

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

新疆大学学报 (哲学社会科学维吾尔文版·季刊)

主编: 卫利·巴拉提 (教授)

副主编:

吐尔逊·卡迪尔 (副教授)

本期责任编辑:

吐尔逊·卡迪尔

各固定栏目负责人

《丝绸之路文化研究》

卫利·巴拉提

《政治、经济与管理学研究》

《法学、历史学、社会学研究》

吐尔逊·卡迪尔

《民族文化研究》

《语言文学研究》

阿不都力木·阿不都热依木

باش مۇھەررىر:

ۋەلى بارات (پروفېسسور)

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:

تۇرسۇن قادىر (دوتسېنت)

بۇ ساننىڭ ئىجرائىيە مۇھەررىرى:

تۇرسۇن قادىر

ھەرقايسى مۇقىم سەھىپىلەرنىڭ مەسئۇللىرى

«بىبەك يولى مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»

ۋەلى بارات

«سىياسى، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش تەتقىقاتى»

«قانۇن، تارىخ ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى»

تۇرسۇن قادىر

«مىللەتلەر مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»

«تىل-ئەدەبىيات تەتقىقاتى»

ئابدۇللىم ئابدۇرېھىم

تەشۋىر ۋە يېزا تەشۋىر (ئىنگىلىزچە تەشۋىر ئىسمى)

ئابدۇللىم ئابدۇرېھىم، ئابدۇراخمان ئۇرايم، ئابدۇلكىم ھەسەن ئۆگەن، ئادىل ئايۇپ، ئاسمە نىياز، گۈلنار تۇرسۇن، گۈلنار يۈسۈپ، چىمەن نەجمىدىن، رەھىمتۇللا ھەسەن، ئەخمەت سۇلايمان قوتلۇق، گۈياگۈل قادىر، تۆمەر داۋۇت، پەخرىدىن ھىسامىدىن، تۇرسۇن قادىر

بۇ ساندىكى مۇندەرجە ۋە قىسقىچە مەزمۇنلارنى ئىنگىلىزچە تەرجىمە قىلغۇچى: زۇلپىقار ئابدۇرېھىم؛ رۇسچە تەرجىمە قىلغۇچى: خاسىيەت غازى

● بەت ياسىغۇچى: ئەخمەتجان تۆمەر ● مۇئاۋىن لايىھىلەنگۈچى: ئابدۇللىم ئابدۇرېھىم

بۇ ساندا

يېڭى يولى مەدەنىيىتى تەتقىقاتى

شى جىنپىڭنىڭ يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىدىيەسىنى يېتەكچى قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ جۇڭخۇا مىللىتى ئورتاق گەۋدىسى ئېڭىنى مۇستەھكەملەش كېرەك.....
.....يالقۇن مەمەتيار (1)

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلىرى توغرىسىدا ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل..... ئارزۇگۈل شېرىپ، مەرھابا ئەلى (10)
دىننى جۇڭگوچىلاشتۇرۇش يولىغا باشلاش شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكىنىڭ ئېھتىياجى..... ئابدۇشۈكۈر ئوسمان، نۇربىيە ئۆمەر (18)
«دىۋانى ناھىيە» تىكى كۆپ ئۇچرايدىغان قاپىيە شەكىللىرى توغرىسىدا..... گۈلنىگار ئابدۇروسۇل (25)

سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى

مەملىكىتىمىزنىڭ ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇشنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى توغرىسىدا مۇلاھىزە..... گۈلنار نىياز (31)
شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى ئىسلاھاتى توغرىسىدا..... ئابدۇخېلىل ئابلا (38)

مىللەتلەر مەدەنىيىتى تەتقىقاتى

نەسەبنامە ۋە ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى ھەققىدە..... غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار، ئىمامھەسەن ياقۇپ (47)
«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ئات ۋە ئات بەيگىسى ھەققىدە..... ياسىنجان مەمەت (55)

تىل - ئەدەبىيات تەتقىقاتى

كۆپ خىل تىل جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش تەتقىقاتى توغرىسىدا..... جاڭ ۋېيگو (63)
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدىكى لەقەملەرنىڭ قىسقا بايانى ۋە تەھلىلى.....
.....تىلئېكىن يۈسۈپ ئىگەمبەردى (78)
«دىۋانۇ لۇغانىت تۈرك»تىكى قىز ئاتالغۇسى ھەققىدە..... ئىسرائىل مۇتىللا (91)
بىر قىسىم ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ مەنبەسى ھەققىدە..... ئىلھام نىزام (97)
«دىۋانۇ لۇغانىت تۈرك»تىكى «تۈگە» سۆزى توغرىسىدا..... تۇرانقىز ئوسمان (105)
شى جىنپىڭنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىگە بولغان يېتەكچىلىك رولى.....
.....ئابدۇۋەلى كېرەم غولبويى (112)

قانۇن، جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى

نەرسە ھوقۇقى قانۇنى بىلەن مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدىكى ئۆزئارا تەسىرى توغرىسىدا..... رىشات ھەسەن، گۈلباھار نىياز (120)
شىنجاڭدا پىسخىك خەۋپكە كۆلپىكتىپ ئارىلىشىش مەشغۇلاتى جەريانى توغرىسىدا..... ئايشەم ئەخمەت (126)

تەھرىرلىك - نەشرىياتچىلىق تەتقىقاتى

ئىنتېرنېت شارائىتىدىكى ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىكى ھەققىدە..... ئابدۇلىم ئابدۇرېھىم (135)

目 录

丝绸之路文化研究

- 用习近平新时代中国特色社会主义思想为指引,使高校少数民族大学生牢固树立中华民族共同体意识
.....亚里坤·买买提亚尔(1)
- 维吾尔语动词构形词尾的统计分析研究.....阿孜古丽·夏力甫,麦热哈巴·艾力(10)
- 引导宗教走中国化道路是新疆社会稳定与长治久安的需要.....阿不都许库尔·吾斯曼(18)
- 浅谈《纳克斯诗集》中比较常用的韵律形式.....古丽尼格尔·阿布都肉苏力(25)

政治、经济与管理学研究

- 浅论我国现代人力资源管理的历史发展.....古丽娜尔·尼娅孜(31)
- 浅论新疆国有企业混合所有制改革问题.....阿布都合力力·阿布拉(38)

民族文化研究

- 论家谱与亲属称谓.....海拉提·阿不都热合曼(47)
- 论《突厥语大辞典》中马与赛马.....亚森江·买买提(55)

语言与文学研究

- 关于多语句型对比研究.....张卫国(63)
- 浅谈现代维吾尔语喀什话(土语)里的的绰号.....趯黎铁肯·玉苏甫·依格穆(78)
- 关于“突厥语大词典”中提到的《kiz》名称的概述.....伊斯热依力·木提拉(91)
- 浅谈部分维吾尔词语来源.....伊力哈木·尼扎木(97)
- 关于《突厥语大词典》中“骆驼”一词.....吐拉尼克孜·吾斯曼(105)
- 习近平文艺批评观对维吾尔文学批评的指导意义.....阿布都外力·克热木(112)

法学、社会学研究

- 物权法和遗产继承公证制度在司法实践中的相互影响.....热夏提·艾山,古丽巴哈尔·尼牙孜(120)
- 论新疆群体参与心理危机干预操作流程.....阿依夏木·艾合买提(126)

编辑出版学研究

- 关于网络环境下的学报编辑工作.....阿不都力木·阿不都热依木(135)

مقالە نومۇرى: 09 - 001 - 03(2017)03 - 5878 - 1005

شى جىنپىڭنىڭ يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىدىيەسىنى يېتەكچى قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ جۇڭخۇا مىللىتى ئورتاق گەۋدىسى ئېڭىنى مۇستەھكەملەش كېرەك*

يالقۇن مەمەتيار

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: پارتىيە 18 - قۇرۇلتىيىدىن بۇيان، شى جىنپىڭ ئېلىمىز مىللەتلەر خىزمىتى دۇچ كېلىۋاتقان يېڭى ۋەزىيەت، يېڭى ۋەزىپە، يېڭى خىرىسلىرىنى ئومۇميۈزلۈك چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ، مىللەتلەر مەسىلىسى نەزەرىيەسىدىكى تالاش - تارتىش ۋە ئىختىلاپلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، يېڭى دەۋر مىللەتلەر خىزمىتىدىكى يېڭى ئىدىيە، يېڭى ھۆكۈم ۋە يېڭى تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ماركسىزىملىق مىللەت نەزەرىيەسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنىڭ يېڭى مەنزىلىنى ئاچتى. شى جىنپىڭنىڭ مىللەت قارىشىنى ئومۇميۈزلۈك توغرا تونۇش ۋە ئۇنى ئىگىلەش ئالىي مەكتەپ ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك غايە ۋە ئېتىقادىنى كۈچەيتىش، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ لايىقەتلىك تايانچلىرىدىن قىلىپ تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈشتە مۇھىم نەزەرىيەۋى ۋە رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە. ئالىي مەكتەپلەر شى جىنپىڭنىڭ يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىدىيەسىنى مەكتەپ خىزمىتىدە پائال ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈپ، ئالىي مەكتەپ ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشنىڭ يېڭى يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشى لازىم. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: شى جىنپىڭ؛ يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىدىيەسى؛ ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرى

用习近平新时代中国特色社会主义思想为指引，使高校少数民族大学生牢固树立中华民族
共同体意识

亚里坤·买买提亚尔

摘要: 党的十八大以来，习近平全面深入分析我国民族工作面临的新形势、新任务、新挑战，讲明了民族问题的大是大非，澄清了理论分歧误判，提出了民族工作的新思想、新论断、新要求，在新的历史条件下开启了马克思主义民族理论中国化的新境界。全面认识和正确掌握习近平的民族观，对加强少数民族大学生新时代中国特色社会主义思想理想信念教育，把他们培养成民族地区社会主义事业的合格建设者和可靠接班人有重要的现实意义。高校要积极践行习近平新时代中国特色社会主义思想，探寻少数民族大学生教育的新路径。

关键词: 习近平；新时代中国特色社会主义思想；少数民族学生

Abstract: During the the 18th National Congress of the Communist Party of China, the General Secretary Xi Jinping has deeply analyzed new circumstances, new missions, new challenges of our ethnic works. He has clarified big issues, divergences on the theory, and pointed

*بۇ ماقالە 2017 - يىلى 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

بۇ ماقالە مائارىپ مىنىستىرلىقى ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات تورى «شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئاساسىي ئىدىئولوگىيەنى تونۇش ئەھۋالى ۋە تەربىيەلەش يوللىرى ئۈستىدە تەتقىقات» (تۈر نەستىق نومۇرى: XJJA71000114) نىڭ ھەمدە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى 21 - نەسىر ئالىي مائارىپ ئوقۇتۇش ئىسلاھاتى قۇرۇلۇشى تۆتىنچى قارارلىق تەتقىقاتى تورى: «جۇڭگو يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخى تېزىسلىرى دەرسلىكىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىنقىلاب پېشۋالىرىنىڭ تەربىيە خىزمىتىدىكى رولى توغرىسىدا تەتقىقات» (تۈر نەستىق نومۇرى: XJU2015JGY01) نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى.

ئاپتور: يالقۇن مەمەتيار (1973 - يىلى 6 - ئايدا تۇغۇلغان)، پروفېسسور، ماگىسترات يېتەكچىسى، ئىدىيە - سىياسىي نەزەرىيە ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

out new concepts, new judgments, new requirements in the new age of Marxism - China. Comprehensive understanding and correctly mastering the national concept of General Secretary Xi Jinping is crucial enhancing ideal and belief education toward ethnic minority students. Colleges and universities should actively fulfill Xi Jinping's thought on socialism with Chinese characteristics for a new era and discover new approaches for educating ethnic minority students.

Keywords: Xi Jinping; Socialism with Chinese Characteristics for a New Era; ethnic minority students.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: D633

مەنىگە ئىگە، ئىجادىيلىققا باي بىر قاتنا يېڭى بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. شى جىنپىڭنىڭ مىللەت قارىشى ماركسىزىملىق مىللەت قارىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، پارتىيەنىڭ مىللەتلەر خىزمىتى نەزەرىيەسىنى تولۇقلاپ ۋە بېيىتىپ، يېڭى ۋەزىيەتتە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنى مۇھىم نەزەرىيە ئاساسى بىلەن تەمىنلىدى. بۇ ئىدىيەلەر پارتىيە 19 - قۇرۇلتاي دوكلاتىدا تېخىمۇ مۇبەسسەل شەرھەلەندى.

دۆلىتىمىز كۆپ مىللەتلىك دۆلەت، مىللەتلەر مەسىلىسى دۆلەتنىڭ ئەبەدىي ئەمىنلىكى ۋە تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك زور ئىش بولۇپ، تارىختىن بويان دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم مەسىلە بولۇپ كەلگەن. پارتىيە 18 - قۇرۇلتىيىدىن بويان شى جىنپىڭ شىنجاڭ، ئىچكى موڭغۇل، شىزاڭ قاتارلىق رايونلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغان ۋاقىتتا، بولۇپمۇ مەركەزنىڭ مىللەتلەر خىزمىتى يىغىنىدا بەرگەن دوكلاتىدا مىللەتلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ياخشىلاش جەھەتتە چوڭقۇر

1. شى جىنپىڭنىڭ مىللەت قارىشىنىڭ ئىلمىي مەنىسى

ۋەزىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى پەيدا قىلىدۇ، مىللەتلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش بىزنىڭ ئادا قىلىشقا تېگىشلىك بۇرچىمىز»، دەپ كۆرسەتكەن. بۇ شى جىنپىڭنىڭ ئىزچىل مىللەتلەر خىزمىتىگە نىسبەتەن چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. 2013 - يىلى 10 - ئايدا مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى شۆبە ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمى ھارپىسىدا، شى جىنپىڭ پۈتۈن مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارغا يازغان جاۋاب خېتىدە: «دۆلىتىمىز بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت، دۆلىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھەممەنەپەس، تەقدىرداش، قەلبداش بولۇپ كۈرەش قىلىش تارىخى بار، بۇ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ قۇدرەتلىك ئۇيۇشۇش كۈچى ۋە ئادەتتىن تاشقىرى ئىجادىي كۈچىنىڭ مۇھىم مەنبەسى»^[1]، دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. 2014 - يىلى 5 - ئايدا چاقىرىلغان مەركەزنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق شىنجاڭ خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىدا: «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بولسا ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ جان تومۇرى. مىللەتلەر بۈيۈك

شى جىنپىڭنىڭ مىللەت قارىشىنىڭ مەزمۇنى جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە مىللەتلەر مەسىلىسىدە يېڭى ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ ئۈزۈكسىز بېيىپ ۋە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇ مىللەتلەر خىزمىتىنى تونۇش قارىشى، مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ سۈبېيىكتى قارىشى ۋە مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ يولى توغرىسىدىكى قاراش قاتارلىق ئۈچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(1) شى جىنپىڭنىڭ مىللەتلەر خىزمىتىنى تونۇش

قارىشى

شى جىنپىڭنىڭ مىللەتلەر خىزمىتىنى تونۇش قارىشى مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ مۇھىملىقىنى ماكرۇ جەھەتتىن ئىگىلەش ۋە مىكرۇ جەھەتتىن تەھلىل قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1989 - يىلى شى جىنپىڭ «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملەيلى» ناملىق ماقالىسىدە مىللەتلەر مەسىلىسىنىڭ نىسبەتەن نازۇك ۋە مۇرەككەپلىكىنى بايان قىلىپ: «مىللىي مەسىلىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلمىغاندا دائىم ئىجتىمائىي داۋالغۇش، ھەتتا سىياسىي

تولۇق كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ»^[4]، دەپ كۆرسەتكەن. بۇ پارتىيەنىڭ مىللەتلەر خىزمىتىدە رەھبەرلىك ئورنىدا تۇرىدىغانلىقىنى، مىللەتلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ سىياسىي كاپالىتى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. 2014 - يىلى شى جىنپىڭ شىنجاڭدا خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەندە، «سىياسىي جەھەتتە مۇستەھكەم ۋە كۈچلۈك، بوران - چاپقۇنلارنىڭ سىنىقىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان يۇقىرى ساپالىق كادىرلار قوشۇنى قۇرۇپ چىقىش شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئىنتايىن مۇھىم. ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش سالىمىنى ئاشۇرۇش، ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن، ئىستىلى دۇرۇس، پارتىيەگە سادىق، ئىقتىدارى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى پائال تەربىيەلەپ دادىل ئىشلىتىش كېرەك»^[5] دەپ كۆرسەتتى، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ ئۆلچىمى مەسىلىدە شى جىنپىڭ: «چوڭ ھەق - چوڭ ناھەقنى ئايرىشتا مەيدانى ئالاھىدە ئېنىق بولۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداشتا ھەرىكىتى ئالاھىدە كەسكىن بولۇش، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنى سۆيۈشتە ئالاھىدە سەمىمىي بولۇش»^[6] تىن ئىبارەت «ئۈچ ئالاھىدە»نى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ياخشى كادىر بولۇشنىڭ ئۆلچىمى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇلار ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى مىللەتلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشتىكى يادرولۇق سۈبىيىكت ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ مىللەتلەر ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتىكى ئاكتىپ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

3) شى جىنپىڭنىڭ مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ يولى

توغرىسىدىكى قارىشى

سىياسىي كېڭەش مەملىكەتلىك 12 - قۇرۇلتىيىدا شى جىنپىڭ جۇڭگوچە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە سوتسىيالىزم يولىدا چىڭ تۇرۇش مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ تۈپ يولى، دەپ كۆرسىتىش بىلەن بىرگە: «جۇڭگوچە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە سوتسىيالىزم يولىدا چىڭ تۇرۇش يېڭى ۋەزىيەتتە مىللەتلەر خىزمىتىدە چوقۇم ئىگىلىشكە تېگىشلىك توغرا سىياسىي يۆنىلىش. مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ جۇڭگوچە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە توغرا

ئىتتىپاقلىقى بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ھەر مىللەت ئارىسىدا دۆلەت ئېڭى، پۇقرالىق ئېڭى، جۇڭخۇا مىللىتى ئورتاق گەۋدىسى ئېڭىنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇپ، ئەڭ زور چەكتە ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ھەر مىللەت ئاممىسىغا تايىنىپ، ھەر بىر مىللەت، ھەر بىر پۇقرانىڭ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئۇلۇغ گۈللىنىشىدىن ئىبارەت جۇڭگو ئارزۇسى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇپ ۋەتەننىڭ گۈللىنىش، تەرەققىيات مېۋىسىدىن ئورتاق بەھرىلەنىشىگە تۈرتكە بولۇش كېرەك. ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆز ئارا چۈشىنىپ، ئۆز ئارا ھۆرمەتلەپ، ئۆز ئارا كەڭ قۇرساق بولۇپ، ئۆز ئارا قايىل بولۇپ، ئۆز ئارا ئۆگىنىپ، ئۆز ئارا ياردەم بېرىپ، خۇددى ئانارنىڭ دانىسىدەك زىچ ئويۇشۇشى كېرەك»^[2]، دەپ كۆرسىتىلدى. شى جىنپىڭ 2014 - يىلى 9 - ئايدا بېيجىڭدا چاقىرىلغان مەركەزنىڭ مىللەتلەر خىزمىتى يىغىنىدا قىلغان مۇھىم سۆزىدە: «مىللىي مەسىلىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىپ، مىللەتلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە چېگرا رايونى مۇستەھكەملەشكە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىققا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش، دۆلەتنىڭ ئەبەدىي ئەمىنلىكى ۋە جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئۇلۇغ گۈللىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش»^[3]، دەپ كۆرسىتىپ، مىللىي مەسىلىنىڭ مۇھىملىقىغا بولغان تونۇشىنى يەنىمۇ چوڭقۇر ئىپادىلدى.

2) شى جىنپىڭنىڭ مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ

سۈبىيىكىتى قارىشى

شى جىنپىڭنىڭ مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ سۈبىيىكىتى قارىشى ئۇنىڭ مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئىلمىي كۆزىتىش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان مىللەتلەر خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىك ۋە يادرولۇق سۈبىيىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. مەركەزنىڭ مىللەتلەر خىزمىتى يىغىنىدا، شى جىنپىڭ «مىللەتلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ ھالقىسى پارتىيەدە، ھالقىسى ئادەمدە. پەقەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە قەتئىي چىڭ تۇرساقلا ھەرقانداق ئادەم، ھەرقانداق سىياسىي كۈچ مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە بۆلگۈنچىلىك سالمايدۇ، سىياسىدا بىردەك بولساقلا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى

يىلدىن بۇيان، پارتىيەنىڭ مىللەتلەر نەزەرىيەسى ۋە فاڭجېنى توغرا بولدى، مىللىي مەسىلىنى جۇڭگوچە ئالاھىدىلىك بويىچە ھەل قىلىش يولى توغرا بولدى، دۆلىتىمىزدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ئومۇمىي جەھەتتىن ئىناق، دۆلىتىمىزنىڭ مىللەتلەر خىزمىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلەندى. ^[8] دەپ خۇلاسەلىدى. بۇلار شى جىنپىڭنىڭ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان مىللەتلەر خىزمىتىدە قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەت ۋە تەجرىبىلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشى ۋە ئىلمىي يىغىنچاقلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يولدا چىڭ تۇرۇشتا بايرىقى روشەن ھالدا پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ مىللىي مەسىلە ھەققىدىكى ئاساسىي نەزەرىيە، ئاساسىي سىياسەت، ئاساسىي قانۇن، ئاساسىي تۈزۈم ۋە تۈزۈلمە مېخانىزمىدا چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇلارنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، ھەر بىر مىللەت، ھەر بىر پۇقرانى جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم بايرىقى ئاستىغا ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ بۈيۈك گۈللىنىش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش كېرەك. ^[7] دېگەندى. مەركەزنىڭ مىللەتلەر خىزمىتى يىغىنىدا يەنە: «يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان 65

2. ئالىي مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشتە يېڭى دەۋر جۇڭگوچە

ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىدىيەسىنى يېتەكچى قىلىپ، ئۇلاردا جۇڭخۇا مىللىتى ئورتاق

گەۋدىسى ئېڭىنى تۇرغۇزۇشى كېرەك

چىڭرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەر دۆلىتىمىزگە قارىتا سىڭىپ كىرىش ۋە پارچىلاش سۈيقەستىدە بولماقتا، ئاتالمىش «دېموكراتىيە»، «باراۋەرلىك»، «ئىنسانىي ھوقۇق» نىقاىي ئاستىدا دىنىي ئەسەبىيلىك ۋە مىللىي كەيپىيات پەيدا قىلىپ، ۋەقە تۇغدۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا ئۇرۇنماقتا. «خەلقئارا دۈشمەن كۈچلەرنىڭ ھەر خىل يول ۋە ۋاسىتە ئارقىلىق ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىغا غەرب بۇرۇش ئازىيەسىنىڭ سىياسىي نۇقتىئىنەزەرى، قىممەت قارىشى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى كۈچەپ تەشۋىق قىلىپ، يوشۇرۇن ئۇسۇللار بىلەن ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىدىيەسىنى غەربلەشتۈرۈشكە ئۇرۇنۇشى سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ئىنكار قىلىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى رەھبەرلىكىدىكى ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇش مەقسىتىگە يېتىشتىن ئىبارەت» ^[9]. شۇڭا ئالىي مەكتەپلەر نۆۋەتتە ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىغا بولغان ئىدىيەۋى سىياسىي تەربىيەنى تېخىمۇ مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ، ئۇلارغا بولغان تەربىيەنىڭ سالمىقىنى تېخىمۇ زورايىتىش كېرەك.

شى جىنپىڭنىڭ مىللەتلەر خىزمىتى ھەققىدىكى يېڭى ھۆكۈمى يېڭى ئىجتىمائىي، تارىخىي شارائىتتىكى مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ مۇھىم نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت مەسىلىسىنى چوڭقۇر شەرھلەش بىلەن بىرگە، نۆۋەتتىكى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىللىك مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، زور دەۋر قىممىتىنى نامايان قىلدى، بۇ ئالىي مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىدىيەسى بىلەن تەربىيەلەشتە مۇھىم يېتەكچىلىك ئەھمىيەتكە ۋە رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە.

1) ئالىي مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىدىيەسى بىلەن تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈشنىڭ مۇھىملىقىنى ئومۇميۈزلۈك، توغرا تونۇش كېرەك

ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرى مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى، سىياسىي قۇرۇلۇشى، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى، ئىجتىمائىي قۇرۇلۇش، ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى مۇھىم كۈچ. ئەمما، نۆۋەتتە دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارا ۋەزىيەت مۇرەككەپ بولۇپ،

ئالىي مەكتەپلەردە ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشكە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىش يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە

مەكتەپلەر پارتكومى ۋە پارتىيە ياجىپىكىلىرىنىڭ مۇھىم سىياسىي ۋەزىپىسى ۋە ئاساسىي مەجبۇرىيىتى، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەش خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، مىللەتلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ھالقىسى، مىللەتلەر خىزمىتى قوشۇنىنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم يولى. ئالىي مەكتەپلەر كونكرېت مەسىلىنى كونكرېت تەھلىل قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىدىيە ۋە ھەرىكەت ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۈرۈپ، مىللەتلەر خىزمىتىنى ھەقىقىي ياخشى ئىشلەپ، ئىستۇدېنتلاردا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنىڭ تەخىرىسزلىك تۇيغۇسى، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە بۇرچ تۇيغۇسىنى كۈچەيتىشى، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرى ئىچىدىكى ئىلغارلارنى كومپارتىيەگە قوبۇل قىلىشنىڭ يېڭى يولىنى ئۈزۈكسىز تەتقىق قىلىشى، يېڭى مەسىلىلەرنى بايقاپ ۋە ھەل قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىدىن پارتىيەگە ئەزا تەرىققىي قىلدۇرۇشنىڭ خىزمەت ئۇسۇلىدا يېڭىلىق يارىتىپ، مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئىشەنچلىك ئىزباسارلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشى كېرەك. چۈنكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى پارتىيە ئەزالىرى كەلگۈسى مىللىي رايونلار قۇرۇلۇشىنىڭ غوللۇق ئەزالىرى ۋە تايانچ كۈچلىرى، ئۇلار ھەم ھازىرقى باسقۇچتىكى مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ ئوبىيكتى ھەم كەلگۈسىدە مىللەتلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ مۇھىم سۈبېكتلىرى، شۇڭا ئالىي مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى پارتىيە ئەزالىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش مېخانىزمىنى ئۈزۈكسىز ياخشىلىشى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشى، ئۇلارنى كەلگۈسى مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ ھەقىقىي سۈبېكتىغا ئايلاندۇرۇشى كېرەك.

3) ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىغا يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە سوتسىيالىستىك غايە ۋە ئېتىقاد تەربىيەسىنى كۈچەيتىش لازىم
ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىغا قارىتا يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە سوتسىيالىستىك غايە ۋە ئېتىقاد تەربىيەسىنى كۈچەيتىش شى

سوتسىيالىزم ئىدىيەسىدىكى مۇھىم كۆرسەتمىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۈجمەئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى مۇھىم تەدبىر. شۇڭا ئالىي مەكتەپلەر يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە سوتسىيالىزم ئىدىيەسى تەربىيەسىنى ياخشى ئېلىپ بېرىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ مىللىي ئېتىراپ قىلىش تۇيغۇسى ۋە پەخىرلىنىش تۇيغۇسىنى كۈچەيتىشى، ئۇلاردا ھەر خىل خاتا مىللەت قاراشلىرىغا دادىل قارشى تۇرىدىغان ئاڭنى تولۇق يېتىلدۈرۈشى؛ ئۇلارنىڭ كۆڭۈل مايللىقىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى مىللەت ۋە مىللىي مەسىلىنى توغرا، ئوبىيكتىپ تونۇيدىغان، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە توغرا مۇئامىلە قىلىدىغان ۋە ياخشى بىر تەرەپ قىلالايدىغان، ۋەتەننىڭ بىرلىكى، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ بۈيۈك گۈللىنىشىدىن ئىبارەت جۇڭگو ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتەك تارىخىي بۇرچ ۋە مەسئۇلىيەتنى دادىل زىممىسىگە ئالالايدىغان قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىشى لازىم.

2) ئالىي مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرى ئىچىدىكى ئىلغارلارنى كومپارتىيە ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىش لازىم

شى جىنپىڭنىڭ مىللەتلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ ھالقىسى پارتىيەدە، ئادەمدە، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى زور كۈچ بىلەن تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقى ۋە سۈبېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەنلىكى ئالىي مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەش جەريانىدا ئۇلاردىن پارتىيەگە ئەزا تەرىققىي قىلدۇرۇش، ئۇلارنىڭ ئومۇميۈزلۈك يېتىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

سىياسىي مەيدانى مۇستەھكەم، ئۇنىۋېرسال ساپاسى يۇقىرى زور بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى كومپارتىيە ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ياخشى ئىشلەش ئالىي

جىنىڭنىڭ مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ يولى توغرىسىدىكى قارىشىنىڭ مۇقەررەر تەلپى بولۇپ، ئۇ ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىدا يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم يولى ئىشەنچى، نەزەرىيە ئىشەنچى، تۈزۈم ئىشەنچى، مەدەنىيەت ئىشەنچى تۇرغۇزۇش ۋە يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە مىللىي مەسلىنى ھەل قىلىش يولىنى تاللىشىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجى. يېڭى ۋەزىيەتتە، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىغا بولغان جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك غايە ۋە ئېتىقاد تەربىيەسى ئېلىپ بېرىشنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ ئالاھىدە ۋە كونكرېت بولۇپ، ئاساسلىقى «بەش تونۇش» تەربىيەسى ۋە جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ تەقدىرداش ئورتاق گەۋدە تەربىيەسىنى كۈچەيتىشكە مەركەزلەشكەن.

شى جىنپىڭ مەركەزنىڭ 2 - قېتىملىق شىنجاڭ خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىدا: «ھەر مىللەت ئامما ئارىسىدا توغرا دۆلەت قارىشى، مىللەت قارىشىنى پۇختا تۇرغۇزۇپ، سوتسىيالىستىك يادرولۇق قىممەت قارىشى سىستېمىسى ۋە سوتسىيالىستىك يادرولۇق قىممەت قارىشىنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، ھەر مىللەت ئاممىنىڭ ئۇلۇغ ۋەتەنگە بولغان تونۇشى، جۇڭخۇا مىللىتىگە بولغان تونۇشى، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە بولغان تونۇشى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىگە بولغان تونۇشى، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزمغا بولغان تونۇشىنى

كۈچەيتىش كېرەك»^[10]، دەپ كۆرسەتتى. ئالىي مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىغا بولغان «بەش تونۇش» تەربىيەسىنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ توغرا دۆلەت قارىشى، مىللەت قارىشى، دىن قارىشى، تارىخ قارىشى، مەدەنىيەت قارىشىنى تۇرغۇزۇشىغا، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش، جەمئىيەت مۇقىملىقىنى قوغداش ئېڭىنى كۈچەيتىشىگە، بۆلگۈنچىلىككە قارىشى كۈرەشتىكى مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە بۇرچ تۇيغۇسىنى كۈچەيتىشىگە ياردەم بېرىپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ قاتتىقلىقى ۋە ئەمەلىيەتچانلىقىنى كۈچەيتىش لازىم. شى جىنپىڭ يەنە جۇڭخۇا مىللىتى «تەقدىرداش ئورتاق گەۋدە»، دەپ كۆرسەتتى. ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىغا جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ «تەقدىرداش ئورتاق گەۋدە»لىك تەربىيەسىنى ئېلىپ بېرىش ئۇلارنىڭ پەقەت ئۆز تەقدىرىنى پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ تەقدىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەندىلا، شەخس تەرىققىياتىنىڭ چىقىش يولى بولىدىغانلىقى، ئۇنىڭدا ئۈمىد بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىشىگە پايدىلىق؛ ئۇلارنىڭ «بىرى گۈللەنسە ھەممە تەڭ گۈللىنىدۇ، بىرى خارابلاشسا ھەممە تەڭ خارابلاشىدۇ» دېگەن ئاغىنى تۇرغۇزۇشىغا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى مەسئۇلىيىتى ۋە بۇرچىنى ئاڭلىق زىممىسىگە ئېلىشىغا پايدىلىق.

3. ئالىي مەكتەپلەردە شى جىنپىڭنىڭ مىللەت قارىشىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشنىڭ تۈپ يولى ۋە ئۇسۇلى

سۈرۈشى، تەربىيەلەش سىستېمىسى قۇرۇلۇشىنى يادرو قىلغان ھالدا، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشنىڭ ئۈنۈملۈك مېخانىزمىنى بەرپا قىلىش كېرەك.

بىرىنچىدىن، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشتىكى رەھبەرلىك مېخانىزمىغا بولغان تونۇشىنى كۈچەيتىش كېرەك. ئالىي مەكتەپ پارتكوم شۇجىسى باش بولىدىغان، مەكتەپ پارتكوم بىرلىك سەپ بۆلۈمى، پارتكوم ئوقۇغۇچىلار خىزمىتى بۆلۈمى، پارتكوم ئىشخانىسى، مۇدىرىيەت ئىشخانىسى، ئىلمىي باشقارما، مالىيە بۆلۈمى، ئارقا سەپ

1) ئىستراتېگىيەلىك سىستېما قۇرۇلۇشىنى يادرو قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشنىڭ كاپالەت مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم

ئالىي مەكتەپلەر يېڭى ۋەزىيەت، يېڭى ۋەزىيەت ئالدىدا ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى توغرا ئىگىلەپ، ئۇلارنى تەربىيەلەشنى ئىختىساسلىق خادىملارنى يېتىشتۈرۈشتىكى مۇھىم ۋە تەخىرىسز ئىشلار قاتارىغا قويۇشى، ئالىي مەكتەپ باشقۇرۇش سىستېمىسى ۋە باشقۇرۇش ئىقتىدارىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى

كېرەك.

ئۈچىنچىدىن، ئالىي مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ سۈيۈپىكتىپ پائالىيەتچانلىقىنى قوزغىتىدىغان ئىلھاملاندۇرۇش مېخانىزمىنى ئورنىتىش كېرەك. ئالىي مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىدىكى توپلىشىشچانلىققا ئىگە ئالاھىدىلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەكتەپ ئىچىدە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مەدەنىيەت، سەنئەت كۆرگەزمىسى ۋە سەنئەت نومۇرىنى كۆرسىتىش پائالىيىتى قاتارلىق ئىككىنچى دەرسخانا پائالىيەتلىرى ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئاكتىپچانلىقى ۋە تەشەببۇسكارلىقىنى قوزغاش كېرەك.

(2) غايە - ئېتىقاد تەربىيەسىنى ئاساس قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشنىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى بېيىتىش كېرەك

ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشتە، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىشىغا ئالاقىدار بىلىم ۋە ماھارەت يېتىلدۈرۈش تەربىيەسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك غايە - ئېتىقاد تەربىيەسىنى نۇقتىلىق كۈچەيتىش كېرەك. بىرىنچىدىن، «شىنجاڭ تارىخى، مىللەت، دىن نەزەرىيەسى ۋە سىياسىتى دەرسلىكى»، «ۋەزىيەت ۋە سىياسەت» دەرسلىكلىرىگە ئوخشاش يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە سىياسىي نەزەرىيە دەرسلىرىدە پارتىيەنىڭ مىللەت نەزەرىيەسى ۋە مىللىي سىياسىتىنى نۇقتىلىق چۈشەندۈرۈشى كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، «ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسى ۋە جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم نەزەرىيەسى سىستېمىسىدىن ئومۇمىي بايان»، «ئىدىيەۋى سىياسىي ساپا ۋە قانۇندىن ئاساس» قاتارلىق سىياسىي نەزەرىيە دەرسلىكىنىڭ ئالاقىدار مەزمۇنلىرىغا شى جىنپىڭ ئوتتۇرىغا قويغان «بەش تونۇش»، «تۆت ئاڭ»، «تۆت ئىشەنچ» ۋە «جۇڭخۇا مىللىتى تەقدىرداش ئورتاق گەۋدە» قاتارلىق ئىدىيەلەرنى قوشۇپ، تەربىيەلەش مەزمۇنىنى بېيىتىش كېرەك. ئىككىنچى، كەسپىي دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى ئوقۇتۇش جەريانىغا جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك غايە - ئېتىقاد

گۇرۇھى قاتارلىق تارماقلار قاتناشقان ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، پۈتۈن مەكتەپتىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەش ئومۇمىي پىلانىنى تۈزۈپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشنى، مەكتەپنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش، ئىلمىي تەتقىقات، باشقۇرۇش ۋە مۇلازىمەت خىزمىتىگە سىڭدۈرۈپ، ئىنستىتۇت، فاكولتېتلارنىڭ ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش كېرەك؛ ھەرقايسى ئىنستىتۇت، فاكولتېتلار ئۆزلىرىگە تەۋە ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن تەربىيەلەش پىلانى ۋە لايىھەسىنى تۈزۈپ چىقىپ، مەكتەپ، ئىنستىتۇت، فاكولتېت تەڭ تۇتۇپ ئورتاق تەربىيەلەيدىغان، ماسلىشىپ تەربىيەلەش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈش كېرەك.

ئىككىنچىدىن، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش قوشۇن قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش كېرەك. ئالىي مەكتەپلەر سىياسىي مەيدانى مۇستەھكەم، كەسپىي كۈچلۈك، تۇرمۇش ئىستىلى دۇرۇس ئىدىيە - سىياسىي نەزەرىيە دەرسى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى بەرپا قىلىشى، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشكە ئالاقىدار تەتقىقاتلارنى قانات يايدۇرۇشىغا ئىلھام بېرىپ، سىياسەت ۋە خىراجەت جەھەتتە ئۇلارنى قوللاش سالمىقىنى ئاشۇرۇشى؛ ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەش خىزمىتىنى قېلىپلاشتۇرۇش بىلەن بىرگە، ئىدىيە - سىياسىي نەزەرىيە دەرسى ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كەسپىي ساپاسىنى ئۈرۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈپ، تەربىيەلەشنىڭ قاراتمىلىقلىقى ۋە ئەمەلىي ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالىي مەكتەپلەر مەكتەپ مەمۇرىيىتىدىكى كادىرلار، يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار ۋە سىنىپ مەسئۇللىرىنى تولۇق ھەرىكەتلەندۈرۈپ ۋە ئۇلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەش خىزمىتىنى ئورتاق ئىلگىرى سۈرۈشى

تەربىيەسىنى سىڭدۈرۈپ، ئەخلاق ئارقىلىق ئادەم تەربىيەلەشتەك تۈپ ۋەزىپىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشى كېرەك. ئۈچىنچى، يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار ۋە سىنىپ مەسئۇللىرى ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى ئىدىيە - سىياسىي تەربىيە جەريانىدا، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش قانۇنىيىتىنى ئىگىلەپ، كۆپ خىل شەكىلدىكى سوتسىيالىستىك يادرولۇق قىممەت قارىشى، جۇڭگو ئارزۇسى، «ئۈچ ئايرىلاماسلىق» قاتارلىق جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە غايە، ئېتىقاد تەربىيەسىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىش ئېتىقادىنى چىڭتىشىغا يېتەكلەش كېرەك.

3) تەربىيە ۋاسىتىلىرىنى كېڭەيتىشنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈشنىڭ شەكىل ۋە ئۆسۈللىرىنى ئەلالاشتۇرۇش لازىم

ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشتە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئۆرپ - ئادىتى، پىسخىك ئالاھىدىلىكى قاتارلىق جەھەتلەردىكى پەرقكە ئاساسەن، قاراتمىلىققا ئىگە شەكىل ۋە ئۇسۇللارنى قوللىنىش كېرەك. بىرىنچى، نەزەرىيە تەربىيەسى بىلەن ئەمەلىيەت تەربىيەسىنى مەكتەپ تەربىيەسى بىلەن جەمئىيەت تەربىيەسىنى بىرلەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇش كېرەك. ئالىي مەكتەپلەر دەرسخانا ئوقۇتۇشى ئاساسىدا ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى پارتىيەنىڭ مىللەتلەر خىزمىتى، مىللىي سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىشقا تەشكىللىشى، ئوقۇغۇچىلارنى ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسى بازىسى، ئىنقىلابىي قۇربانلار خاتىرە سارىيى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيەسى بازىسى، مەكتەپ موزىيى كان - كارخانا، زاۋۇت قاتارلىق جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىش قاتارلىق ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتىگە تەشكىللەپ، ئوقۇغۇچىلارغا دۆلەت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى بولۇپمۇ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيانقى ھەر ساھەدە قولغا كەلتۈرۈلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەر ۋە

ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشكە تەشكىللەپ، بۈگۈنكى بەختىيار تۇرمۇشىنىڭ تەستە قولغا كەلگەنلىكىنى، شۇڭا ئۇنى خۇددى كۆز قارچۇغىمىزنى ئاسرىغاندەك ئاسراش ۋە قوغداش كېرەكلىكىنى ئاڭلىق ھېس قىلدۇرۇپ، «ئىتتىپاقلىق بەخت، بۆلگۈنچىلىك ئاپەت» دېگەن قاراشنى تىكلەشكە يېتەكلەش؛ دۆلەتنىڭ خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئېيى پائالىيىتى قاتارلىق پائالىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىغا بولغان يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك غايە ۋە ئېتىقاد تەربىيەسىنى كۈچەيتىش كېرەك، مەسىلەن، ياپونغا قارىشى ئۇرۇش غەلبىسىنى خاتىرىلەش كۈنى، ئىنقىلابىي قۇربانلارنى خاتىرىلەش كۈنى، نەنجىڭ چوڭ قىرغىنچىلىقىدا تالاپەتكە ئۇچرىغانلارغا پۈتۈن دۆلەت بويىچە تەزىيە بىلدۈرۈش كۈنى قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىسىگە گۈل تەقدىم قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسىگە ئائىت فىلىملەرنى كۆرۈش قاتارلىق خىلمۇ - خىل مول مەزمۇن باش تېما قىلىنغان تەلىم - تەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشتە دەرسخانا ئوقۇتۇشى بىلەن ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش كېرەك. ئىككىنچى، ئەنئەنىۋى تاراتقۇ تەربىيەسى بىلەن زامانىۋى تاراتقۇ تەربىيەسىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇش كېرەك. ئالىي مەكتەپلەر ئەنئەنىۋى تاراتقۇ تەربىيەسى ئاساسىدا ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىغا تور ئارقىلىق سىياسىي - ئىدىيە تەربىيەسى ئېلىپ بېرىشنى كۈچەيتىشى، قىزىل مەنبە باش تېمىلىق تور بېكەت قۇرۇش ئارقىلىق، مەكتەپ تور بېكەتلىرىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرى ئىچىدىكى ئىلغار تىپ مەخسۇس سەھىپىسىنى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىشى، مەكتەپ، ھۆكۈمەت ئۈنىۋېرسىتېتى ۋە مىكرو بىلوگ سۇپىسىدا ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرى ئارىسىدىكى ئىلغار شەخس، ئىلغار ئوقۇغۇچىلارنى مەخسۇس خەۋەر قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق،

ئىجتىمائىي مۇقىملىق ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداشتا ناھايىتى مۇھىم ۋە رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا ئالىي مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىدىن پارتىيەگە ئەزا تەرەققىي قىلدۇرۇش خىزمىتىنى پارتىيە ئۈچۈن، مىللىي رايونلار ئۈچۈن ئىشەنچلىك ئىزباسارلارنى يېتىشتۈرۈش ئىستراتېگىيە يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ تونۇشى، مەكتەپنىڭ پارتىيە قۇرۇلۇشى خىزمىتىنى نۇقتىسىدا تۇرۇپ بىر تۇتاش پىلانلىشى، ئىدىيەنى يەنىمۇ ئازاد قىلىپ، ئۇسۇلدا يېڭىلىق يارىتىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنت پارتىيە ئەزالىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش خىزمىتىنىڭ كاپالەت مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشى كېرەك.

ئىنتېرنېت تورى ئىستىھكامىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىگىلەپ، يېڭى تاراتقۇلارنىڭ ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنى تەربىيەلەشتىكى ئەۋزەللىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك. (4) ئىلغار تىپ تىكلەشنى يېتەكچى قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىدىن پارتىيەگە ئەزا قوبۇل قىلىش خىزمىتىنى ئىلمىيلاشتۇرۇش كېرەك يېڭى دەۋر جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىدىيەسىگە ئاساسلانغاندا، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىدىن پارتىيەگە ئەزا تەرەققىي قىلدۇرۇش، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ قارار ئورۇنلاشتۇرمىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشتۈرۈش،

ئىزاھلار:

- [1] 习近平. 习近平总书记给中央民族大学附属中学全校学生的回信[N]. 人民日报, 2013: 10 - 07.
- [2] 中央第二次新疆工作座谈会的报道[N]. 人民日报, 2015: 05 - 30.
- [3][4][8]中央民族工作会议暨国务院第六次全国民族团结进步表彰大会在北京举行[N]. 人民日报, 2014: 09 - 30.
- [5][10] باش شۇجى شى جىنپىڭ شىنجاڭدا خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەندە مۇنۇلارنى تەكىتلىدى: «ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسىغا يېقىندىن تايىنىپ، بىرلىكتە ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ، ئىناق، گۈللەنگەن، باي، مەدەنىي، تەرەققىي قىلغان ۋە خاتىرجەم ياشايدىغان سوتسىيالىستىك شىنجاڭ قۇرۇپ چىقايلى» [N]. شىنجاڭ گېزىتى 2014 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى.
- [6] 国家民委民族理论政策研究室编. 中央民族工作会议创新观点面对面[M]. 北京: 民族出版社, 2015.
- [7] 习近平看望出席全国政协十二届二次会议委员并参加讨论[N]. 人民日报, 2014: 03 - 05.
- [9] 黄超. 美国对华宗教渗透新模式及其意识形态演变[J]. 中国党政干部论坛, 2012(02).

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلىرى

توغرىسىدا ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل*

ئارزۇگۈل شېرىپ، مەرھابا ئەلى

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جوڭگو تىلى ئىنستىتۇتى، ئۈچۈر ئىلمى ۋە قۇرۇلۇش ئىنستىتۇتى ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: پېئىل ھەرقانداق تىلدىكى ئالاھىدە مۇرەككەپ سۆز تۈركۈمى بولۇپ، پېئىل توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى قىزىق نۇقتىلارنىڭ بىرىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل بولسا تولۇق تۈرلىنىش خاراكتېرىگە ئىگە سۆز تۈركۈمدۇر. بۇ ماقالىدە 1 - قەدەمدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ كېلەلەيدىغان قوشۇمچىلار ئۈستىدە ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇلىنىش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تۈرگە بۆلۈندى. 2 - قەدەمدە پېئىلنىڭ 1 - ۋە 2 - دەرىجىلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ پېئىل ئۆزىكى بىلەن ئاپتوماتىك تۈرلىنىشى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىلدى، يەنى پېئىل ئۆزىكىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن 22 خىل تۈرگە، پېئىل قوشۇمچىلىرى 8 خىل چوڭ تۈرگە بۆلۈندى. شۇنداقلا تاۋۇشلارنىڭ فونېتىكىلىق ماسلىشىش قائىدىسىگە ئاساسەن پېئىلنىڭ 176 خىل ئاپتوماتىك تۈرلىنىشى ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: پېئىل؛ تۈرگە بۆلۈنۈشى؛ ئاپتوماتىك تۈرلىنىشى

维吾尔语动词构形词尾的统计分析研究

阿孜古丽·夏力甫，麦热哈巴·艾力

摘要: 动词在任何语言中都是一个非常复杂的词类。研究动词是语言学界的热门话题之一。现代维吾尔语中的动词是富有形态变化的词类。本文第一步主要对维吾尔语动词之后附加的各种词尾进行统计分析并根据缀加特点进行分类。第二部对动词的一、二级词尾与词干的自动形态生成进行研究，即根据词干与词尾的语音特点分别分成 22 种和 8 种分类，并根据语音和谐规律实现 176 种自动生成形式。

关键词: 动词；分类；自动生成

Abstract: Verbs are a very complex part of speech in any languages. The study of verbs is one of the hottest topics field in linguistics. Verbs in the modern Uyghur have rich and complex morphological forms. In this paper, firstly, we have done statistical analysis to the affixes which could attach to the verbs, and classified them several categories according to their attaching features. Secondly, studying on the automatic generation of a verb through attaching first level and second level affixes to the verb stem, which means that the verb stems divided into 22 categories while affixes divided into 8 categories according to phonetic features and generated 176 kinds of verb forms based on the phonetic harmony rules.

Keywords: Verb; Classification; Automatic generation.

A ماتېرىيال بەلگىسى:

H215 كىتابلارنى جوڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى:

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ 21 - ئەسىرگە قەدەم قوبۇشىغا ئەگىشىپ ئۈچۈرلىشىش دەرىجىسى كۈندىن -

*بۇ ماقالە 2017 - يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

بۇ ماقالە دۆلەتلىك تەبىئىي پەنلەر تەتقىقات فوندىنىڭ (61262061) ياردىمىگە ئېرىشكەن.

ئاپتور: ئارزۇگۈل شېرىپ (1974 - يىلى 2 - ئايدا تۇغۇلغان)، دوختىپىنت، دوكتور، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلىنى ئاپتوماتىك بىر تەرەپ قىلىش ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مەرھابا ئەلى (1973 - يىلى 10 - ئايدا تۇغۇلغان)، دوختىپىنت، دوكتور، تىللارنى ئاپتوماتىك بىر تەرەپ قىلىش ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

كومپيۇتېر تىلشۇناسلىقى 80- يىللاردىن كېيىن تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىپ ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشتى ۋە ئېرىشمەكتە. شىنجاڭنىڭ كومپيۇتېر تىلشۇناسلىقىمۇ 90- يىللاردىن كېيىن نۇرغۇن تىلشۇناسلار، ماتېماتىكلار ۋە كومپيۇتېر شۇناسلارنىڭ دىققىتىنى تارتىپ، بىخ سۈرۈش باسقۇچىدىن ئاستا-ئاستا تەرەققىي قىلىش باسقۇچىغا يۈزلەندى ۋە بۇ ساھەگە قىزىققۇچىلارمۇ ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. ھازىرقى تەتقىقاتىمىز بۇرۇنقى سۈپەت ئانالىزىدىن مىقدار ئانالىزىغا، ئەنئەنىۋى ئۇسۇل (كۆزىتىش، مىسال ئېلىش) دىن تەجرىبە ئىشلەش ئۇسۇلىغا، تەجرىبىگە تايىنىشتىن ئىستاتىستىكىغا تايىنىشقا ئۆزگەردى. ئۇيغۇر تىلىنى كومپيۇتېردا بىر تەرەپ قىلىش تەتقىقاتىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنى دەۋر بىلەن ماس قەدەمدە ئىلگىرىلىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن بىزمۇ دىققىتىمىزنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاپتوماتىك تۈرلىنىشى ئۈستىدە ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل ئېلىپ بېرىشقا قاراتتۇق.

كۈنگە ئېشىپ بېرىپ، تىل ئۇچۇرلىرىنى كومپيۇتېردا بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى ناھايىتى مۇھىم ئورۇنغا ئۆتتى. بۇنىڭ بىلەن كومپيۇتېر تىلشۇناسلىقى دېگەن بىر ئارىلىق پەن شەكىللىنىشكە باشلىدى. كومپيۇتېر تىلشۇناسلىقى دېگەنمىز: كومپيۇتېردا تەبىئىي تىلنى تەتقىق قىلىش ۋە بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن يېڭىدىن شەكىللەنگەن ئارىلىق پەننى كۆرسىتىدۇ. كومپيۇتېر تىلشۇناسلىقىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى تەبىئىي تىل بولغاچقا تىلشۇناسلار ئۇنى تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى دەپ قارايدۇ، كومپيۇتېر تەتقىقاتچىلىرى بولسا كومپيۇتېر تىلشۇناسلىقىدا ئىلغار كومپيۇتېر بىلىملىرى بىلەن تەبىئىي تىلنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە بىر تەرەپ قىلىدۇ، شۇڭا بۇ كومپيۇتېر ئىلمىنىڭ بىر تارمىقى دەپ قارايدۇ. ماتېماتىكلار بولسا كومپيۇتېر تىلشۇناسلىقىدا تەبىئىي تىلنىڭ شەكىللىنىش قۇرۇلمىسى ۋە تەبىئىي تىلنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ھېسابلاش ئۇسۇلىنى تەتقىق قىلىدۇ، شۇڭا بۇ ئەمەلىي ماتېماتىكىنىڭ بىر تارمىقى دەپ قارايدۇ. مەيلى قانداقلا قاراشلار بولسۇن، كومپيۇتېر تىلشۇناسلىقى بىر خىل يەككە پەن بولماستىن بەلكى نەچچە خىل پەن زىچ بىرلەشكەن ئارىلىق پەن ھېسابلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ

1. پېئىللارنىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلىرى توغرىسىدا

دەرىجىسىگە قاراپ سۆز يىلتىزلىق مورفېما (词根语素)، سۆز ياسىغۇچى ئەگەشمە مورفېما (构词附加语素) ۋە سۆز تۈرلىگۈچى ئەگەشمە مورفېما (构形附加语素) دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلگەن^[5]. ئۈچىنچى قاراشتىكى تەتقىقاتچىلار مورفېمىنى سۆز يىلتىزى، سۆز ياسىغۇچى مورفېما، سۆز ئايلاندۇرغۇچى مورفېما (转词语素) ۋە سۆز ئۆزگەرتكۈچى مورفېما (变词语素) دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈپ، مۇستەقىل مورفېما بىلەن ئەگەشمە مورفېمىنى بىر قاتلامدا قويۇپ تەھلىل قىلغان^[6]. تۆتىنچى خىل قاراشتىكى تەتقىقاتچىلار مورفېمىنى ئالدى بىلەن سۆز يىلتىزى ۋە ئەگەشمە مورفېما دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلگەن، ئاندىن ئەگەشمە مورفېمىنى ئىچكى قىسىمدا يەنە بۆلگەن، يەنى سۆز ياسىغۇچى مورفېما (构词语素)، سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما (构形语素) ۋە سۆز ياسىغۇچى - سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما (构词-构形语素) دەپ ئۈچ

مورفېما دېگەنمىز: تىلدىكى يەنە مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان، مەنە ئىپادىلىگۈچى ئەڭ كىچىك بىرلىكنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەرلەردە مورفېمىنىڭ تەبىرى توغرىسىدىكى قاراشلار بىردەك^[1]. ئەمما مورفېمىنىڭ تۈرى توغرىسىدا تىلشۇناسلار ئوخشاش بولمىغان نۇقتىلاردىن ئوخشىمىغان تۈرلەرگە بۆلگەن. مورفېمىنىڭ تۈرلىرى توغرىسىدا ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا نۆۋەندىكىدەك تۆت خىل قاراش مەۋجۇت. كۆپ قىسىم تەتقىقاتچىلار مورفېمىنى مۇستەقىل مورفېما ۋە ئەگەشمە مورفېما دەپ ئىككى تۈرگە بۆلگەن. ئەگەشمە مورفېمىنى يەنە ئۆز ئىچىدىن سۆز ياسىغۇچى مورفېما ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما دەپ ئىككى تۈرگە بۆلگەن^{[2][3][4]}. ئىككىنچى خىل كۆز قاراشتىكى تەتقىقاتچىلار مورفېمىنى مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىش

تۈرگە بۆلگەن.^{[7][8][9]} بىز يۇقىرىقى قاراشلار ئىچىدە تۆتىنچى قاراشنى بىر ئاز مۇۋاپىق كۆردۈك، چۈنكى بۇ خىل قاراشنىڭ تۈرگە بۆلۈش قاتلىمى ئېنىق ھەم ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بىزنىڭ كۆز قارىشىمىزدا ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېما مۇستەقىل مورفېما ۋە ئەگەشمە مورفېما دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئەگەشمە مورفېما ئۆز ئىچىدىن يەنە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما، سۆز ياسىغۇچى مورفېما ۋە سۆز ياسىغۇچى - سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. سۆز ياسىغۇچى مورفېما سۆز يىلتىزغا قوشۇلۇپ يېڭى سۆز ھاسىل قىلىدىغان قوشۇمچىلارنى كۆرسىتىدۇ. سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما سۆز يىلتىزغا قوشۇلۇپ سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق تۈرلىنىشىنى ھاسىل قىلىدىغان مورفېمىنى كۆرسىتىدۇ. سۆز ياسىغۇچى - سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما دېگىنىمىز: سۆز يىلتىزى ياكى سۆز ئۆزىگە قوشۇلۇپ يېڭى سۆز ھاسىل قىلمايدىغان، ئەمما شۇ سۆزنىڭ جۈملىدىكى رولىنى ئۆزگەرتىدىغان ھەم يېتىلنىڭ ئەسلىي ۋالىپنىتى (配价) سانىنى ئۆزگەرتىدىغان قوشۇمچىنى كۆرسىتىدۇ. يېتىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسىگە تەۋە قوشۇمچىلار دەل مۇشۇ خىل تۈرگە كىرىدۇ. مەسىلەن، «كۈل-» بىلەن «كۈلدۈر-»

يېتىلنى مىسالغا ئالساق، ئەنئەنىۋى تەتقىقاتىمىزدا «-دۈر» مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى دەپ قارىلىپ، سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما تەۋەسىگە كىرىدۇ. بىزنىڭچە بۇ خىل قوشۇمچىلار سۆز ياسىغۇچى - سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىسى تەۋەسىگە كىرىدۇ. يەنى «كۈل-» يېتىلنىڭ كەينىگە «-دۈر» قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا يېڭى سۆز ھاسىل بولىدى، ئەمما ئاشۇ يېتىلنىڭ جۈملىدىكى ۋالىپنىتى سانىنى ئۆزگەرتتى (بۇ توغرىلىق تەتقىقاتلىرىمىز يەنە بار^{[10][11]}، قىزىققۇچىلار شۇ ماقالىلەرنى كۆرسە بولىدۇ). بىزنىڭ يېتىلنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ كېلىدىغان قوشۇمچىلار توغرىسىدىكى ئىستاتىستىكىلىق تەھلىلىمىز دەل «ئۆزەك + دەرىجە كاتېگورىيەسى» قوشۇمچىلىرى»دىن كېيىنكى قوشۇمچىلار ئۈستىدە بولىدۇ. سەۋەب، بىرىنچىدىن، دەرىجە كاتېگورىيەسى قوشۇمچىسى سۆز ياسىغۇچى - سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىغا تەۋە؛ ئىككىنچىدىن، ھەممە يېتىللارنىڭ ئوخشاش دەرىجە كاتېگورىيەسى بولمايدۇ^[12]؛ ئۈچىنچىدىن، تىلنىڭ تۈرلىنىش شەكلىنىڭ كومپىيۇتېردا بىر تەرەپ قىلىنىشىنى ئاددىيلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. شۇڭا بۇ ماقالىدە يېتىللارنىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلىرى ئاساسلىق تەھلىل قىلىندۇ.

2. يېتىلنىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلىرىنىڭ ئىستاتىستىكىلىق نەتىجىسى

بىز ئالدى بىلەن شىنجاڭ كۆپ تىل ئۇچۇر تېخنىكىسى تەجرىبىخانىسىدىكىلەر قولدا تاماملىغان «مىليون سۆزلۈك ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيەلىك ئانالىز قىلىش سۆز ئامبىرى»دا ئىستاتىستىكا ئېلىپ باردۇق. بۇ سۆز ئامبىرىدا 67114 مۇكەممەل جۈملە (ئاددىي جۈملە ۋە قوشما جۈملىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بار بولۇپ، بۇ جۈملىلەردە كۆرۈلگەن يېتىللار 88438 (يېتىلنىڭ ھەر خىل تۈرلىنىش شەكلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تەكرارلانمىغان يېتىللاردىن 37220 سى بار. بىز ئىستاتىستىكىمىزدىن شۇنى بايقىدۇقكى، يېتىللارنىڭ

كەينىگە ئۇلىنىپ كېلەلەيدىغان قوشۇمچىلار جەمئىي 256 بولۇپ (بۇ بىزنىڭ ھازىرغىچە بار بولغان سۆز ئامبىرىمىزدىن ئېرىشكەن نەتىجىمىزدۇر)، بۇنىڭ ئىچىدە يېتىلنىڭ قوشۇمچىلىرىدىن 190 (دەرىجە كاتېگورىيە قوشۇمچىلىرى بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس) نى، ئىسىمنىڭ قوشۇمچىلىرىدىن 46 سى، يۈكلىمىلەردىن 20 سى بار. ئىستاتىستىكا قىلغان قوشۇمچىلىرىمىز تۆۋەندىكىچە (بىز «ئىدى، ئىكەن» قاتارلىق باغلامچى يېتىللارنىڭ مۇستەقىل ئىشلىتىلمەسلىك ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ئۇلارنىمۇ قوشۇمچە قاتارىدا بىر تەرەپ قىلدۇق):

يېتىل قوشۇمچىلىرى

دېم	تىم	دۈم	تۈم	دۈم	تۈم	دۈم	تىم	دېم
دۇڭلار	تۇڭلار	دۇڭ	تۇڭ	دېڭىز	تۇڭ	دۇڭ	دۇڭلار	تۇڭلار
دۇڭلار	تۇڭلار	دى	تى	دىلە	دىلا	تىلە	نەمەن	نەمەن

يىمىز	سەن	يسەن	سىز	يسىز	سىلەر	يسىلەر	ىدۇ	يدۇ	ىدىلا
يىدىلا	يىلا	يى	اي	ەي	يىلى	ايلى	ىلى	لىك	ىك
ۈك	ۈك	ىلار	ىلار	ۈىلار	ۈىلار	سۈن	ماقچى	مەكچى	ماقتا
مەكتە	يت	ات	ەت	ۈات	نۈات	ۈۋات	ۈۋات	ۈال	نۈال
ۈۋال	ۈۋال	ۈەت	بۈەت	ۈۈەت	ۈۈەت	ۈەر	بۈەر	ۈۈەر	ۈۈەر
الا	ەلە	يالا	يەلە	ال	ەل	يال	يەل	پ	ىپ
ۈپ	ۈپ	غىلى	قىلى	گىلى	كىلى	غاقچا	قاقچا	گەچكە	كەچكە
غاقچ	قاقچ	گەچ	كەچ	غانسېرى	قانسېرى	گەنسېرى	كەنسېرى	ش	ىش
ۈش	ۈش	غۇ	قۇ	گۇ	كۇ	غان	قان	گەن	كەن
ىدىغان	يىدىغان	ما	مە	ماس	مەس	غن	قن	گن	كن
ماق	مەك	ماي	مەي	سام	سەم	ساق	سەك	ساك	سەك
سىگىز	ساىلار	سەىلار	سا	سە	سىلا	سىلە	دىمەن	دىمىز	مەن
مىز	سەن	سىز	سىلەر	دۇ	تىمەن	تىمىز	تىسەن	تىسىز	تىسىلەر
تۇ	ئىدىم	ئىدۇق	ئىدىك	ئىدىگىز	ئىدىىلار	ئىدى	ئىكەنەن	ئىكەنىمىز	ئىكەنەنەن
ئىدۇق	ئىكەنسىز	ئىكەنسىلەر	ئىكەن	كەن	م	ام	ەم	غۇچە	قۇچە
گۇچە	كۇچە	غاي	قاي	گەي	كەي	غۇي	ر	ار	ەر

ئىسىم قوشۇمچىلىرى

م	ىم	ۇم	ۇم	ىمىز	ىمىز	ۇك	ۇك
ىگىز	ىگىز	ىلار	ىلار	ۇىلار	ۇىلار	لىرى	نىك
نى	غا	قا	گە	دا	تا	تە	غىچە
قىچە	گىچە	كىچە	دەك	دىكى	تىكى	چىلىك	بىچە
دىن	تىن	لار	لەر	لىك	لىك		

يۈكلىمىلەر

مۇ	غۇ	چۇ	دۇ	كىن	لا	مىش	يىمىش	ار
يا	دا	ۈي	وي	تاك	ئا	نا	ۈ	ما

قوشۇمچىسى ئۇلاندى. بۇنىڭ ئىچىدە «-ات» قوشۇمچىسى پېئىلنىڭ ۋاسىتىسىز تەكرار ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى بولۇپ، ئۇ پېئىلغا بىۋاسىتە ئۇلىنىپ كېلەلەيدۇ، ئەمما پېئىل تۈرلىنىشىنىڭ ئاخىرلىشىش نۇقتىسى بولالمايدۇ. ئۇ پەقەت پېئىلنىڭ «-تىم» دېگەندەك ۋاسىتىسىز ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرى بىلەن قوشۇلغاندىلا ئاندىن بىر مۇكەممەل تۈرلىنىش شەكلىنى ھاسىل قىلالايدۇ. 3-دەرىجىلىك قوشۇمچىلار دېگىنىمىز: پېئىلغا بىۋاسىتە ئۇلىنالايدىغان، ئەمما پېئىل تۈرلىنىشىنىڭ ئاخىرلىشىش نۇقتىسى بولالايدىغان قوشۇمچىلارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «بارغاندىم» دىكى «ئىدىم» بىۋاسىتە پېئىلغا ئۇلىنىپ كېلەلمەيدۇ، پەقەت پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز قوشۇمچىسى «غان» نىڭ ياردىمىدە پېئىلغا ئۇلىنىپ كېلىپ، پېئىل تۈرلىنىشىنىڭ ئاخىرلىشىش نۇقتىسى بولالايدۇ. بىز بۇنداق قوشۇمچىلارنى 3-دەرىجىلىك قوشۇمچىلار دەپ قارىدۇق. پېئىلنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ

بىز بۇ قوشۇمچىلارنىڭ سۆزلەرگە ئۇلىنىپ كېلىش ئورنىغا قاراپ 1-دەرىجىلىك قوشۇمچە، 2-دەرىجىلىك قوشۇمچە، 3-دەرىجىلىك قوشۇمچە دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلدۇق. 1-دەرىجىلىك قوشۇمچە دېگىنىمىز: پېئىلغا بىۋاسىتە ئۇلىنىپ كېلەلەيدىغان ھەمدە پېئىل تۈرلىنىشىنىڭ ئاخىرلىشىش نۇقتىسىمۇ بولالايدىغان قوشۇمچىلارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن «باردىم» دىكى «دىم» قوشۇمچىسى بولسا پېئىلنىڭ ۋاسىتىسىز ئۆتكەن زامان 1-شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى بولۇپ، ئۇ پېئىلنىڭ تۈرلىنىشىدە پېئىلغا بىۋاسىتە ئۇلىنالايدۇ، ھەمدە پېئىل تۈرلىنىشىنىڭ ئاخىرلىشىش نۇقتىسىمۇ بولالايدۇ. 2-دەرىجىلىك قوشۇمچە دېگىنىمىز: پېئىلغا بىۋاسىتە ئۇلىنىپ كېلەلەيدىغان، ئەمما پېئىل تۈرلىنىشىنىڭ ئاخىرلىشىش نۇقتىسى بولالمايدىغان قوشۇمچىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «باراتتىم» دېگەن تۈرلىنىشتە پېئىل «بار-» نىڭ كەينىگە «-ات» ۋە «-تىم»

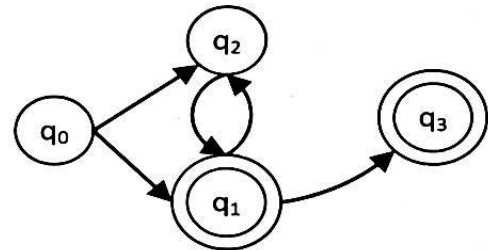

كېلەلەيدىغان ئىسىم قوشۇمچىلىرىمۇ مۇشۇ خىل دەرىجە تەۋەسىگە كىرىدۇ. يۇقىرىقى 256 قوشۇمچىنىڭ

مىسال	سانى	دەرىجە ئايرىمىسى
دىم، نىمەن، سا	142	1-دەرىجىلىك
ام، يت، يالا	22	2-دەرىجىلىك
تىمەن، مىز، دۇ	26	پېئىل
غا، دا، م	46	ئىسىم
غۇ، لا، چۇ	20	يۈكلىمە

نۇقتىسىنى كۆرسىتىدۇ. q_0 دىن چىقىپ q_1 بىلەن q_2 گە بارغىلى بولىدۇ، q_0 دىن q_3 كە بارغىلى بولمايدۇ. q_1 بىلەن q_3 تۈرلەنگەن پېئىلنىڭ ئاخىرلىشىش نۇقتىسى بولىدۇ، ئەمما q_0 q_3 گە بىۋاسىتە ئۆلىنىپ كېلەلمەيدۇ. q_2 پېئىل ئۆزىگە ئۆلىنىپ كېلەلەيدۇ، ئەمما تۈرلەنگەن شەكىلنىڭ ئاخىرلىشىش نۇقتىسى بولالمايدۇ. يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارغا ئۆلىنىپ كەلگەن قوشۇمچىلارنىڭ ھەممىسى پېئىل قوشۇمچىسى بولۇشى ناتايىن. پېئىلنىڭ ئۆزىنىڭ قوشۇمچىلىرىمۇ پېئىلنىڭ ئاخىرلىشىش نۇقتىسى بولۇشى ناتايىن. پېئىل تەتقىقاتى تىل تەتقىقاتىدىكى مۇھىم نۇقتىلارنىڭ بىرى، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتلارنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش كېرەك.

تۆۋەندىكى چەكلىك ھالەت ئۆزگىرىش ئىسھابىغا قارىساقمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئىسھابىدا q_0 پېئىل ئۆزىكىنى كۆرسىتىدۇ، q_1 1- دەرىجىلىك قوشۇمچىلارنى كۆرسىتىدۇ، q_2 2- دەرىجىلىك قوشۇمچىلارنى كۆرسىتىدۇ، q_3 3- دەرىجىلىك قوشۇمچىلارنى كۆرسىتىدۇ.

بۇنىڭدا q_0 تۈرلەنگەن پېئىلنىڭ باشلىنىش

3. پېئىل تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلىرىنىڭ ئاپتوماتىك تۈرلىنىش نەتىجىسى

سوزۇق تاۋۇشنىڭ بار يوقلۇقى، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ياكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بولۇشى شۇنداقلا پېئىل ئۆزىكىنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىنىڭ جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش ياكى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بولۇشى قاتارلىق فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن 22 خىل تۈرگە بۆلۈندى، پېئىل ئۆزەكلىرى تۈرگە بۆلۈنۈپ بولغاندىن كېيىن قوشۇمچىلارنىڭ ۋارىيانتلىرىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن 8 خىل تۈرگە بۆلۈندى. يەنى بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئوچۇق بوغۇملۇق ياكى يېپىق بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىنىڭ كەينىدە كېلىشى، ئالدى سوزۇق تاۋۇشى ياكى كەينى سوزۇق تاۋۇشى بىلەن تاۋۇش ئورنى

بىز پېئىلغا قوشۇلۇپ كېلىدىغان قوشۇمچىلارنى ئېنىق تۈرلەرگە ئايرىپ بولغاندىن كېيىن، دىققىتىمىزنى مەخسۇس پېئىل قوشۇمچىلىرىغا قاراتتۇق، يەنى 1-، 2- دەرىجىلىك قوشۇمچىلارنىڭ پېئىللارغا ئۆلىنىپ كېلىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئاپتوماتىك تۈرلىنىشىنى تەتقىق قىلدۇق. ئالدى بىلەن پېئىل ئۆزىكىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنى تۆۋەندىكى 22 خىل تۈرگە ئايرىدۇق، بۇنىڭدا پېئىل ئۆزىكىنىڭ بىر بوغۇملۇق پېئىل ياكى كۆپ بوغۇملۇق پېئىل بولۇشى، ئاخىرقى بوغۇمىنىڭ ئوچۇق بوغۇم ياكى يېپىق بوغۇملۇقى، ئاخىرقى بوغۇمدا ئالدى سوزۇق تاۋۇش ياكى كەينى

تۈرلىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت.

پايدىلانمىلار:

1. گۈيەنخوك: « ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېملار توغرىسىدا تەتقىقات» [J]. تىل ۋە تەرجىمە، 2005 (4).
2. خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» [M]. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987: 19 - 20.
3. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «ئىلىشۇناسلىق ئاساسلىرى» [M]. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993: 192 - 193.
4. يى كۈنشۈ، گاۋ شىجى: «ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» [M]. مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، 1998: 11 - 12.
5. چېن شىمىڭ، رازاق مەتنىياز: « ئۇيغۇر تىلى ئەمىلىي گرامماتىكىسى» [M]. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1991: 4 - 5.
6. شاڭ جىنىي: «ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېملارنىڭ تۈرى ۋە قۇرۇلمىسى توغرىسىدا» [J]. مىللەتلەر ئەدەبىياتى 1985 (2): 31-40.
7. جاۋ شاڭرۇ: «ئۇيغۇر تىلى چۈشەندۈرۈلۈشى» [M]. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985: 34 - 35.
8. گاۋ لىچىن: «ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈرلىگۈچى، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار توغرىسىدا» [J]. تىل ۋە تەرجىمە، 2007 (2): 2 - 6.
9. خۇيى: «ئۇيغۇر تىلى مورفېملارنىڭ تۈرى توغرىسىدا» [J]. تىل ۋە تەرجىمە، 1999 (4): 19 - 21.
10. گۈلنار ئېزىز: «ئۇيغۇر تىلى پېئىل توغرىسىدىكى ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل» [D]. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماگىستىرلىق ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى، 2006: 44.
11. ئارزۇگۈل شېرىپ: «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە ماشىنا تەرجىمىسىگە يۈزلەنگەن پېئىل تەتقىقاتى» [M]. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2014 (4).
12. ئارزۇگۈل شېرىپ: «ئۇيغۇر تىلى دەرىجە كاتېگورىيەسى توغرىسىدىكى ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل» [J]. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2012 (1).

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

دىنىي جۇڭگوچىلاشتۇرۇش يولىغا باشلاش شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكىنىڭ ئېھتىياجى*

ئابدۇشۈكۈر ئوسمان، نۇرەبىيە ئۆمەر

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىل ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى، 840046)

قىسقىچە مەزمۇنى: 2015 - يىلى 5 - ئايدا ئېچىلغان مەركەزنىڭ بىرلىك سەپ خىزمىتى يېغىنىدا، باش شۇجى شى جىنپىڭ دىنىي سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلەشتە، جۇڭگوچىلاشتۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇش كېرەكلىكى توغرىسىدا مۇھىم كۆرسەتمە بەردى. دىنىي جۇڭگوچىلاشتۇرۇش يولىغا باشلاش شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكىنىڭ ئېھتىياجى. بۇ ماقالىدە، ئىسلام دىنىي جۇڭگوچىلاشتۇرۇشنىڭ تارىخىي مۇقەررەرلىكى، دىنىي جۇڭگوچىلاشتۇرۇشتا دىن ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئادا قىلىشقا تېگىشلىك بۇرچى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىندۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: دىن؛ جۇڭگوچىلاشتۇرۇش؛ شىنجاڭ؛ ئىجتىمائىي مۇقىملىق

引导宗教走中国化道路是新疆社会稳定与长治久安的需要

阿不都许库尔·吾斯曼

摘要: 2015 年 5 月召开的中央统战工作会议上，习近平总书记提出积极引导宗教与社会主义社会相适应，必须坚持中国化方向的重要指示。积极引导伊斯兰教中国化是新疆社会稳定与长治久安的需要。本文论述了宗教中国化的历史必然及在宗教中国化中宗教领域工作者应承担的责任等问题。

关键词: 宗教; 中国化; 新疆; 社会稳定

Abstract: On the united work conference which was held in May of 2015, the General Secretary Xi Jinping pointed out that to positively leading religion for adapting to Socialism, one must lead it to the Chinese social style. It is also crucial for maintaining long-term social stability of Xinjiang. This paper discusses the importance and historical necessity of converting Islam into Chinese style in Xinjiang and points out several responsibilities to be taken..

Keywords: religion; Chinese style; Xinjiang; social stability

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: B911

قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك»، دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ دىنىي جۇڭگوچىلاشتۇرۇش جەھەتتىكى خىزمەتلىرىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان پىرىنسىپ ھېسابلىنىدۇ.

دىنىي جۇڭگوچىلاشتۇرۇش جۇڭگودىكى دىنلارنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. دىنىي سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلەش - پارتىيەمىزنىڭ دىن

2015 - يىلى 5 - ئايدا ئېچىلغان مەركەزنىڭ بىرلىك سەپ خىزمىتى يېغىنىدا، باش شۇجى شى جىنپىڭ «دىنىي سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلەشتە جۇڭگوچىلاشتۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇش، دىنىي قانۇن بويىچە باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش، دىنىي ئىجتىمائىي رولغا دېئالېكتىكلىق مۇئامىلە قىلىش، دىنىي ساھەدىكى زاتلارنىڭ رولىنى جارى

*بۇ ماقالە 2017 - يىلى 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئوسمان (1971 - يىلى 12 - ئايدا تۇغۇلغان) دوتسېنت، دوكتورانت، مىللەت، دىن مەسىلىلىرى ئوقۇتقۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ

ئىشلىرى خىزمىتىنىڭ تۈپ نىشانى ۋە مۇھىم نۇقتىسى، شۇنداقلا دىن تەرەققىياتىنىڭ توغرا يۆنىلىشى.

1. دىننى جۇڭگوچىلاشتۇرۇش تارىخىي مۇقەررەلىك

تەرەققىي قىلىپ بەلگىلىك باسقۇچقا قەدەم قويغانلىقىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مەلۇم بىر ئالاھىدە تارىخىي شارائىت ۋە ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشىنىڭ نەتىجىسى ھېسابلىنىدۇ. ئېلىمىزدىكى ھەر قايسى چوڭ دىنلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگو جەمئىيىتىدە داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقچى ۋە تەرەققىي قىلماقچى بولىدىكەن چوقۇم بۇ خىل قانۇنىيەتكە ئاڭلىق بولۇشى كېرەك. بۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تارىخىنىڭ مۇقەررە تاللىشى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، شۇنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىزكى، دىن پەيدا بولغاندىن كېيىن ئىجتىمائىي فورماتسىيەنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ شەكلىنى ئۆزۈكسىز ئۆزگەرتىپ، جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەكشۈش ئارقىلىق، مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ ۋە تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. دىننىڭ ئۆزگىرىش جەريانىدىن قارىغاندا، دىن ھەمىشە شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىغا ماسلىشالايدۇ، بويىسۇنىدۇ ۋە شۇ جەمئىيەتنى ئىدارە قىلغۇچىلارغا مۇلازىمەت قىلىدۇ، مەلۇم بىر خىل دىننىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، ئۇ بەلگىلىك ئىجتىمائىي مۇھىتقا ماسلىشىپلا قالماي، يەنە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوخشىمىغان باسقۇچلىرىغىمۇ ماسلىشالايدۇ، دىننىڭ مەلۇم بىر دۆلەتكە تارقىلىش جەريانىدىن قارىغاندا ئۇ شۇ دۆلەتنىڭ ئەھۋالىغىمۇ ماسلىشالايدۇ.

بۈگۈنكى جۇڭگو ئېچىۋېتىلگەن، مەدەنىي دۆلەت، جۇڭگو جەمئىيىتىدە ھازىر چوڭقۇر ئۆزگىرىش بولۇۋاتىدۇ. بۇ ئۆزگىرىش جۇڭگونىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولۇپلا قالماي، يەنە دىننى جۇڭگوچىلاشتۇرۇشنى يېڭى تارىخىي شارائىت بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىرىنچىدىن، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئەتىگە ماس كېلىشى

جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ناھايىتى مول ۋە چوڭقۇر قاتلامغا ئىگە، ئۇ پۈتكۈل جۇڭخۇا ئوغۇل - قىزلىرىنى ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىشقا ئۈندەشتىكى كۈچلۈك روھىي تۈۋرۈك بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە جۇڭگودىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد ئۈزۈلمەي ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ تۇرۇشتىكى تۈپ مەنبە. تارىخ شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى، ھەر قانداق بىر خىل مەدەنىيەت جۇڭگو تۇپرىقىدا يىلتىز تارتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقچى بولىدىكەن چوقۇم جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ۋە جۇڭگو جەمئىيىتىگە ئاڭلىق ماسلىشىشى، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى بىلەن ئورتاق يۇغۇرۇلۇشى ۋە جۇڭگوچىلاشتۇرۇش يولىدا مېڭىشى كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، ئۇ خىل مەدەنىيەت ئۇزاققا بارمايلا مەۋجۇتلۇقىدىن ئايرىلىپ شاللىنىپ قالىدۇ. دىنمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس ئەلۋەتتە. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئېلىمىزدە دىننى جۇڭگوچىلاشتۇرۇش تارىخىي مۇقەررەلىك، رېئاللىقنىڭ ئېھتىياجى، كەلگۈسىنىڭ تاللىشى ھېسابلىنىدۇ.

جۇڭگونىڭ دىن تارىخىغا نەزەر سالىساق، ھەر قايسى دىنلارنىڭ جۇڭگو جەمئىيىتىگە ئۆزۈكسىز ماسلاشقان، جۇڭگو جەمئىيىتى بىلەن ئۆزۈكسىز بىرىكىپ كەتكەن، شۇنداقلا ئۆزۈكسىز ھالدا جۇڭگوچىلاشقان تارىخىي جەريان ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. جۇڭگونىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزاق تارىخىي مۇساپىسىدە مەيلى داۋجياۋ (تەرىقەتچىلىك) دىنى بولسۇن ياكى سىرتتىن كىرگەن بۇددا دىنى، خىرىستىيان دىنى، ئىسلام دىنى، كاتولىك دىنى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيىتىگە ماسلىشىپ جۇڭگوچىلىشىش مۇساپىسىنى باشتىن كەچۈرگەن.

جۇڭگوچىلاشتۇرۇش دىننىڭ تارىخىغا ماسلىشىشتىكى تاللىشى ھەم دىننىڭ كەلگۈسىگە يۈزلىنىشىدىكى مۇقەررە يولى. ھەر قانداق بىر يېڭى شەيئە ياكى ئىجتىمائىي ھادىسىنىڭ بارلىققا كېلىش، تەرەققىي قىلىش جەريانى دەل ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ

تەرەققىي قىلىپ پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى كۈچلۈك كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاممىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، پارتىيەنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى ئۈيۈشتۈرۈش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىپ، دىننى جۇڭگوچىلاشتۇرۇشنىڭ ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىتىنى يارىتىپ بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە دۆلىتىمىزدە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، ھەر قايسى دىنلار ئۆزگىرىش ۋە ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق، سىياسىي قىياپىتىدە تۈپ ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ دىننىڭ جۇڭگوچىلىشىشىنىڭ مۇھىم شەرتى. ئۇزاق مەزگىلدىن بۇيان، ھەر قايسى دىنلاردا ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار تۈركۈملەپ مەيدانغا چىقىپ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىشتا چىڭ تۇرۇپ، سوتسىيالىزمنىڭ تەلپى بويىچە دىنىي ئىدىيە، مەدەنىيەت، دىنىي ئەقىدە قاتارلىقلاردا ئىلگىرىلەشلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنى جەمئىيەتكە مۇلازىمەت قىلىشقا يېتەكلىدى. ھەر دەرىجىلىك ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار دىنىي زاتلار بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈك بولۇش سۈپىتى بىلەن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ توغرا يېتەكچىلىكى ۋە قوللىشى ئاستىدا، ئىدىيە، تەشكىل ۋە تۈزۈم قۇرۇلۇشى جەھەتتە ئۈزۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلىدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى دىننى جۇڭگوچىلاشتۇرۇشقا مۇستەھكەم ئۇل سالدى.

2. دىننى جۇڭگوچىلاشتۇرۇشتا دىنىي ساھەسىدىكىلەر ئادا قىلىشقا تېگىشلىك بۇرچ

ئۇيغۇنلاشتۇرۇشنى، دىن ساھەدىكىلەرنىڭ ۋەتەننى سۆيۈشىنى، قانۇنغا بويسۇنۇشىنى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى ھىمايە قىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش ئىنسانىيەت ئورتاق ئېتىراپ قىلغان ۋە ئورتاق رىئايە قىلىدىغان ئەخلاق ئۆلچىمى. دىنىي زاتلار ئارىسىدا ۋەتەننى سۆيۈشنى تەكىتلەشتە ئالدى بىلەن ئۇلۇغ ۋەتەنگە بولغان تونۇشنى كۈچەيتىپ، ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ۋەتەن چوڭ ئائىلىسىنىڭ بىر ئەزاسى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر

جۇڭگوچىلاشتۇرۇشنى سىياسىي ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئامما ئارىسىدا ئېتىقاد جەھەتتە پەرق بولۇشى ئىككىنچى مەسىلە. سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تۈپ مەنپەئەت بىرلىكى ئەڭ ئاساسلىق ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كەڭ ئېتىقادچى ئامما جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ ئاساسىي كۈچى. ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ ۋەتەننى سۆيۈش، قانۇنغا بويسۇنۇش، ئىتتىپاقلىشىپ ئالغا ئىلگىرىلەش، جەمئىيەتكە مۇلازىمەت قىلىشى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سېپىنىڭ مۇھىم تەشكىلىي قىسمى. دەل مۇشۇنداق تۈپ مەنپەئەت بىرلىكى دىننىڭ دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي مەنپەئەتى ۋە ئاممىنىڭ مەنپەئەتىگە بويسۇنۇشىنى بەلگىلىگەن؛ ئىككىنچىدىن، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىي دىننىي زاتلار ۋە كەڭ ئېتىقادچى ئاممىنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىغا ئاكتىپ قاتنىشىش قىزغىنلىقىنى يۇقىرى كۆتۈردى، بۇ دىننىڭ جۇڭگوچىلاشقانلىقىنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى. پارتىيەمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇپ كەلدى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن يەنە ئۇنى دۆلەتنىڭ بىر تۈرلۈك ئۇزاق مەزگىللىك تۈپ سىياسىتى، ئاممىنىڭ بىر تۈرلۈك ئاساسىي ھوقۇقى سۈپىتىدە ئاساسىي قانۇنغا كىرگۈزدى. يېڭى ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن بۇيان، پارتىيەمىزنىڭ دىن سىياسىتى ۋە نەزەرىيەسى يەنىمۇ موللاشتى ھەم

دىن خىزمىتى ماھىيەتتە ئاممىۋى خىزمەت. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنى تەربىيەلەش، يېتەكلەشنى كۈچەيتىش ئاممىۋى خىزمەتنىڭ كونكرېت ئىپادىسى، شۇنداقلا يېڭى ۋەزىيەتتە دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشتىكى تەخىرىسىز ۋەزىيە، شۇڭا ئۆۋەندىكى ئالتە جەھەتتىكى خىزمەتنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ.

(1) ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈشنى باشتىن - ئاخىر ئەڭ ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش كېرەك. دىننى جۇڭگوچىلاشتۇرۇش - دىننى سوتسىيالىزم ئىشلىرىغا

ساھەسىدىكىلەر بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سېپى ئورناتتى؛ ئىككىنچىسى، دىنىي مەسىلىنى كونكرېت بىر تەرەپ قىلىش جەريانىدا دىنىي قانۇن - تۈزۈم ئارقىلىق ئىدارە قىلىش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى چىڭ تۇتۇپ، دىنغا ئالاقىدار قانۇن - تۈزۈملەرنى تۈزۈپ ۋە تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ھۆكۈمەتنىڭ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھەرىكىتىنى قېلىپلاشتۇردى ھەمدە بۇ ئارقىلىق دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ۋە دىن ساھەسىدىكىلەرنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قوغداپ، دىننىڭ قانۇن - تۈزۈم ۋە سىياسەت يول قويغان دائىرە ئىچىدە نورمال پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى؛ ئۈچىنچىسى، خىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىش جەھەتتە: دىنىي سوتسىيالىزم ئىشلىرىغا ماسلىشىشقا پائال يېتەكلەشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دىننىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئاكتىپ رولىغا ھۆرمەت قىلىپ ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇپ، دىنىي دەۋر تەرەققىياتى ۋە جەمئىيەت تەرەققىيات قەدىمىگە ماسلاشتۇردى. دىنىي ساھەدىكى زاتلار ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قەتئىي ھەممايە قىلىشقا، ماركسىزم ۋە ئۇنىڭ جۇڭگوچىلاشتۇرۇلغان ئەڭ يېڭى نەتىجىلىرىنىڭ جۇڭگو جەمئىيىتى ۋە دىن خىزمىتىدىكى يېتەكچىلىك ئورنىدا قەتئىي چىڭ تۇرۇشقا، پارتىيەنىڭ لۇشىەن، فائىجېن، سىياسەتلىرى ۋە ھەل قىلغۇچ تەدبىر ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم يولىدا قەتئىي تەۋرەنمەي مېڭىشقا، چوڭ ھەق، چوڭ ناھەق مەسىلىلەردە ۋە ھالقىلىق پەيتتە ھەر ۋاقىت مېڭىسنى سەگەك تۇتۇپ، پارتىيە بىلەن بىردەكلىكنى ساقلاپ، توغرا سىياسىي مەيداندا چىڭ تۇرۇشقا يېتەكلىدى.

(3) دىنىي زاتلار ئۆزلىرىنىڭ رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇپ، تىرىشىپ ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشى كېرەك. ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ئارىسىدا مۇھىم تەسىرگە ئىگە بولۇپ، دىن ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان، دىنىي مۇراسىملارغا رىياسەتچىلىك قىلىدىغان، دىنىي پائالىيەتلەرنى تەشكىللەيدىغان كىشىلەردۇر، ئۇلار

تونۇتۇش، جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قەتئىي ھەممايە قىلىش، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى قەتئىي ھەممايە قىلىش كېرەك. دىنىي زاتلار ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما ۋەتەننى سۆيۈپ، قانۇنغا بويسۇنغاندا ئاندىن دىننى سوتسىيالىزم ئىشلىرىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرغان بولىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، دىنىي زاتلار ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈپ، دۆلەتنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداپ، دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا پائال قاتنىشىپ كەلدى. يېڭى تارىخىي شارائىتتا، ئۇلار دۆلەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش ئىستراتېگىيەسىگە ماسلىشىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنى دۆلەت ئېڭى، پۇقرالىق ئېڭى ۋە قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش ئېڭى تۇرغۇزۇشقا يېتەكلەپ، دىن بىلەن ھاكىمىيەتنى ئايرىشتا چىڭ تۇرۇپ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى «ئۈچ خىل كۈچ» كە قەتئىي قارشى تۇرۇپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكى، ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى قاتارلىق چوڭ سىياسىي مەسىلىلەردە پارتىيە ۋە دۆلەت بىلەن بىردەكلىكنى ساقلىشى، قانۇنغا رىئايە قىلىشى كېرەك.

(2) جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قەتئىي ھەممايە كېرەك. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى ماركسىزمى يېتەكچى ئىدىيە قىلىدىغان سىياسىي پارتىيە بولۇپ، ئاتېئىزمى تەشەببۇس قىلىدۇ. دۇنيا قاراش جەھەتتە ماتېرىيالىزىمچى بولۇپ، دىن بىلەن تۈپتىن قارىمۇ قارشى، لېكىن بۇ پارتىيە بىلەن دىننىڭ مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ، چۈنكى پارتىيەمىز دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى يولغا قويغان بولۇپ، جۇڭگونىڭ دىن مەسىلىسى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، يولۇققان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش جەريانىدا دىن مەسىلىلىرىگە ئىلمىي، ئوبيېكتىپ، ئاقىلانە پوزىتسىيە تۈنتى ھەمدە بىر قاتار توغرا سىياسەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ماركسىزىملىق دىن قارىشىنىڭ يېڭى سەھىپىسىنى ئېچىپ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە دىن نەزەرىيەسى سىستېمىسىنى شەكىللەندۈردى. بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىملىرى تۆۋەندىكى ئۈچ تۈرلۈك بولۇپ، بىرىنچىسى، پارتىيەمىز دىن ساھەسىدىكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشتا دىن

چۆكۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، دەۋرنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق يەشمىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدىغان، ئىلغار ئىدىيەلىك يېڭى دەۋرگە خاس دىندارلاردىن بولۇشى، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ ھەر ۋاقىت ئەتراپتىكى ئاممىغا ئۈلگە بولۇپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى سوتسىيالىزم بايرىقى ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇش كېرەك.

(5) نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئاكتىپ مۇلازىمەت قىلىش كېرەك. ئىقتىساد ئىنسانلارنىڭ ھايات كەچۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسىي. دىننى جۇڭگوچىلاشتۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىشتە چوقۇم نۆۋەتتىكى جۇڭگونىڭ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا ماسلاشتۇرۇش، شۇنداقلا دىننىڭ ئۆزىدە بار بولغان ئاكتىپ ئامىللارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا بولغان ياخشى تەسىرىنى تولۇق قوزغىتىش كېرەك. نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش بىر تۇلۇغۇر چوڭ خىزمەت، دىننى قاراش بىلەن ئېيتقاندا «ئەڭ چوڭ ساۋابلىق ئىش»، شۇڭا دىننى ساھەدىكىلەر مۇجەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ھۈجەيرە بۇلۇش سۈپىتى بىلەن، كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بىرگە، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ نامراتلارنى يولغا سېلىش ئەۋزەل سىياسەتلىرىگە، قېرىنداش ئۆلكە، شەھەرلەرنىڭ خالىس ياردىمىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشى، نۆۋەتتىكى نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ھاللىق سەۋىيەگە يۈرۈش قىلىش تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇشقا پائال ئاۋاز قوشۇشى لازىم.

دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممى ئۆزىنىڭ بىر ئەمگەكچى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئورنىنى تولۇق تونۇپ يېتىپ، پەقەت پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتكە ئەگىشىپ، تىرىشىپ مېھنەت قىلغاندىلا بېيىپ ھاللىق سەۋىيەگە يەتكىلى بولىدىغانلىقىنى تولۇق تونۇشى، ئىدىيەدە ئازاد بولۇپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش ئىرادىسىنى تىكلەپ، ھاللىق سەۋىيەگە يېتىش ئۈچۈن تىرىشىپ ئىشلىشى، پارتىيەنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش خىزمىتىگە پائال ماسلىشىشى، پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆگىنىش، دېھقانلارغا قارىتىلغان يېڭى ماھارەت ئىگىلەش، قوش

پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بىلەن ئالاقە باغلىشىدىكى كۆۈرۈك ۋە ۋاسىتە. ئۇلار دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارغا خىزمەت ئىشلەش جەھەتتە ئۆزگىچە ئەۋزەللىككە ئىگە. شۇڭا ئۇلار «ۋەتەننى سۆيۈش، دىننى سۆيۈشتە ياخشى بولۇش، ۋەز ئېيتىش، تەپسىر قىلىشتا ياخشى بولۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا ياخشى بولۇش، مەدەنىي، دىنىي ئىستىلى ياخشى بولۇش، رولىنى جارى قىلدۇرۇشتا ياخشى بولۇش» ئۆلچىمى بويىچە ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيەسىنى ئۆزگەرتىشنىڭ باشلامچىلىرىدىن بولۇپ، ئىدىيەۋى تونۇشىنى، سىياسەت، قانۇن، بەلگىلىمە ئېڭىنى، پەن - مەدەنىيەت، دىنىي بىلىم سەۋىيەسىنى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈپ، دىننى سوتسىيالىزم ئىشلىرىغا ئۇيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلىشى، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش تەلپىگە ماسلىشىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئوينىشى، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىنى زاتلاردىن كۈتكەن ئۈمىدىنى يەردە قويماستىكى كېرەك.

(4) دىنىي زاتلار ئۆز ساپاسىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈش كېرەك. دىنىي زاتلار ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ساپاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى مەلۇم بىر دىننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىياتىغا ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدۇ. دىنىي زاتلار دىننى ۋەزىپىدىكى خادىم بولۇش سۈپىتى بىلەن چوقۇم «سىياسىدا ئىشەنچلىك، بىلىمى مول، دىن جەھەتتە مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن، ئەخلاق - پەزىلەتتە ئامما قايىل بولىدىغان، ھالقىلىق پەيتتە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرالايدىغان بولۇش» تەلپى بويىچە، ئۆگىنىش ۋە چېنىقىشقا تەڭ ئېتىبار بېرىپ، ئۇنىۋېرسال ساپاسىنى ئۆزۈكسىز ئۆستۈرۈش كېرەك. سىياسىي جەھەتتە - جۇڭگوچە سوتسىيالىزم يولىدا قەتئىي چىڭ تۇرۇپ، باشتىن - ئاخىر پارتىيەنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، پارتىيەگە ئەگىشىپ مېڭىشى كېرەك. دىن جەھەتتە - دىنىي بىلىملەرنى ئۆگىنىش بىلەن پەن - مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى ئۆزۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈشكە تەڭ ئېتىبار بېرىشى، دىنىي ئەقىدىلەرنى، دىنىي مەدەنىيەتنى باش

خوتەن ۋىلايىتىدە ئىسلام دىنىدا «ئەرەبلىشىش» يۆنىلىشىگە قاراپ راۋاجلىنىش خاھىشى پەيدا بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىدىن چەتنەش قىلمىشلىرى كۆرۈلدى. بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسى ۋە ھەرىكىتى ھازىرقى زاماندىن، رېئال تۇرمۇشتىن يىراقلىشىپ، پارتىيە رەھبەرلىكىدىن، ۋەتەن بىرلىكىدىن، سوتسىيالىزىمدىن، قانۇن - تۈزۈمدىن ياتلىشىشنىڭ ئەسەبىي ئىدىيە ۋە قىلمىش بارلىققا كەلدى. ئەسەبىي ئىدىيەنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بەزى كىشىلەر ئىسلام دىنىنى ساپلاشتۇرۇش بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن شاگىرت تەربىيەلەپ، دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنى سىڭدۈرۈش ئارقىلىق، ساددا دىنىي ھېسسىياتتىكى كىشىلەرنى قايمۇقتۇرۇپ، ئۆزىگە تارتىپ ئىسكەنجىسىگە ئېلىۋېلىپ، ياش - ئۆسمۈرلەرنى زەھەرلىدى، ۋەتەنپەرۋەر دىنى زاتلارغا زىيانكەشلىك قىلدى، مىللەت، دىن ئىشلىرىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى، زامانغا لايىق تۇرمۇشقا تەسىر يەتكۈزدى. دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر ھەمىشە ئىشنى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادىتىنى ئۆزگەرتىشتىن باشلاپ، تۇرمۇش ئادىتىنى دىنىي تۈسكە ئىگە قىلىش، دىنىي ئېتىقادنى ئەسەبىيلەشتۈرۈشكە ئۇرۇندى. دىنى ئەسەبىي كۈچلەر «ھالال» بىلەن «ھارام» غا قارىغۇلارچە ھۆكۈم قىلىپ، «ھارام» توغرىسىدا نۇرغۇن پەتىۋا چىقىرىپ، «ھۆكۈمەتكە بويسۇنۇشقا بولمايدۇ، توي خېتى، كىملىك، خىزمەت كىنىشكىسى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ، دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى بىلەن باردى - كەلدى قىلىشقا بولمايدۇ، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ ۋەز - نەسەپتىنى ئاڭلاشقا بولمايدۇ، توي - تۆكۈندە ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناشقا بولمايدۇ، ئۆلۈم - يېتىم دەھازا ئېچىشقا بولمايدۇ»، دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلدى. ھەتتا كىشىلەرنىڭ كىيىنىشى - ياسىنىشى، يېمەك - ئىچمەك ھەققىدىمۇ دىنىي ئەسەبىيلىك نۇقتىسىدىن مەجبۇرلاش پەتىۋالىرىنى چىقىرىپ، ئاياللاردىن نىقابلىق كىيىم كىيىشىنى، يىڭىتلەردىن ئۇزۇن ساقال قويۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئەسلىدە ئاساسلىقى يېمەكلىك بىلەنلا

تىل ئۆگىنىش تەربىيەسىگە، سىرتقا چىقىپ ئىشلەپ پۇل تېپىپ كىرىمنى ئاشۇرۇشقا تەشكىللىگەن پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىشى كېرەك.

(6) دىننى جۇڭگوچىلاشتۇرۇشتا، دىننى سوتسىيالىزم ئىشلىرىغا ئۇيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلەپ، ئەسەبىيلىكنى تۈگىتىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش كېرەك. دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك دۆلەت، دۆلىتىمىزدە دىنلار سوتسىيالىزم شارائىتىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ، شۇڭا، ئۇ سوتسىيالىزم ئىشلىرىغا ئۇيغۇنلىشىشى شەرت.

دىننى جۇڭگوچىلاشتۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇپ، ھازىرقى جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا، خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇنلىشىپ، دەۋر تەرەققىياتى بىلەن بىرلەشكەندىلا رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرالايدۇ. ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار شۇنى بىلىشى كېرەككى، دىننىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا ئۇيغۇنلىشىشى ئوبىيكتىپ قانۇنىيەت، ئوچۇق - يورۇق، سىغدۇرۇشچان پوزىتسىيە، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەش روھى بىلەن دىنىي ئىدىيە، ئەقىدە، قائىدىلەرنى دەۋرنىڭ تەرەققىيات تەلپىگە ئۇيغۇن ھالدا شەرھلەپ، دىنغا سوتسىيالىستىك يادىرولۇق قىممەت قارىشى ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇنىڭغا جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى سىڭدۈرۈپ، دىننىڭ مەزمۇنىنى بېيىتقاندىلا دىننى نورمال، ساغلام تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولىدۇ، ئۇنداق قىلمىغاندا، دىن ئوڭايلا تەرتىپسىزلىككە، ئەسەبىيلىككە قاراپ تەرەققىي قىلىشتەك خاتا يولغا كىرىپ قالىدۇ.

دىن خىزمىتى ئومۇملۇققا مۇناسىۋەتلىك خىزمەت بولۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشتىكى ئەڭ گەۋدىلىك ۋەزىپە «ئەسەبىيلىكنى تۈگىتىش» نى چوڭقۇرلاشتۇرۇش؛ نۆۋەتتىكى دىن ساھەسىنىڭ ئىناقلىقى، مۇقىملىقىنى قوغداشتىكى ئەڭ گەۋدىلىك ۋەزىپىمۇ دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنىڭ سىڭىپ كىرىشى، يامرىشىغا تاقابىل تۇرۇشتىن ئىبارەت.

بىر نەچچە يىلدىن بۇيان شىنجاڭدا، جۈملىدىن

بولۇپ، ئۇلارنىڭ دىنىنى دەستەك قىلىشى ساختا كۆرۈنۈش، يادروسى — زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق مىللەتنى، دۆلەتنى پارچىلاشتەك رەزىل سىياسىي غەربزىگە يېتىش. شۇڭا، دىنىي ئەسەبىيلىك دىن ئەمەس، بەلكى دىنىي بۇرمىلىغانلىق، دەپسەندە قىلغانلىق، ئۇنىڭغا ھاقارەت قىلغانلىق ۋە ئاسىيلىق قىلغانلىق ھېسابلىنىدۇ. دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنىڭ سىڭىپ كىرىشى، يامراپ كېتىشى دىنلار ئىناقلىقى ئۈچۈن ئەڭ زور تەھدىت، شۇنداقلا دۆلىتىمىزنىڭ، بولۇپمۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكى ئۈچۈن رېئال خەۋپ بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە زور زىيان يەتكۈزدى.

قانلىق ساۋاق بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر بىزنىڭ ئورتاق دۈشمىنىمىز، ئۇلار بىگۇناھلارغا زىيەنكەشلىك قىلدى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى بۇزدى، شۇنداقلا ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا يول تۇتۇش، تىنچلىقنى سۆيۈش، كەڭ قورساق بولۇشنى تەشەببۇس قىلىشتەك نامىغا داغ تەگكۈزدى. شۇڭا، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى، دىنىي زاتلار ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار، تىنچلىقنى سۆيىدىغان بارلىق كىشىلەر بىر نىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، ئورتاق تىرىشىپ، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ كىلىمات بولۇپ شەكىللىنىشى، ھاياتلىقنى نابۇت قىلىشى، ئىجتىمائىي مۇقىملىق ۋە تەستە قولغا كەلگەن كاتتا ياخشى ۋەزىيەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلىشىغا ھەرگىز يول قويماسلىقىمىز كېرەك.

چەكلىنىدىغان «مۇسۇلمانچە» دېگەن بەلگىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى دورا، كىيىم - كېچەك قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىغىچە كېڭەيتىپ، ئۇلارنى مۇسۇلمانچە ياكى مۇسۇلمانچە ئەمەس دەپ ئايرىدى. ئۇلار بىلىندۈرمەي تەشۋىق قىلىش، سىڭدۈرۈش ئارقىلىق، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلاردىن ھەقىقىي ئەھۋالى بىلمەيدىغانلىرىدا «بۇ ئىسلام دىنىنىڭ بەلگىلىمىسى ئوخشايدۇ» دېگەن تۇيغۇنى تەدرىجىي شەكىللەندۈرۈپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارغا دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنى سىڭدۈردى. ئۇلار ئاساسلىقى بېشىدىن ئىسسىق - سوغۇق ئۆتمىگەن، ھەق - ناھاقنى ئايرىش ئىقتىدارى ئاجىز ياش - ئۆسمۈرلەرنى قايمۇقتۇرۇپ ۋە مېڭىسىنى يۇيۇپ، ئاتالمىش «غازات يولىدا شېھىت بولغانلار جەننەتكە كىرىدۇ» دېيىدىغان سەپسەتنى سىڭدۈرۈپ، ئاتالمىش دىنىي ئېتىقاد ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلايدىغان زوراۋان - تېررورچىلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. ئۇلار كۆپ ھاللاردا جەمئىيەتكە ئىنتايىن ئۆچمەنلىك بىلەن قاراپ، ئەقلىنى يوقىتىپ، غالىجىلىشىپ، زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. ئاقبۇتتە ئۇلار دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنى زەھەرلەپلا قالماي، ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا يول تۇتۇش، تىنچلىقنى سۆيۈش، كەڭ قورساق بولۇشتەك ئوبرازغا ئېغىر داغ تەگكۈزۈپ، دىنىي دەپسەندە قىلىپ، زوراۋانلىق، تېررورلۇقنىڭ باشقىچە ئاتىلىشىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى.

دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ ماھىيىتى - دىن تونىغا ئورۇنۇپلا، دىنىي ئەقىدىلەرنى بۇرمىلاش، زوراۋانلىق ۋاسىتىسى ئارقىلىق ھازىرقى ئىجتىمائىي، سىياسىي تەرتىپنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇش

پايدىلانمىلار:

1. 李丙板. 宗教“中国化”彰显中国文化主体性[j/OL]. 中国社会科学网—中国社会科学, 2017年7月12日.
2. 李华伟. 马克思从具体社会形态理解宗教[j/OL]. 中国社会科学网—中国社会科学, 2017年7月11日.
3. 孔陈焱、张志鹏等. 学习全国宗教工作会议精神笔谈[J]. 重庆社会主义学院学报, 2016(4).
4. 卓新平. 积极引导宗教做好四个“必须” [J]. 大理学院学报, 2015(7).
5. 艾尔西丁·阿不都拉. 抑制宗教极端思想渗透蔓延的法律武器[N]. 新疆日报, 2017年4月21日.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

«دىۋانى ناقس» تىكى كۆپ ئۇچرايدىغان قاپىيە شەكىللىرى توغرىسىدا*

گۈلنىگار ئابدۇروسۇل

(مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى فاكولتېتى، بېيجىڭ. 100081)

قىسقىچە مەزمۇنى: 19 - ئەسىر ئەدەبىيات سەھنىسىدىن ئورۇن ئالغان ئەدىب سايبىر ئاخۇن بىننى ئابدۇلقادىر بېگىسارى ناقس ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆز ئەسەرلىرىدە دەۋرنىڭ تەلەپ ئىنكاسلىرىنى كۈچلۈك ئەكس ئەتتۈرگەن ھەمدە مول ئىجادىي ئەمگەكلىرى ۋە خاس ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى گۈلشىنىنى رەڭدارلاشتۇرۇشقا تۆھپە قوشقان شائىرلارنىڭ بىرىدۇر. بۇ ماقالىدە «دىۋانى ناقس» تىكى قاپىيە شەكىللىرى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: «دىۋانى ناقس»؛ قاپىيە؛ قاپىيە شەكىللىرى

浅谈《纳克斯诗集》中比较常用的韵律形式

古丽尼格尔·阿布都肉苏力

摘要: 生活在 19 世纪 20 年代初, 维吾尔文学的代表人物之一毛拉萨比尔·本民·阿布都力卡得尔把维吾尔文学从古典文学时代过渡到当代文学时代, 起到了传承性的作用。他们继承了古典文学时代和现代文学时代两个时代的历史一贯性, 继承和发展了古典文学的优良传统。同时, 在他的诗歌作品中较强地反映了古典文学过渡到现代文学的过渡期间的时代要求。他的丰富的创作和具有独特的写作风格的创作, 为古典维吾尔文学的发展作出了一定的贡献。在文用事例验证了《纳克斯诗集》中比较常用的韵律形式。

关键词: 纳克斯诗集; 韵律; 韵律形式

Abstract: Mollasabir Ben Abdukhader--- one of the representative personages in Uyghur literature world, who lived in the 20s of 19th century. Not only did he significantly develop Uyghur literature from the classic pattern to the contemporary one, but inherited consistency and fine traditions of both classic and modern literature. In addition, in his poems he strongly emphasized the significance for being developed to meet the demanding of time. His unique and creative writing style also played an important role in classic Uyghur literature. By taking examples, this paper mainly discusses frequently used rhyme forms in one of his masterpieces --- "Nakis Poem Collection".

Keywords: Nakis Poem Collection; rhyme; rhyme forms

A: ماتېرىيال بەلگىسى:

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I209

جەھەتلەردىن تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ، يەنى بۇ ژانىرنىڭ ئۆزىگە خاس شەكلى، تىل ئىشلىتىش ئۇسۇلى قاتارلىقلار. بىراق، بۇ خىل ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرگەن يەنە بىر مۇھىم نۇقتا ۋەزىن بىلەن قاپىيە . قاپىيە شېئىرنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسىغا تەۋە بولۇپ، مۇشۇ قۇرۇلمىدا مۇھىم رول ئوينىغۇچى ئېلېمېنتتۇر. قاپىيە شەكىللىرى دېگەندە، ئەسەرلەردىكى قاپىيەنى تەشكىل قىلغۇچى ئېلېمېنتلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق

نەزمىي ئەسەرلەر يەنى شېئىرنى ئەسەرلەرنى نەسرىي ئەسەرلەرگە سېلىشتۇرغاندا، بۇ تۈردىكى ئەسەرلەردە ھېسسىياتنىڭ ئىپادىلىنىشى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولىدۇ، ھېس - ھاياجان كۈچلۈك بولىدۇ. مۇزىكىلىق، ئاھاڭدارلىق جەھەتتىمۇ شېئىرنى ئەسەرلەر باشقا تۈردىكى ئەسەرلەرگە سېلىشتۇرغاندا نىسبەتەن ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولىدۇ. ئەلۋەتتە، شېئىرنى ئەسەرلەرنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى بىر نەچچە

* بۇ ماقالە 2017 - يىلى 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: گۈلنىگار ئابدۇروسۇل (1986 - يىلى 8 - ئايدا تۇغۇلغان). مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى فاكولتېتىنىڭ 2017 - يىللىق دوكتورانتى.

سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە قوشۇلۇپ سۆزنىڭ رەۋىسى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ ھەم ئۇ رەۋى قاپىيەدە كەلمەسلىكىمۇ مۇمكىن. شۇڭا قەيىدلىك قاپىيە شائىردىن مۇكەممەل سۆز بايلىقىغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. قەيىدلىك قاپىيەدىكى سۆزلەر ئىسىم، سۈبەت، رەۋىش قاتارلىق سۆز تۈرگۈملىرىگە ئاساسلىق مەركەزلىشىدۇ.

تەركىبىدە قەيىد بولغان سۆزلەردىن قاپىيە تۈزۈلگەن بولسا، بۇمۇ قەيىدلىك قاپىيە بولىدۇ. بۇ قاپىيە شەكلى قوش ئۈزۈك تاۋۇشلۇق قاپىيە بولۇپ، رەۋى ھەرىپى بولغان ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئالدىدا يەنە بىر ئۈزۈك تاۋۇش قەيىد قىلىنىشتىن شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

فۇرقەتنىڭ بەھرىدە كىم دىل كېمەسى غەرق ئولدى،
كۆزلەرم ئەشكى تۆكۈپ، كۆڭلۈم ئوتى بەرق ئولدى.

(168 - غەزەل، 175 - بەت)

يۇقىرىقى بېيىتتا قاپىيە رەۋى بىلەنلا ئاخىرلاشقان، شۇنداقلا رەۋى بولۇپ كەلگەن «ق» نىڭ ئالدىدا «ر» قەيىد كەلگەن.

بۇ خىل قاپىيە شەكلى چوقۇم قوش ئۈزۈك تاۋۇش (رەۋى ھەرىپى بىلەن قەيىد ھەرىپى ئوتتۇرىسىدا سوزۇق تاۋۇش بولمايدۇ) بىلەن تۈگەيدىغان سۆزدىن تۈزۈلۈشى كېرەك. «دىۋانى ناقىس» تىمۇ پەقەت ئۈچ يەردىلا قوللىنىلغان بولۇپ، ئارقا - ئارقىدىن ئۈزۈك تاۋۇش كېلىش ھادىسىسى ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئەمەس. قوش ئۈزۈك تاۋۇش كۆپىنچە پارىچە سۆزلەردە ئۇچرايدۇ.

(2) مۇتلەق قاپىيە - قاپىيەدە رەۋى ھەرىپىدىن كېيىن ۋەسىل ياكى ئۇنىڭ كەينىدىكى ئامىللارمۇ ئۇلىنىپ كەلگەن بولسا بۇنداق قاپىيە مۇتلەق قاپىيە دېيىلىدۇ.^[2] مەسىلەن:

ساقىيا، بولدى كۆڭۈل غەمزەدە كەلتۈر مەينى،
مۇتەربا، تەڭرى ئۈچۈن چال قۇلاغمىغە نەينى.

(167 - غەزەل، 174 - بەت)

ناقىس غەزەللىرىدە بۇ خىل قاپىيە شەكلىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مۇتلەق قاپىيە رەۋىدىن كېيىن ئۇلىنىپ كەلگەن تەركىبلەرگە ئاساسەن، ئۆز ئىچىدىن ۋەسىللىك مۇتلەق قاپىيە، خۇرۇجلىق مۇتلەق قاپىيە، مەزىدلىك مۇتلەق قاپىيە، نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە ۋە بىر نەچچە

تۈزۈلگەن تۈرلۈك قاپىيەلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قاپىيە ئىلمىدە ئاساسلىق قاپىيەنى تەشكىل قىلغۇچى ئېلىمېنتلارغا ۋە قاپىيەلىنىش ئۇسۇلىغا، قاپىيە سۆزلىرىنىڭ ئورنىغا قاراپ قاپىيە شەكىللىرى بېكىتىلگەن. ئادەتتە كۆپ ئۇچرايدىغان قاپىيە شەكىللىرىدىن قەيىدلىك قاپىيە، مۇتلەق قاپىيە، ۋەسىللىك مۇتلەق قاپىيە، خۇرۇجلىق مۇتلەق قاپىيە، نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە، مۇجەررەد قاپىيە، رىدىفلىق قاپىيە، تەئىسسىلىك قاپىيە قاتارلىقلار بار، تۆۋەندە بىز «دىۋانى ناقىس» تىكى قاپىيە شەكىللىرى بىلەن تونۇشۇپ ئۆتەيلى.

1) قەيىدلىك قاپىيە - قاپىيە سۆزى رەۋى ھەرىپى بىلەن ئاخىرلاشسا بۇنداق قاپىيە قەيىدلىك قاپىيە دېيىلىدۇ. يەنى، قاپىيە سۆزى پەقەت رەۋى سۆزى بىلەن (يىلتىز سۆزى بىلەن كەلسە، قوشۇمچە ئامىللىرى بولمىسا) قەيىدلىك قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ.^[1] مەسىلەن:

زىھى ھۈكۈمۈڭ بىلە كەۋنەين بازارى بولۇپ بەريا،
بەشەر خەيلى بۇ بازار ئىچرە شەۋقۇڭدىن قىلۇر سەۋدا.
نە ئىستىغنا ئېرۇر بۇ كىم، زىيادەت بىرلە نۇقسان يوق،
ئەگەر ئالەمچە يۈز مىڭ يوق بولۇپ، بولسە ۋەگەر پەيدا.

(9 - غەزەل، 10 - بەت)

يۇقىرىقى مىسالدىكى «بەريا»، «سەۋدا»، «پەيدا» قاپىيەلەنگۈچى سۆزلەر پەقەت رەۋى بىلەنلا ئاياغلاشقان بولۇپ، قەيىدلىك قاپىيەنى ھاسىل قىلغۇچى سۆزلەردۇر. بۇلارنىڭ رەۋىسى «ئا» ھەرىپى بولۇپ، قاپىيە بولۇپ كەلگەن سۆز يىلتىزنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى ھېسابلىنىدۇ، بۇ سۆزنى مەنە جەھەتتىن يەنە پارچىلاشقا بولمايدۇ. ئۈزۈك تاۋۇش ۋە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ رەۋى بولۇشى بۇ خىل قاپىيە شەكلىنىڭ چاستوتىسىنى ئاشۇرغان. جۈملىدىن «دىۋانى ناقىس» تىمۇ قەيىدلىك قاپىيە 28 غەزەلدە قوللىنىلغان. قەيىدلىك قاپىيە شەكلىدە يېزىلغان شېئىر - بېيىتلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئوقۇشقا ئەپلىك، تىلى راۋان ۋە يېقىملىق بولۇپ، بۇنىڭدا شائىر چوقۇم مول بولغان تۈپ سۆز بايلىقىغا ئىگە بولغان بولۇشى كېرەك. چۈنكى قاپىيەداش سۆزلەر ياسالما سۆز ياكى بىرىككەن سۆزلەردىن تەركىب تاپقان بولسا ئۇ ھالدا سۆزنىڭ ئەسلىي تومۇرىغا سۆز ياسىغۇچى ياكى

ئەمما تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ كۆپلۈك ھالىتى ئەمەس بەلكى بىرلىك ھالىتى ئۇلىنىدۇ .

(3) مەزىدلىك مۇتلەق قاپىيە - قاپىيە سۆزى مەزىد ھەرىپى بىلەن ئاخىرلاشقان قاپىيە شەكلى مەزىدلىك مۇتلەق قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ^[6]. مەسىلەن:

ئەي، يۈزۈك سارى نەزەر قىلماق ئىبادەتتۇر ماڭا،
قاشلارنىڭ گۈشەسى مېھرابى تائەتتۇر ماڭا .

(3 - غەزەل، 3 - بەت)

مىسالدىكى «ئىبادەتتۇر» بىلەن «تائەتتۇر» قاپىيەداش سۆز بولۇپ، «ت» ئۈزۈك تاۋۇشى رەۋى، «د» تاۋۇشى ۋەسىل، «ئۇ» تاۋۇشى خۇرۇج، «ر» تاۋۇشى بولسا مەزىد بولىدۇ .

بۇ خىلدىكى قاپىيە شەكلى «دىۋانى ناقىس» تا 18 غەزەلدە قوللىنىلغان. يەنى 3 - ، 4 - ، 10 - ، 16 - ، 17 - ، 24 - ، 51 - ، 56 - ، 61 - ، 62 - ، 63 - ، 67 - ، 71 - ، 74 - ، 83 - ، 110 - ، 136 - ، 140 - غەزەللىرىدە ئۇچرايدۇ، بۇ خىل قاپىيە شەكلى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەردىن باشقا، پېئىل ياسىغۇچى، رەۋىش ياسىغۇچى ۋە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىقمۇ قاپىيە پەيدا بولىدۇ، شۇڭا مەزىدلىك مۇتلەق قاپىيەدە قاپىيەدىكى سۆزنىڭ تومۇرى ئىسىم بولۇشىمۇ، سۈپەت ياكى پېئىل بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

دوستلاردىن دەم بەدەم جەۋرۇ جەفا كۆرمەك كېرەك،
ھەرنە كىم لازىم ئېرۇر پايانغە يەتكۈرمەك كېرەك .

(63 - غەزەل، 68 - بەت)

بۇ بېيىتتىكى قاپىيەداش سۆز «كۆرمەك» بىلەن «يەتكۈرمەك» بولۇپ، سۆزنىڭ رەۋىسى «كۆر» بىلەن «يەتكۈر» دىكى «ر» ھەرىپىدۇر. بۇ سۆزلەر سۆز تۈركۈمى جەھەتتىن پېئىل بولۇپ، بۇلارغا ئىسىمداش قوشۇمچىسى «مەك» قوشۇلغان ۋە مەزىدلىك مۇتلەق قاپىيەنى بارلىققا كەلتۈرگەن، بۇ ئارقىلىق بېيىتنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتقىلى ۋە كۈچەيتكىلى بولىدۇ. ئاھاڭدارلىق ۋە سۆزلەرنىڭ ماسلىشىشچانلىق نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، قەيدلىك قاپىيە بىلەن سېلىشۇرغاندا ئاھاڭدارلىق نىسبەتەن تۆۋەن دېيىشكە

ناىرەلىك مۇتلەق قاپىيە قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ^[3].

(1) ۋەسىللىك مۇتلەق قاپىيە رەۋىدىن كېيىن ۋەسىل ئۇلىنىپ كەلگەن مۇتلەق قاپىيە شەكلىدۇر^[4]. مەسىلەن:

جاننى بىر چابۇك نىسارى ئىيلەدىم، نەيلەي يەنە،
تەننى مەيدانى غۇبارى ئىيلەدىم، نەيلەي يەنە .

(134 - غەزەل، 140 - بەت)

مىسالدىكى «نىسارى»، «غۇبارى» قاپىيەداش بولۇپ، «ر» ھەرىپى رەۋى، «ئى» ھەرىپى ئىللە بولسا ۋەسىل بولىدۇ. بۇ قاپىيە پەقەت ۋەسىل بىلەنلا ئاياغلاشقان .

«دىۋانى ناقىس» تا بۇ خىل قاپىيە شەكلى 12 غەزەلدە ئۇچرايدۇ، يەنى 127 - ، 129 - ، 131 - ، 134 - ، 135 - ، 139 - ، 147 - ، 152 - ، 158 - ، 162 - قاتارلىق غەزەللەر ۋە فىلمە رەسىيەدە مۇشۇ خىل قاپىيە شەكلى ئاساس قىلىنغان. بۇ خىل قاپىيە شەكلىدە قاپىيە كۆپىنچە ھاللاردا ئىسىم سۆز تۈركۈمىدىن ياسىلىپ كېلىدۇ. «نىسار، غۇبار، گۇفتار، رۇخسار، ئەييام، شام، زەۋەر، زەرگەر...» دېگەنگە ئوخشاش ھەمدە بۇ سۆزلەرگە ئىسىمنىڭ ئۈچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى «ئى» قوشۇلۇپ كېلىدۇ. بۇ ئارقىلىق شېئىرنىڭ مەزمۇن دائىرىسى تېخىمۇ ئېنىقلىققا ئىگە بولىدۇ. يەنى تەسۋىرلىنىۋاتقان ئوبيېكتنىڭ كىمگە ياكى نېمىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ پىكىرنىڭ قاراتمىلىقلىقىنى ۋە ئېنىقلىقلىقىنى ئاشۇرىدۇ .

(2) خۇرۇجلىق مۇتلەق قاپىيە - قاپىيە سۆزى خۇرۇج بىلەن ئاياغلاشقان قاپىيە^[5]. «دىۋانى ناقىس» تا بۇ خىل شەكلىدىكى قاپىيەدىن 22 غەزەل بار.

مىسالدىكى «دەۋراندا» بىلەن «زىنداندا» قاپىيەداش بولۇپ، «ن» ئۈزۈك تاۋۇشى رەۋى، «د» تاۋۇشى ۋەسىل، «ئا» تاۋۇشى بولسا خۇرۇج بولىدۇ .

ناقىس غەزەلدىكى خۇرۇجلىق مۇتلەق قاپىيەلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، قاپىيەداش بولۇپ كەلگەن سۆزلەر تۈپ ئىسىمغا ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ تۈرلەنگەن سۆزلەر بولۇپ، بۇ سۆزلەرگە ئىسىملارنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى شەخستىكى تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

كېيىن ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى «ى» قوشۇلغاندىن باشقا، يەنە ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىسى (چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى) قوشۇلۇپ كەلگەن. روشەنكى، بۇ خىل قاپىيەدە ئىككى خىل گىرامماتىكىلىق شەكىل ئىلگىرى - كېيىن كېلىدۇ. (5) بىر نەچچە نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە — قاپىيە بولۇپ كەلگەن سۆزنىڭ ئاخىرىدا بىر نەچچە نائىرە ئارقىمۇ - ئارقا كەلگەن مۇتلەق قاپىيە شەكلى^[8]. مەسىلەن:

رەفقا، كەلمەگەچ بۇيى ۋە فائول گۇلئۇزارىمدىن،

تىكەن ئورنىدا ھەسرەت باش چېكەر خاكى مەزارىمدىن .

(107 - غەزەل، 113 - بەت)

بۇ بېيىتتىكى قاپىيەداش سۆزلەر «گۇلئۇزارىمدىن» بىلەن «مەزارىمدىن» بولۇپ، بۇلارنىڭ رەۋىسى «ر» ھەرىپى بولىدۇ. رەۋىدىن كېيىنكى «ى» ھەرىپى ۋەسىل، «م» ھەرىپى خۇرۇج، «د» ھەرىپى مەزىد، «ى» بىلەن «ن» ھەرىپى نائىرە بولىدۇ. بۇ بېيىتتىكى قاپىيەدە ئىككى نائىرە كۆرۈلىدۇ .

«دىۋانى ناقىس» تا بۇ خىل قاپىيە شەكلىدە 5 غەزەل يېزىلغان بولۇپ، يەنى: 107 - ، 109 - ، 160 - غەزەللەر ۋە 3 - ، 4 - ، 5 - قىتئەلەردۇر. يەنە مەسىلەن:

كۆڭۈل، ئىشق ئىچرە تۈشتۈك ئارزۇ قىلمە ئەمانلىقنى،

ھەۋەس قىلماس كىشى خۇمدان ئىچىدە مېھمانلىقنى .

(160 - غەزەل، 167 - بەت)

بۇ بېيىتتىمۇ كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، قاپىيەدىكى «ن» رەۋى ھەرىپىدىن كېيىن ئۆلىنىپ كەلگەن «ل» ھەرىپى ۋەسىل، «ى» ھەرىپى خۇرۇج، «ق» ھەرىپى مەزىد بولۇپ، «ن، ى» دىن ئىبارەت ئىككى ھەرىپ قالىدۇ، بۇ ئىككى ھەرىپنى قوشقاندا چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى بولىدۇ ھەمدە كۆپ نائىرەنى ھاسىل قىلغان. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كۆپ نائىرەلىك قاپىيەنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللار ئومۇمەن سۆزنىڭ تومۇرىغا قوشۇلدىغان قوشۇمچىلاردۇر .

بۇ خىل قاپىيەنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، قاپىيەداش بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر كۆپ بوغۇمدىن تۈزۈلدىغان بولغاچقا، ئۆلىنىدىغان قوشۇمچىلىرى تەۋەلىك قوشۇمچىسى، ياسىغۇچى قوشۇمچە، تۈرلىگۈچى

بولىدۇ. چۈنكى بۇنىڭدا قاپىيە سۆزنىڭ تومۇرىدا ئىپادىلەنمەي قوشۇمچىسىدە ئىپادىلىنىدۇ. شېئىرىي مىسرالاردىكى قاپىيەنىڭ ئەڭ ئەۋزىلى سۆزنىڭ تومۇرىدا توق قاپىيە شەكلىدە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان قاپىيەلەر سۆزدە قاپىيەنى ھاسىل قىلىپ، مەنە بىردەكلىكى پەيدا قىلىشۇمۇ، لېكىن ئاھاڭداشلىقتا نىسبەتەن تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدۇ .

(4) نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە - قاپىيە سۆزى نائىرە بىلەن ئاياغلاشقان قاپىيە شەكلىدۇر^[7]. ناقىس غەزەللىرىدە بۇ خىل قاپىيە شەكلىدە يېزىلغان غەزەللەردىن جەمئىي 6 غەزەل بار بولۇپ، ئۇلار 54 - ، 79 - ، 112 - ، 115 - ، 169 - غەزەللىرىدە ۋە 2 - مۇخەممەستىن ئىبارەتتۇر. مەسىلەن:

بىر قەدى رەئنا خەيالىنىڭ ئەسىرىدۇر كۆڭۈل،

گويىيا مۈلكى فەرەنگىستان ئەمىرىدۇر كۆڭۈل .

(79 - غەزەل، 84 - بەت)

يۇقىرىقى بېيىتتىكى «ئەسىرىدۇر» سۆزى بىلەن «ئەمىرىدۇر» قاپىيەداش بولۇپ، «ر» ھەرىپى رەۋى، «ئى» ھەرىپى ئىللە تاۋۇشى ۋەسىل، «د» تاۋۇشى خۇرۇج، «ئۇ» ھەرىپى مەزىد، «ر» ھەرىپى نائىرە بولۇپ، نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيەنى شەكىللەندۈرگەن .

بۇ قاپىيە شەكلى ناقىس غەزەلىدە كۆپ قوللىنىلمىغان. سەۋەبى، بۇ خىل قاپىيە شەكلىدە قاپىيەنىڭ تۈۋرۈكى بولغان رەۋىدىن كېيىن يەنە تۆت ھەرىپ ئۆلىنىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنداق بولغاندا، قاپىيە تەلپىگە ئاساسەن ئىككى بوغۇملۇق سۆز ياكى قوشۇمچە ئۆلىنىپ كېلىشى كېرەك. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ تۈردىكى سۆزلەرنىڭ سانى كۆپ ئەمەس. شۇڭا شائىر ناقىس غەزەللىرىدە بۇ خىل قاپىيە شەكلىدىكى غەزەللەر كۆپ ئۇچرىمايدۇ، بۇ تىلنىڭ قانۇنىيىتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. مەسىلەن:

كەۋن باغى نەۋبەھار ئولدى لەبىڭ ئەفسۇنىدىن،

ئالتە يان بەلگۈردى كۆزلەر ئىچرە كافۇ نۇنىدىن .

(115 - غەزەل، 121 - بەت)

بۇ بېيىتتىكى قاپىيەداش سۆز «ئەفسۇنىدىن» بىلەن «نۇنىدىن» بولۇپ، سۆزنىڭ تومۇرى «ئەفسۇن» بىلەن «نۇن» دۇر. رەۋىسى «ن» ھەرىپى، رەۋىدىن

بىلەن ئاخىرلاشقانلىقى ئۈچۈن سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسى كۈچلۈك بولىدۇ. يەنى: «ساقىيا، بەرپا، سەۋدا، يارا، ھۇرلىقا، ئەدا، دىلرەبا...» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر ئوقۇلۇش جەھەتتىن «ھەيران، سەرگەردان، قان، بازار...» قاتارلىق سۆزلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئالدىنقىسىدا سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسى سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمغا چۈشىدۇ. ئەمما كېيىنكى سۆزلەردە ئۇرغۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى بوغۇمغا چۈشىدۇ. بۇ ھال شېئىردىكى ئاھاڭدارلىققا بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل تۈردىكى قاپىيە شەكلىدە سۆزلەرنىڭ ئاھاڭداشلىقى ئالاھىدە كۈچلۈك بولىدۇ دېيىشكە بولىدۇ. (4) رىدەلىق قاپىيە - رەۋىنىڭ ئالدىدا ھەرىپى ئىللە يەنى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشتىن كەلگەن بولسا رىدەلىق قاپىيە دېيىلىدۇ^[10]. مەسىلەن:

ئەي، ھەمە زەرراتى ھۇسۇڭدىن بولۇپ ھەيران ساڭا،
فۇرقەتىڭدىن مېھر ھەم چەرخ ئۆزۈرە سەرگەردان ساڭا.

(2 - غەزەل، 2 - بەت)

قاپىيەنىڭ تۈزۈلۈشىدىن بىرى بولغان رىدەلىق ئاددىي رىدەلىق ۋە مۇرەككەپ رىدەلىق دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. شۇ نۇقتىئىنەزەردىن رىدەلىق قاپىيەمۇ «ئاددىي رىدەلىق قاپىيە» ۋە «مۇرەككەپ رىدەلىق قاپىيە» دىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. (1) ئاددىي رىدەلىق قاپىيە - رەۋى ھەرىپىنىڭ ئالدىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش، يەنى ھەرىپى ئىللە («ئا، ئۇ، ئۇ، ئى») دىن بىرى كەلگەن بولسا، بۇ ئاددىي رىدەلىق قاپىيە دېيىلىدۇ^[11]. مەسىلەن:

دېمە چەككەچ بويۇن بولدى ئول ئاي ئەرشى بەرىن پەيدا،
كىم ئولدى جىلۋەسىدىن ئاسمانۇ ھەم زەمىن پەيدا.

(5 - غەزەل، 5 - بەت)

مىسالدىكى «بەرىن» بىلەن «زەمىن» ئاددىي رىدەلىق قاپىيە بولىدۇ. بۇ خىل قاپىيە شەكلى «دىۋانى ناقىس» تا ئەڭ كۆپ قوللىنىلغان بولۇپ، جەمئىي 80 غەزەلدە بۇ خىل قاپىيە شەكلى قوللىنىلغان بولۇپ، ناقىس غەزەللىرىنىڭ ئاساسىي سالمىقىنى ئىگىلەيدۇ. چۈنكى بۇ خىل قاپىيە شەكلىدە سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى، تۈرلىنىش يوللىرى بىر قەدەر ئەركىن - ئازادە ھالەتتە

قوشۇمچە، كېلىش قوشۇمچىسى ۋە كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىدۇر. بۇ تۈردىكى قاپىيەدە سۆزلەر قوشۇمچىنى ئاساس قىلىپ تۈزۈلدىغانلىقى ئۈچۈن بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ھەممىسىنى قاپىيەنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ. چۈنكى بىر قىسىم سۆزلەر بولۇپمۇ سوزۇق تاۋۇشلار تەلەپپۇزدا ئىپادىلەنگەن بىلەن يېزىلغاندا، يەنى چاغاتاي تىلى بىلەن يېزىلغاندا يېزىقتا ئىپادىلەنمەيدۇ. بۇنداق سۆزلەرنى تەتقىق قىلغاندا، شۇ سۆزنىڭ خاراكتېرىگە شۇنداقلا ئەمەلىي كونتېكىستقا قاراپ ھۆكۈم قىلىش ۋە ئايرىش كېرەك.

(3) مۇجەررەد قاپىيە - رەۋى ھەرىپى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشتىنلا تەركىب تاپسا مۇجەررەد قاپىيە بولىدۇ^[9]. مەسىلەن:

قىلغالى بىئىنتىھا ئىشقىمنى شەرھ، ئەي مەھلىقا،
قامەنىڭ شەۋقىدە سۆز قىلدىم ئەلغدىن ئىبتىدا.

(6 - غەزەل، 6 - بەت)

بۇ بېيىتتىكى «مەھلىقا - ئىبتىدا» قاپىيەلىرى مۇجەررەد بولۇپ، رەۋىسى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشتىن بولغان «ئا» دىن ئىبارەتتۇر.

مۇجەررەد قاپىيەنىڭ يەنە بىر تۈرى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ ۋە شۇ ئۇزۇك تاۋۇش رەۋى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. رەۋىنىڭ ئالدىدا ھەرىكە (قىسقا سوزۇق تاۋۇش) دىن خالىغان بىرىسى كەلسە بولىدۇ. رەۋىنىڭ ئالدىدا كەلگەن بۇ قىسقا سوزۇق تاۋۇش «تەۋجىھ» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەي، سىپېھرى ھۇسنى ئەۋجىدە قۇياش چاكەر ساڭا،
تەلمۇرۇر كۆرمەك ئۈچۈن ھەر كېچە يۈز ئەختەر ساڭا.

(8 - غەزەل، 9 - بەت)

بېيىتتىكى «چاكەر» بىلەن «ئەختەر» قاپىيەداش بولۇپ، «ر» ئۇزۇك تاۋۇشى رەۋى، ئۇنىڭ ئالدىدىكى ھەرىكە (قىسقا سوزۇق تاۋۇش) «ئە» تەۋجىھ بولىدۇ.

مۇجەررەد قاپىيەمۇ «دىۋانى ناقىس» تا كۆپ قوللىنىلغان قاپىيە تۈرىنىڭ بىرى بولۇپ، جەمئىي 24 غەزەلدە بۇ خىل قاپىيەنىڭ ئۈلگىسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ خىل قاپىيەنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، قاپىيەدە قاپىيەداش كەلگەن سۆز ئومۇمەن ئوچۇق بوغۇم

يۇقىرىقى بېيىتنىڭ قاپىيەسىدىكى «ا» تاۋۇشى تەئىسسۇدۇر .

ناقىس غەزەللىرىدە پەقەت بىرلا غەزەل بۇ خىل قاپىيە شەكلىدە تۈزۈلگەن، چۈنكى، تەئىسسۇتنى ئىبارەت قاپىيە ئېلىمىنى سۆزلەردە كۆپ ئۇچرىمايدۇ ھەم بۇ خىل سۆزلەرنى تېپىش ۋە قاپىيەدە كەلتۈرۈش بىر قەدەر قىيىن، بولۇپمۇ غەزەلگە ئوخشاش مۇنتىزىم ئاھاڭ ۋە قاپىيەگە ئىگە بولغان ژانىر ئۈچۈن ئۇ خىل تىپتىكى سۆزلەر يېتىشمەي قالىدۇ، شۇنداقلا شائىر ئۈچۈن قىيىنلىق تۇغدۇرىدۇ .

يۇقىرىدا قاپىيە شەكىللىرىنىڭ ھاسىل بولۇش قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۈم. بۇ خىل قاپىيە شەكىللىرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ خىل قاپىيەلەردە ئومۇمەن سۆزلەر پېئىل، ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشلەردىن ياسىلىپ يېڭى سۆزلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئاساس سېلىپ بېرىدۇ. قەيىدلىك قاپىيەدە سۆزلەر تۈپ سۆز ھالىتىدە كېلىدىغان بولغاچقا بۇنىڭدا شېئىرنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ. ئەمما رەۋىدىن كېيىن قوشۇمچە ئۇلىنىپ كېلىدىغان قاپىيە شەكىللىرىدە بولسا تۈپ سۆزنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ قوشۇمچە ئۇلىنىپ كېلىدۇ ۋە پۈتكۈل مىسرالاردا بىر - بىرى بىلەن ماسلىق ئورنىتىپ كېلىدۇ. دېمەك ناقىس دىۋانىدا يۇقىرىقى قاپىيە شەكىللىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق شېئىرلارنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەللىكىنى، مەزمۇنىنىڭ يارقىن، جانلىق، تەسىرلىك بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرغان. شۇنداقلا شېئىرلارنىڭ ئاھاڭدارلىقى ۋە مۇزىكىدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا، ئەستە قالدۇرۇشقا ئاسانلىق تۇغدۇرغان.

بولۇپ، كۆپ خىل سۆزلەرنى ياساشقا باب كېلىدۇ. بۇ تۈردىكى سۆزلەر ئەينى ۋاقىتتىكى تىل شارائىتىغا ماسلاشقان بولۇپلا قالماستىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم تۈزۈش قائىدىسىگەمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. يەنى، ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن بىر سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىر ئۈزۈك تاۋۇش ئارقىمۇ ئارقا كېلىدۇ. بۇ سوزۇق تاۋۇشلار ھەرىكە ھەرىپلىرىگە قارىغاندا ھەرىپى ئىللە ھەرىپلىرىگە كۆپرەك مەركەزلەشكەن. شۇ سەۋەبتىن ناقىس غەزەللىرىدە ئاددىي رىدفىلىق قاپىيە شەكىللىرى كۆپ ئىشلىتىلگەن. بۇ خىل قاپىيە شەكلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ياساش، بوغۇم تۈزۈش ۋە تەلەپپۇز قائىدە - قانۇنىيەتلىرىگەمۇ ئۇيغۇن كەلگەن ھالەتتە ئۆز خاسلىقىنى ئىپادىلەيدۇ .

(2) مۇرەككەپ رىدفىلىق قاپىيە - ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش (ھەرىپى ئىللە) بىلەن رەۋى ئارىسىدا بىر ئۈزۈك تاۋۇش تەكرارلىنىپ كېلىدۇ، مانا بۇ خىل تۈزۈلۈشتىكى قاپىيە مۇرەككەپ رىدفىلىق قاپىيە بولىدۇ^[12]. لېكىن دىۋانى «ناقىس» تا بۇ خىل قاپىيە شەكلى قوللىنىلمىغان .

(5) تەئىسسۇللىك قاپىيە - تەركىبىدە تەئىسسۇس (قاپىيەدە ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ۋە بىر ھەرىكەدىن تەركىب تاپقان يېپىق بوغۇمنىڭ ئالدىدا كەلگەن «ا» تاۋۇشى، باشقىچە ئېيتقاندا، قاپىيەداش سۆزلەرنىڭ رەۋىسى ئالدىدىكى بىر قىسقا سوزۇق تاۋۇش (ھەرىكە) تىن ئالدىن كەلگەن ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئالدىدىكى «ا» تاۋۇشى) بولغان قاپىيە^[13]. مەسىلەن:

بىر پەرى جىلۋەسىدىن بولدى جەھان رەڭگارەڭ،
كىم خىرەد كۆرسە يۈزىن ئۆزىنى قىلۇر سىنارەڭ .
(68 - غەزەل، 73 - بەت)

ئىزاھلار:

[1][2][3][4][5][6][7][8][9][10][11][12][13] زەمىر سەئىدۇللازادە: «ژانىر ئىلمى» دىن لېكسىيەلەر.

پايدىلانمىلار:

1. موللا سابىر بىننى ئابدۇلقادىر ناقىس: «دىۋانى ناقىس» [M] (مەھەممەتتۇردى مىرزىنەخمەت نەشرىگە تەييارلىغان). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 .
2. غۇلام ئەبەيدۇللا نەشرىگە تەييارلاپ «بۇلاق»، 1982 - يىللىق 3 - ساندا «دىۋانى ناقىس» نامىدا ئېلان قىلغان غەزەللەر.
3. زەمىر سەئىدۇللازادە: «ژانىر ئىلمى» دىن لېكسىيەلەر.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

مەملىكىتىمىزنىڭ ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇشنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى توغرىسىدا مۇلاھىزە*

گۈلنار نىياز

(ش ئۇ ئا ر پارتىيە مەكتىپى مەمۇرىيەت شۇناسلىق ئوقۇتۇش تەتقىقات بۆلۈمى، ئۈرۈمچى. 830002)

قىسقىچە مەزمۇنى: مەملىكىتىمىزنىڭ ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئەنئەنىۋىي كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئەنئەنىۋىي كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قارىغاندا باشقۇرۇش شەكلى، باشقۇرۇش مەزمۇنى، باشقۇرۇش ئۇسۇلى، ئىدارە قىلىش تەكتىكىسى، باشقۇرۇش تېخنىكىسى، باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، باشقۇرۇش ۋاسىتىسى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئەۋزەللىككە ئىگە. ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش بىلەن ئەنئەنىۋىي كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنىڭ ئوخشاشمىسى زامانىۋىي كادىرلار باشقۇرۇش نەزەرىيەسى ۋە باشقۇرۇش ئەمەلىيىتىگە زور ئىلھام بەردى.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش؛ ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش؛ باشقۇرۇش ئىدىيەسى؛ پەرق

浅论我国现代人力资源管理的历史发展

古丽娜尔·尼娅孜

摘要: 我国人力资源管理起源于传统认识管理, 却又拥有传统人事管理所不具备的优越之处。它们在管理形式, 管理内容, 管理方式, 管理策略, 管理技术, 管理体制, 管理手段等方面都有各自不同的特点。比较现代人力资源管理与传统人事管理的异同, 为当代人力资源管理理论与管理实战提供有益的启示。

关键词: 人事管理; 人力资源管理; 管理思想; 异同

Abstract: Abstract: The human resources management skills in China have been developed from traditional personnel management skills, and at the same time, they are different from traditional management skills in several aspects, such as, in form, contents, style, strategy, technique, system and measures. The study on the difference between modern human resources management and traditional personnel management skills, provides actual practice and enlightenment for the development of modern human resources management.

Keywords: personnel resources, human resources management, theories of management, similarities and differences

A: ماتېرىيال بەلگىسى:

F272.92 كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى:

تۇتۇپ قېلىش، ئىختىساسلىقلارنى جانلىق ئىشلىتىش، ئىختىساسلىقلارنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى ئەڭ زور دەرىجىدە قوزغاش، خادىملار ھەم كىرەلەيدىغان ھەم چىقالايدىغان، ۋەزىپە جەھەتتە يۇقىرىغىمۇ چىقالايدىغان، تۆۋەنگىمۇ چۈشەلەيدىغان، تەمىناتىنى ئۆستۈرگىلى ھەم چۈشۈرگىلى بولىدىغان، قۇرۇلمىسى ئىلمىي، مۇۋاپىق بولغان ئىختىساسلىقلارنى باشقۇرۇش مېخانىزمىنى ئورنىتىش ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى 21 - ئەسىرگە كىرگەندىن كېيىن، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئۆزۈكسىز ئىسلاھ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەنئەنىۋىي كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش كۆپ مەنبەلەشكەن ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىدى. ھازىرقى زامان كەسىپلەر ئارىسىدىكى رىقابەت كۈنسېرى كەسكىنلەشتى، رىقابەتنىڭ ماھىيىتى ئىختىساسلىقلار رىقابىتى بولۇپ، قانداق قىلىپ ئىختىساسلىقلارنى

*بۇ ماقالە 2017 - يىلى 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: گۈلنار نىياز (1964 - يىلى 5 - ئايدا تۇغۇلغان)، دوختىپت، مەمۇرىي باشقۇرۇش ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بايلىقىنى باشقۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

1. ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى

باشقۇرۇشنىڭ مەزمۇنى

قوللىنىپ، ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم بىلەن ئىشقا ئالاقىدار مەلۇم ھالەتنى شەكىللەندۈرۈش ئارقىلىق، مۇئەييەن نىشاننى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان بىر قاتار باشقۇرۇش پائالىيەتنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش - زامانىۋىلاشقان ئىلمىي ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، مەلۇم ماددىي كۈچ بىلەن ئادەم كۈچىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، مۇۋاپىق تەربىيەلەش، تەشكىللەش ۋە تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچنىڭ ئەڭ ياخشى نىسبىتىنى ساقلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش جەريانىغا پىسخولوگىيە، كىشىلىك مۇناسىۋەت ئىلمى، تەشكىلات ئىلمى، ھەرىكەت ئىلمى قاتارلىق نەزەرىيە ئاساسىي بىلىملىرىنى قوشۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى قېزىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە سۈبىيلىكىنى پائالىيەتچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، كارخانىلار ئۈچۈن تېخىمۇ چوڭ قىممەت يارىتىشنى كۆرسىتىدۇ. يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش ئىقتىسادشۇناسلىق ۋە ئادەمنى ئاساس قىلىش ئىدىيەسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تەكلىپ قىلىش، تاللاش، تەربىيەلەش، ئىش ھەققىنى باشقۇرۇش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق تەشكىلاتنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى ئالاقىدار ئادەم كۈچى بايلىقىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، تەشكىلاتنىڭ نۆۋەتتىكى ۋە كەلگۈسى تەرەققىيات ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، تەشكىلات نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكۈزۈشكە كاپالەتلىك قىلىدۇ .

ھازىرقى زامان مەنىسىدىكى ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش سانائەت ئىنقىلابىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ راۋاجلانغان ھەمدە ئامېرىكىنىڭ كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن، ئادەم كۈچى بايلىقىنىڭ تەشكىلاتلاردا ئوينىغان رولى بارغانسېرى زورايغانلىقتىن، ئەنئەنىۋى باشقۇرۇش قارىشى، باشقۇرۇش شەكلى، مەزمۇنى، ئۇسۇلى قاتارلىقلار ئومۇميۈزلۈك ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇشقا ئۆزگەردى. 80 - يىللاردىن باشلاپ، غەربنىڭ گۇمانىزىملىق باشقۇرۇش ئىدىيەسى بىلەن باشقۇرۇش ئەندىزىسى تەدرىجىي باش كۆتۈرۈلگەنلىكتىن، گۇمانىزىملىق باشقۇرۇش، يەنى ئادەمنى مەركەز قىلغان باشقۇرۇش تەشكىلاتىنىڭ بىرىنچى بايلىقى بولۇپ قالدى، شۇنىڭدىن باشلاپ، ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش ۋەزىيەت ئېھتىياجىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلدى

ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش - كادىرلار مۇناسىۋىتىنى باشقۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ، ئادەتتە كادىرلار ئىشلىرى تارماقلىرى تەشكىلات ئىچىدىكى فۇنكسىيەلىك تارماق بولۇش سۈپىتى بىلەن كۈندىلىك خىزمەت ئىشلىرى بىلەن شوغۇللىنىدۇ. ئۇ مۇئەييەن باشقۇرۇش ئىدىيەسى ۋە پىرىنسىپىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىجتىمائىي ئەمگەك بىلەن شوغۇللىنىدىغان ئادەم ۋە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى ئۇيىپىكت قىلىپ، تەشكىللەش، ماسلاشتۇرۇش، كونترول قىلىش، نازارەت قىلىش قاتارلىق ۋاسىتىلەرنى

2. ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇشنىڭ ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى

باشقۇرۇش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇشنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا،

ئەمگەك مۇناسىۋىتى بىلەن ئەمگەك توختامى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ ئوخشاشلا ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇشتىكى ئۇل خاراكتېرلىك خىزمەت .

(3) باشقۇرۇش ئوبيېكتى ئوخشاش

مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇشنىڭ ئوبيېكتى ئوخشاشلا ئادەم، ھەممىسى ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم بىلەن ئىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئېھتىياجغا ئاساسەن ئورۇن تەسىس قىلىپ، خادىملارنى مۇۋاپىق تەقسىملەش ئارقىلىق «ئادەم بىلەن ئادەم»، «ئادەم بىلەن ئىش» ئوتتۇرىسىدىكى ھەرخىل زىددىيەت توقۇنۇشلارنى مۇۋاپىق ماسلاشتۇرۇپ ۋە ھەل قىلىپ، بارلىق مەبلەغنى ئەلا تەقسىملەپ، كارخانىنىڭ تەرەققىيات نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ .

ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش بىلەن ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئوتتۇرىسىدا يۇقىرىقىدەك ئوخشاشلىقلار بولۇش بىلەن بىرگە يەنە، تۆۋەندىكىدەك پەرقلەرمۇ بار:

(1) باشقۇرۇش شەكلى ئوخشىمايدۇ

ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش دىنامىكىلىق باشقۇرۇشقا تەۋە بولۇپ، ئومۇميۈزلۈك ئېچىشنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ، خادىملارغا خىزمەت ئورۇنلاشتۇرۇپلا قالماي، يەنە تەشكىلاتنىڭ نىشانى ۋە شەخسنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، كەسىپى پائالىيەت پىلاننى ياخشى لايىھەلەش بىلەن بىرگە، ئۈزۈكسىز تەربىيەلەپ يېتىشتۈرىدۇ، توغرا لىنىيەلىك ۋە تىك لېنىيەلىك ئىش ئورنى ياكى خىزمەت ئورنىنى ئۈزۈكسىز تەڭشەپ، شەخسنىڭ ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدۇ، قابىلىيىتىگە قاراپ ئىشقا قويۇپ، ھەر كىمنىڭ ئۆز ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، «ئادەم بىلەن ۋەزىپىنى ماسلاشتۇرىدۇ». ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تىنچ ھالەتتىكى باشقۇرۇشقا تەۋە بولۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىر ئىدارىگە كىرىپ، كادىرلار ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ زۆرۈر تەربىيەسىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، بىر

ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋارىسلىق قىلىش بىلەن تەرەققى قىلىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. بىر تەرەپتىن، ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن، شۇڭا ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنىڭ نۇرغۇن فۇنكسىيەلىرىنى يۈرگۈزۈپ كەلدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قارىغاندا پۈتۈنلەي يېڭى تىپتىكى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا تۆۋەندىكى تەرەپلەردە ئوخشاشلىق مەۋجۇت:

(1) باشقۇرۇش نىشانى ئوخشاش

گەرچە ئۇلارنىڭ باشقۇرۇش ئۇسۇلى ۋە كونكرېت مەزمۇنى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ھەممىسى ئىدارىنى باشقۇرۇشنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە ئىدارە نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى ئەڭ ئاخىرقى مەقسەت قىلىدۇ، ئۈزۈكسىز ئۆزگىرىۋاتقان ئىقتىسادىي شارائىتتا، «ئادەم»دىن ئىبارەت بۇ پائالىيەتچان بايلىقتىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئادەم، مالىيە، ماددىي كۈچنىڭ ئەڭ ياخشى ماسلىشىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈپ، خىزمەتچىلەر ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىدارە ۋە جەمئىيەت ئۈچۈن ئەڭ چوڭ بايلىق يارىتىدۇ .

(2) باشقۇرۇش ۋەزىپىسى ئوخشاش

ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى: خادىملارنى تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىش، تەربىيەلەش، ۋەزىپىسىنى ئۆستۈرۈش - تۆۋەنلىتىش، باھالاش، مۇكاپاتلاش - جازالاش، ئۈنۈم باشقۇرۇش، مائاش - پاراۋانلىق، ئارخىپ باشقۇرۇش،

ئۇنۋانىنى ئۆزگەرتىش، مائاش تەڭشەش قاتارلىق كونكرېت خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولۇش ئىدى .

(3) باشقۇرۇش شەكلى ئوخشىمايدۇ

ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش ئىنسانىي باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئادەمنىڭ ھېسسىياتى، غۇرۇرى ۋە قىممىتىنى ئويلىشىدۇ، ئادەمنى ئاساس قىلىپ، كۆپ رىغبەتلەندۈرۈپ، ئاز جازا بېرىدۇ؛ كۆپ تەقدىرلەپ، ئاز تەنقىد قىلىدۇ؛ كۆپرەك ھوقۇق بېرىپ، ئازراق بۇيرۇق قىلىدۇ، ئادەمنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، ھەربىر ئادەمنىڭ قىممىتىنى نامايەن قىلىدۇ. ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئاساسلىقى تۈزۈم ئارقىلىق كونترول قىلىش ۋە ماددىي رىغبەتلەندۈرۈش ۋاسىتىسىنى قوللىنىدۇ .

(4) باشقۇرۇش تاكتىكىسى ئوخشىمايدۇ

ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش يېقىنقى مەزگىللىك ياكى نۆۋەتتىكى كونكرېت ئىشلارنى ھەل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپلا قالماي، ئادەم كۈچى بايلىقىنى ئومۇميۈزلۈك ئېچىش، ئالدىن مۆلچەرلەش ۋە پىلانلاشقا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ. تەشكىلاتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك نىشانىغا ئاساسەن، ئادەم كۈچى بايلىقىنى ئېچىش ئىستراتېگىيەسىنى بەلگىلەيدۇ ۋە يولغا قويىدۇ، شۇڭا ئۇ، تاكتىكا بىلەن ئىستراتېگىيە بىرلەشتۈرۈلگەن باشقۇرۇشقا تەۋە بولىدۇ. ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش يېقىنقى ياكى نۆۋەتتىكى كادىرلار ئىشلىرى خىزمىتىنى باشقۇرۇشقا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ، نېمە ئىش بولسا شۇ ئىشنى قىلىدۇ، كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنىلا كۆرىدۇ، ئۇنىڭدا يىراقنى مۆلچەرلەش كەمچىل بولغانلىقتىن، تاكتىكىلىق باشقۇرۇشقا تەۋە بولىدۇ .

(5) باشقۇرۇش تېخنىكىسى ئوخشىمايدۇ

ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش ئىلمىيلىككە، بەدىئىيلىككە، ئۈزۈكسىز يېڭى تېخنىكا ۋە ئۇسۇلنى قوللىنىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ، باھالاش سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش قاتارلىق ئىلمىي ۋاسىتىلەرنى ئۈزۈكسىز قوللىنىدۇ. ئەنئەنىۋى باشقۇرۇش قائىدە - نىزام بويىچە ئىش قىلىشقا، مېخانىكىلىق ئۆلۈك ئىش بېجىرىشكە ئادەتلەنگەن .

ئورۇنغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، پۈتۈنلەي پاسسىپ ھالدا خىزمەت قىلىپ تەبىئىي تەرەققىي قىلىدۇ .

(2) باشقۇرۇش مەزمۇنىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى

ئوخشىمايدۇ

ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش ئادەمنى مەركەز قىلغان بولۇپ، ئادەمنى بىر خىل مۇھىم بايلىق سۈپىتىدە ئاچىدۇ، پايدىلىنىدۇ ۋە ئۇنى باشقۇرىدۇ، مۇھىمى ئادەمنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى ئېچىپ، ھاياتىي كۈچىنى ئۇرغۇتىدۇ، خىزمەتچىلەر بولسا خىزمەتنى پائال، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىجادىي ھالدا قانات يايدۇرىدۇ. كارخانىلار ئادەم كۈچى بايلىقى، ماددىي بايلىق ۋە مالىيە كۈچى بايلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ بايلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. ماھىيەتتە، بۇنىڭ ئىچىدىكى ماددىي بايلىق بىلەن مالىيە كۈچى بايلىقى پەقەت ئادەم كۈچى بايلىقى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ، شۇنداقلا ئەمەلگە ئېشىش دەرىجىسى كارخانىلارنىڭ ئادەم كۈچى بايلىقى ئىچىدىكى ئادەم كۈچى كاپىتالىنىڭ سانى، سۈپىتى، پايدىلىنىش دەرىجىسى ۋە ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇشنىڭ ياخشى - يامان بۇلۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. كېڭەيتىلگەن كارخانىلار ئادەم كۈچى كاپىتالى ۋە ئۇنىڭ زاپاس مىقدارىنى ئاشۇرۇشنى، ئادەم كۈچى كاپىتالىنىڭ سۈپىتىنى ياخشىلاشنى ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇشنىڭ بىر چوڭ نىشانى قىلغاندىلا، كارخانىنىڭ پايدىسىنى ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش بولىدۇ. كارخانا باشقۇرۇش داۋامىدا، پەقەت ئادەم كۈچى بايلىقىنى ئىشلىتىش ئۈنۈمىنى ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكۈزگەندىلا كارخانىلار ئەڭ زور پايدىغا ئېرىشەلەيدۇ. ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش ئادەمنىڭ ئىقتىدارىنىڭ قوللىنىلىش نىسبىتى بىلەن ئۇنى ئۈنۈملۈك جارى قىلدۇرۇش نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق، ھەركىم ئۆز قابىلىيىتى بىلەن يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى ئەڭ زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇپ، ئاخىرىدا كارخانىنىڭ پايدىسىنى ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش نىشانىغا يېتەلەيدۇ. ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىشنى مەركەز قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق خىزمىتى ئارخىپ باشقۇرۇش، خادىملارنى تەڭشەش، ۋەزىپە -

ۋاستىسى ئاددى بولۇپ، ئادەم ئارقىلىق ئىشلەشنى ئاساس قىلىدۇ، كۈندىلىك ئۇچۇر ئىزدەش، مەلۇمات جەدۋىلى ئىشلەش، ئىستاتىستىكىلىق ئانالىز قىلىش كۆپىنچە ئادەم ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغاچقا، ۋاقتىدا بولۇش، توغرىلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش تەس بولۇپلا قالماي، يەنە ئادەم كۈچى، ماددى كۈچ ۋە مالىيە كۈچى ئىسراپچىلىقىنى پەيدا قىلىدۇ .

8) باشقۇرۇش قاتلىمى ئوخشىمايدۇ

ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش تارمىقى تەدبىر بەلگىلەش قاتلىمىدا بولۇپ، ئورۇننىڭ پىلان ۋە تەدبىر بەلگىلەش جەريانىغا بىۋاسىتە قاتناشقانلىقتىن، ئورۇننىڭ ئەڭ مۇھىم يۇقىرى قاتلام تەدبىر بەلگىلەش تارمىقىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تارمىقى ھەمىشە يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ ئىجرائىيە تارمىقى بولۇپ، تەدبىر بەلگىلەشكە ناھايىتى ئاز قاتنىشىدۇ

3. ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش يوللىرى

دەرىجىدە قېزىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى بىلەن تەشكىلاتنىڭ تەرەققىياتىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش كېرەك .

2) ئىلمىي بولغان رىغبەتلەندۈرۈش

مېخانىزمىنى ئورنىتىش كېرەك

ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىدە رىقابەت - رىغبەتلەندۈرۈش مېخانىزمى كەمچىل بولۇپ، بۇ كىشىلەرنىڭ ئاكتىپلىقى، تەشەببۇسكارلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى تولۇق قوزغاشقا پايدىسىز ئىدى، ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا، باھالاش تەقسىملەش تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى ۋە رىغبەتلەندۈرۈش تەدبىرلىرىنىڭ جايىدا بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، ئادەمنىڭ ئاكتىپچانلىقى ۋە ئىجادچانلىقى ئەڭ زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇلمىغان. ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇشتا، ساغلام بولغان ئادەم كۈچى بايلىقىنى تەقسىملەش مېخانىزمىنى ئۈنۈملۈك ئورنىتىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، كۆپ مەنبەلىك ئىش ھەققى تەقسىمات مېخانىزمىنى بەرپا قىلىش،

6) باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئوخشىمايدۇ

ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇش تەشەببۇسكار ئېچىش تىپىغا ئىگە بولغاچقا، تەشكىلاتنىڭ ھازىرقى ھالىتى، كەلگۈسىنى چىقىش قىلىپ خىزمەتنى پىلانلىق، نىشانلىق قانات يايدۇرىدۇ. ئەنئەنىۋى باشقۇرۇش كۆپرەك پاسسىپ ئىنكاس قاينۇرۇش تىپىغا ئىگە بولۇپ، ھەر ئىشنى ئۆز قائىدىسى بويىچە ئىشلەپ، باشلىقنىڭ مۇددىئاسى بويىچە ئىش بېجىرىشنى تەكىتلەيدۇ .

7) باشقۇرۇش ۋاستىسى ئوخشىمايدۇ

ھازىرقى زامان ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇشنىڭ يۇمشاق دېتال سىستېمىسى ئۇچۇر ئىزدەش، مەلۇمات جەدۋىلى ئىشلەش، ھېسابلاش، ئۆلچەپ باھالاش ۋە تەكلىپ قىلىش قاتارلىقلارنى كومپيۇتېردا ئاپتوماتىك بىر تەرەپ قىلىپ، ۋاقتىدا توغرا تەدبىر بەلگىلەش ئاساسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنىڭ

1) ئادەمنى مەركەز قىلغان باشقۇرۇش

ئىدىيەسىنى تۇرغۇزۇش لازىم

ئەنئەنىۋى كادىرلار ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىشنى مەركەز قىلغان بولۇپ، باشقۇرۇش جەريانىدا ئىشنى تەكىتلەپ ئادەمگە سەل قاراپ، ئادەمنىڭ كىرىپ - چىقىشى ۋە خىزمەت ئورنى قاتارلىقلارنى باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ مەركىزى قىلغان. ئىختىساسلىقلارنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش خىزمىتى ناھايىتى ئاجىز بولۇپ، ئىختىساسلىقلار بىكار قېلىش ۋە ئىختىساسلىقلارنى بېسىش ئەھۋالى بىر قەدەر ئېغىر. شۇڭا، ھازىرقى زامان باشقۇرغۇچىلىرى دەۋرنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە ماسلىشىپ، قاراشنى ئۆزگەرتىپ، «ئادەمنى مەركەز قىلغان» باشقۇرۇش ئىدىيەسىنى تۇرغۇزۇشى لازىم، ئادەم ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى بىر خىل ئامىل بولغانلىقتىن، خىزمەت داۋامىدا تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ تۈرلۈك مۇۋاپىق ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ۋە چۈشىنىشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يېڭىلىق يارىتىش ئېڭىنى تۇرغۇتۇپ، يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى ئەڭ زور

رىغبەتلەندۈرۈپ خىزمەت ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش لازىم .

(3) ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشى بىلەن كارخانا تەربىيەلەش بىرلەشتۈرۈلگەن «ئۆگىنىش تىپىدىكى تەشكىلات» بەرپا قىلىش كېرەك . ئىقتىسادنىڭ يەر شارلىشىشىغا ئەگىشىپ، قايسى تەشكىلاتنىڭ ئۆگىنىشى تېز بولسا، شۇ تەشكىلات مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ ھەم رىقابەتتە ئۈستۈنلۈككە ئېرىشەلەيدۇ . پەقەت ئۆزۈڭىز ئۆگەنگەنلا، بىلىمنى ۋاقتىدا يېڭىلاپ ۋە تولۇقلاپ، تۈرلۈك كەسكىن خىرىسقا سالماقلىق بىلەن تاقابىل تۇرۇپ، مۇرەككەپ ۋە مۇشكۈل خىزمەت ۋەزىپىسىنى تاماملىيالايدۇ . بىرىنچى، كارخانا خىزمەتچىلىرىنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش كېرەك . ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق، داۋاملىق ئۆگىنىش ئادىتىنى يېتىلدۈرسە، كارخانىلارنى داۋاملىق ئۆگىنىش ئىدىيەسى ۋە مېخانىزمىغا ئىگە قىلىدۇ؛ ئىككىنچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەربىيەلەشكە ئەھمىيەت بېرىش لازىم . ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەربىيەلەشنى ئىشقا ئاشۇرۇش يوللىرى ناھايىتى كۆپ، مەسىلەن، دەرس ئۆتۈش، سىنىپ مۇزاكىرىسى، كوللېكتىپ مەشغۇلات قىلىش، نەق مەيداندا ئوقۇتۇش، مۇھىتنى تەقلىد قىلىش، رول ئېلىش، دېلو تەتقىق قىلىش، لايىھە تۈزۈش قاتارلىقلار . تەربىيەلەش تېخنىكىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، نۆۋەتتە ئەڭ مودا بولۇۋاتقنى ئىش ئورنىدا تەربىيەلەش، خىزمەتكە يېتەكچىلىك قىلىش ئارقىلىق تەربىيەلەش، لېكسىيە سۆزلەش، كۆرسىتىش، ئاڭلىتىش تېخنىكىسى، يىراق ئارىلىقتىن تەربىيەلەش، تەرتىپلەشكەن ئوقۇتۇش ۋە تەقلىدى تەربىيە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . بىرقەدەر كۆپ قوللىنىلىدىغان ئۇسۇلدىن ئىش ئورنىدا تەربىيەلەش، خىزمەتنى نۆۋەتلىشىپ ئىشلەش ۋە شاگىرت تۇتۇش ئۇسۇلى بار . خىزمەتچىلەرنى ئۈنۈملۈك تەربىيەلەشتە، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ئورنىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشتىكى ئالاھىدىلىكىنى جەزمەن چۈشىنىپ، خادىملارنى تەربىيەلەش شەكلى بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۈمىدىنىڭ بىردەك بولۇشىنى ياخشى ئويلىشىش كېرەك، مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن

خادىملارنىڭ خىزمەت ئۈنۈمىنى ئىلمىي باھالاش سىستېمىسىنى ئورنىتىپ، رىقابەت - رىغبەتلەندۈرۈش مېخانىزمىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئادەمنىڭ ئاكتىپلىقى، تەشەببۇسكارلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى تولۇق قوزغاش كېرەك . بۇنىڭ ئۈچۈن، تۆۋەندىكى خىزمەتنى ياخشى ئىشلەش كېرەك: بىرىنچىدىن، ئىلمىي، ئۈنۈملۈك بولغان ئادەم كۈچى بايلىقىنى تەقسىملەش مېخانىزمىنى ئورنىتىپ، ئادەم كۈچى بايلىقى كاپىتالىنىڭ قىممىتىنى زورايتىش كېرەك . كارخانا تەشكىلات نىشانى ۋە خىزمەت ۋەزىپىسىنىڭ تەلپىگە ئاساسەن، ئادەم تاللاش، ئىشلىتىش، خادىملارنى تەقسىملەش جەھەتتە خادىملارنىڭ يېشى، ئوقۇش تارىخى، سالاھىيىتى، رايون چېگراسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئادەم كۈچى بايلىقىنى بازارلاشتۇرۇپ تەقسىملەشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئۇلارغا ئۆگەنگىنىنى ئىشلىتىش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بېرىش كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، كۆپ مەنبەلىك ئىش ھەققى تەقسىمات مېخانىزمىنى بەرپا قىلىپ، ئىش ھەققىنىڭ رىغبەتلەندۈرۈش، تەڭشەش رولىنى جارى قىلدۇرۇش لازىم . ئىش ھەققى تەقسىماتىدا كارخانىنىڭ تەرەققىياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيدىغان باشقۇرغۇچىلار، كەسپىي تېخنىك خادىملار ۋە يادرولۇق ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە مايىل بولۇپ، باشقۇرۇش، تېخنىكا، بىلىم قاتارلىق ئادەم كۈچى كاپىتالىنى ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى سۈپىتىدە ئىش ھەققىنى تەقسىم قىلىش تۈزۈلمىسى ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ، ئۈنۈملۈك تەقسىملەش، رىغبەتلەندۈرۈش مېخانىزمىنى بەرپا قىلىش كېرەك؛ ئۈچىنچىدىن، ئىلمىي بولغان ئادەم كۈچى بايلىقىنى ئېچىش ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ خىزمەت نەتىجىسىنى تەكشۈرۈش، باھالاش سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش كېرەك . ئىمكان قەدەر ئىنچىكە، مىقتارلاشقان، كارغا كېلىدىغان بىرقاتار باھالاش كۆرسەتكۈچىنى بەلگىلەپ، ئەخلاق، ئىقتىدار، تىرىشچانلىق، نەتىجە جەھەتتە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئومۇميۈزلۈك باھالاپ، خىزمەت نەتىجىسىنى ئۇلارنىڭ ئىش ئورنى، ئىش ھەققى، ئۆستۈرۈش ۋە تەربىيەلەشنى بەلگىلەيدىغان ئۆلچەم قىلىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئۈنۈملۈك

مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ كۈچلۈك كاپالىتى ھېسابلىنىدۇ .

تەشكىلات ئۆزگىرىشى جەريانىدا كارخانىلار تەرەققىياتىنىڭ تەلپىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ شەخسىي ئارزۇسى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئۇلارغا ھەمكارلىشىپ، كەسپىي ھاياتىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى بېكىتىلىدۇ، كارخانا قۇرغۇچىلار بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىرلىكتە شەخس ھەم كارخانىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان شەخسنىڭ كەسپىي تەرەققىيات پىلانىنى تۈزۈشى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ بۇ پىلانىنى تەدرىجىي يولغا قويۇشىغا ياردەم بېرىش كېرەك. مەسىلەن، تەربىيەلىنىش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەش، خىزمەت ئورنىنى ئۆستۈرۈش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەش قاتارلىقلار. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كەسپىي ھايات پىلانىنى باشقۇرۇش ئارقىلىق، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئۆگىنىشكە ئۈنۈملۈك يېتەكلىگىلى، خىزمەت قىزغىنلىقىنى ئۇرغۇتقىلى بولىدۇ، خىزمەتچىلەرنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن كارخانىنىڭ ئومۇمىي نىشانى ۋە تەرەققىيات پىلانىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆز تەرەققىياتى ۋە ئۆزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىلەن كارخانىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىياتىغا ھەم تۈرتكە بولۇپ، تەڭ نەپ ئېلىش ئۈنۈمىگە يېتەلەيدۇ .

تەربىيەلەش ئۈنۈمىنى ھەقىقىي تۈردە ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئۈچىنچى، ئۆگىنىش تىپىدىكى تەشكىلات بەرپا قىلىش كېرەك. ئۆگىنىش تىپىدىكى تەشكىلاتنىڭ يادرو لۇق مەزمۇنى ياخشى بولغان كۈلپەكتىپ ئۆگىنىش ۋە تەشكىللىك ئۆگىنىش كەسپىياتىنى يارىتىش ئارقىلىق، باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىرىنى ئۈزۈكسىز ئەلا ئاشۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. ئۆگىنىش تىپىدىكى تەشكىلات بەرپا قىلىش تەشكىلاتنىڭ ئۆگىنىش ئىقتىدارىنى قوزغاش ۋە يېتىشتۈرۈش ئارقىلىق، تەشكىلات باشقۇرۇش ئەھۋالىنى ئۈزۈكسىز ياخشىلاپ، تەشكىلاتنىڭ نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تېخىمۇ پايدىلىق .

4) ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كەسپىي ھاياتىغا ئالاقىدار پىلانىنى تۈزۈشكە ياخشى يېتەكچىلىك قىلىش كېرەك

كەسپىي ھاياتقا ئالاقىدار پىلان تەشكىلاتنىڭ ئىختىساسلىقلارنى تۇتۇپ قېلىشىدىكى ئەڭ ياخشى تەدبىر. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كەسپىي ھاياتىنى ئېچىش ۋە باشقۇرۇش ئارقىلىق، تىرىشىپ ئۇلارنى ئۆز قابىلىيىتىنى كۆرسىتىدىغان سەھنە بىلەن تەمىنلىگەندە ئىختىساسلىقلارنىڭ ئۆز قىممىتىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. بۇ ئىختىساسلىقلارنى تۇتۇپ قېلىش، كىشىلەر قەلبىنى مايىل قىلىشنىڭ تۈپ كاپالىتى، شۇنداقلا تەشكىلات ئۆزگىرىشىدە

پايدىلانغانلار:

- [1] 舒放, 王克良. 国家公务员制度教程[M]. 中国人民大学出版社, 2001.
- [2] 尹钢, 梁丽芝. 行政组织学[M]. 北京大学出版社, 2005.
- [3] 马庆钰. 中国行政改革前沿观点[M]. 中国人民大学出版社, 2008.
- [4] 刘峰, 孙晓莉. 中国行政体制改革理论与实践[M]. 国家行政学院出版社, 2012.
- [5] 齐亚峰. 铁路企业传统人事管理向现代人力资源管理转变探析[J]. 经济师, 2012 (01) .
- [6] 路宁, 沈为娟. 现代人力资源管理与传统人事管理的比较及启示[J]. 特区经济, 2007 (05) .
- [7] 郑浩. 组织变革下人力资源管理策略的研究[J]. 天津: 天津工业大学, 2004.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى ئىسلاھاتى توغرىسىدا*

ئابدۇخېلىل ئابلا

(شىنجاڭ مالىيە ئىقتىساد ئۈنۈرپرستېتى بوغالتىرلىق ئىنستىتوتى، ئۈرۈمچى. 830012)

قىسقىچە مەزمۇنى: يىپەك يولى ئىقتىساد بەلبېغىنىنىڭ قۇرۇلۇشى شىنجاڭ يۈزلىنىۋاتقان يېڭى پۇرسەت، بۇ شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداش ۋە چېگرا رايونلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى مۇستەھكەملەشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرى ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇپ بەلگىلىك ئۈنۈمگە ئېرىشتى. بىراق دۆلەت كارخانىلىرى تارىخىي ئامىللارنىڭ تەسىرىدىن باشقا، يەنە ئۆزىدىكى ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى رولىنىڭ ئورنىنى بېكىتىش مەسىلىسى، دۆلەت كاپىتالىنى تەقسىملەش مۇۋاپىق بولماسلىق، تىجارەت ئۈنۈمى بىر قەدەر تۆۋەن بولۇش ھەمدە دۆلەت ئىلكىدىكى پاي تۈزۈمىدە «بىر پاي مۇستەقىل چوڭ بولۇش»، نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش يېتەكچىلىك بولماسلىق قاتارلىق مەسىلىلەر شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنىڭ ئۈنۈملۈك ئالغا ئىلگىرىلىشىگە ئېغىر توسالغۇ بولۇپ كەلدى. بۇ ماقالىدە، يۇقىرىقى مەسىلىلەر ئاساس قىلىنىپ، دۆلەت مۈلكىنى باشقۇرۇشنى «كارخانىنى باشقۇرۇش» تىن «دۆلەت مۈلكىنى باشقۇرۇش» قا ئۆزگەرتىش، دۆلەت مۈلكىنىڭ فۇنكسىيەسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، تۈرگە ئايرىپ باشقۇرۇش ۋە نازارەت قىلىش، پۇقراۋى مەبلەغنى جەلپ قىلىپ، دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ پاي ھوقوقىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش ئىسلاھاتىغا تۈرتكە بولۇش ۋە ئۇنى ئەلالاشتۇرۇش، ئۇچۇرنى ئاشكارىلاش قاتارلىق قاتلاملار بويىچە شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئارىلاش مۈلكىنى ئىسلاھ قىلىشقا قارىتا كونكرېت تەكلىپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى، بۇ شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرى ئىسلاھاتىدا پايدىلىنىش ۋە ئۈلگە ئېلىش قىممىتىگە ئىگە.

ئاقچۇقلۇق سۆزلەر: دۆلەت كارخانىسى؛ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك؛ شىنجاڭ

浅论新疆国有企业混合所有制改革问题

阿布都合力力·阿布拉

摘要: 丝绸之路经济带的建设是新疆面临的新机遇, 对新疆实现经济快速发展、加强民族团结、保持社会稳定和巩固边疆安全具有重要作用。近年来, 新疆国有企业实施混合所有制改革取得了一定成效, 但受历史因素以及国有企业自身因素的影响, 管理体制的角色定位问题、国有资本的配置不合理, 经营效率较低以及国有股“一股独大”, 监管不到位等问题阻碍新疆国有企业混合所有制改革的有效推进。基于以上问题, 本文从国资管理由“管企业”向“管国资”转变、明确国资职能, 实施分类管理和监督、吸纳民资, 推动国有企业股权多元化改革以及优化布局, 信息公开等层面提出了新疆国有企业混合所有制改革的具体建议和策略, 以期为新疆国有企业变革提供参考和借鉴。

关键词: 国有企业; 混合所有制; 新疆

Abstract: The construction of the Silk Road economic belt is a new opportunity for Xinjiang to play an important role in realizing Xinjiang's leap-forward development, strengthening national unity, maintaining social stability and consolidating frontier security. In recent years, the

*بۇ ماقالە 2017 - يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

مەزكۇر يازما شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىجتىمائىي پەن فوندى تورى: «شىنجاڭ رايونىدىكى رىقابەت خاراكتېرلىك دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى ئىسلاھاتى توغرىسىدا تەتقىقات» نىڭ (تەستىق نومۇرى: CJY0172015) باسقۇچلۇق نەتىجىسى. ئاپتور: ئابدۇخېلىل ئابلا (1983 - يىلى 8 - ئايدا تۇغۇلغان), دوكتورانت، شىركەت مالىيەسى ۋە بوغالتىرلىق ئوقۇتۇشى ھەم تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

implementation of mixed ownership reform in Xinjiang state - owned enterprises has achieved some success, but by the historical factors and the impact of state - owned enterprises, the role of management system, the allocation of state - owned capital is unreasonable, low operating efficiency and state - Independence, supervision is not in place and other issues seriously hinder the mixed ownership of Xinjiang state - owned enterprises to effectively promote the reform. Based on the above problems, this paper from the state - owned enterprises from the "management of enterprises" to "control of state - owned assets" change, clear the functions of state - owned enterprises, the implementation of classification management and supervision, to attract private capital, to promote the diversification of state - owned enterprises equity reform and optimize the layout, The specific proposals and strategies of the mixed ownership reform of Xinjiang state - owned enterprises, with a view to provide reference and reference for Xinjiang's state - owned enterprise reform. .

Keywords: state owned enterprises; mixed ownership reform; Xinjiang

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: F121

مەخسۇس پائالىيەتنى قانات يايدۇردى، بۇ قېتىمقى پائالىيەتنىڭ ئاساسىي تېمىسى: شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرى ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈش، پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، رىقابەتنى كۈتۈۋېلىش بولدى. بۇنىڭ تۈرتكىسىدە، شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرى ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېتىبار بېرىشكە باشلىدى. جۇڭگو نېفىت - خىمىيە شىركىتى ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكى ئىسلاھاتىنى ئاۋال يولغا قويۇپ، بۇ جەھەتتە باشلامچىلىق ۋە نەمۇنىلىك رول ئوينىدى. شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرىدا ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنىڭ يولغا قويۇلۇشى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىش، شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرۇپ، نۆۋەتتىكى تەرەققىيات توسالغۇلىرىنى بېگىشنىڭ ئۈنۈملۈك يولى.

«ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىسلاھاتىنى ئومۇميۈزلۈك چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا دائىر بىر قانچە زور مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى» ھەم «دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش توغرىسىدىكى پىكىر» نىڭ ئېلان قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ھەر قايسى ئۆلكە، شەھەرلەر كەينى - كەينىدىن دۆلەت كارخانىلىرى ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتى ھەم دۆلەت مۈلكى تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى يولغا قويۇش پىكىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بىر قىسىم مەركەز كارخانىلىرى بىلەن يەرلىك دۆلەت كارخانىلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىنى چىقىش قىلغان ھالدا ئىسلاھات لايىھەسىنى ئۈزۈكسىز ئوتتۇرىغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت كارخانىلىرى ئىسلاھاتى تەدرىجىي يولغا قويۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش باسقۇچىغا كىردى. 2014 - يىلى شىنجاڭ «ئىسلاھاتتا يېڭىلىق يارىتىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئەبەدىي ئەمىنلىككە كۈچ توپلاش»

1. شىنجاڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات ئەھۋالى

- ئورۇندا تۇرغان. 2015 - يىلى شىنجاڭنىڭ سانائەت قوشۇلما قىممىتى 269 مىليارد يۈەن بولۇپ، ئوخشاش مەزگىلدىكىگە سېلىشتۇرغاندا %5 ئاشقان، كۆلەملەشكەن سانائەت كارخانىلىرى 2700 گە يېتىپ، %9 ئاشقان، كۆلەملەشكەن سانائەت كارخانىلىرىنىڭ قوشۇلما قىممىتى 250 مىليارد يۈەن

2015 - يىلى شىنجاڭنىڭ پۈتۈن يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى (GDP) 932 مىليارد 480 مىليون يۈەن بولۇپ، سېلىشتۇرما باھا بويىچە ھېسابلىغاندا %8.8 ئاشقان، ئېشىش سۈرئىتى دۆلىتىمىز بويىچە 8 - ئورۇندا، غەربىي رايون بويىچە 4 - ئورۇندا، غەربىي شىمالدىكى بەش ئۆلكە، ئاپتونوم رايون بويىچە 1

تۆۋەنلىگەن. 2015 - يىلى شىنجاڭنىڭ غەيرىي نېفىت سانائىتىنىڭ كۆلەمدىن يۇقىرى سانائەت قوشۇلما قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى %64.9 كە يەتكەن. غەيرىي ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىدىكى سانائەتنىڭ يىللىق ئېشىش نىسبىتى %8.9 بولۇپ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىدىكى سانائەتنىڭكىدىن %4.9 پونىنت يۇقىرى بولغان. رەڭلىك مېتال سانائىتى، جابدۇقچىلىق سانائىتىنىڭ قوشۇلما قىممىتى %25 تىن يۇقىرى بولۇپ، يېزا ئىگىلىكى قوشۇمچە يېمەكلىكلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى، ئېلېكتر سانائىتى، توقۇمىچىلىق سانائىتى، كىيىم - كېچەك سانائىتىمۇ بىر قەدەر تېز ئاشقان. ھالبۇكى، يۇقىرى سەرىپىياتلىق كەسىپلەرنىڭ سۈرئىتى داۋاملىق ئاستىلىغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قارا مېتال تاۋلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى %38.5 تۆۋەنلىگەن. مېتاللوئىد مېنرال مەھسۇلاتلىرى كەسىپى %8.7 تۆۋەنلىگەن، خىمىيەلىك ماتېرىيال ۋە خىمىيە ياسالغىلىرى كەسىپى %1.5 تۆۋەنلىگەن، پۈتۈن رايوندىكى مۇلازىمەت كەسىپىگە سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئېشىش سۈرئىتى ياسىمىچىلىق سانائىتىگە سېلىنغان مەبلەغتىن 13 پونىنت تېز بولغان^[1].

2016 - يىلى شىنجاڭنىڭ دۆلەت ئىلكىدىكى ۋە دۆلەت يېپىنى كونترول قىلىدىغان كارخانىلارنىڭ مۈلۈك ئومۇمىي سوممىسى 1 تىرىلليون 39 مىليارد 600 مىليۇن يۈەن بولۇپ، مىليارد يۈەنلىك بۆسۈش ھاسىل قىلىپ، ئوخشاش مەزگىلدىكىگە قارىغاندا %22.5 ئېشىپ، شىنجاڭ GDP سىنىڭ %65 تىن يۇقىرىراقىنى ئىگىلىگەن، باشقا ئۆلكىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، شىنجاڭنىڭ دۆلەت ئىلكىدىكى ئىقتىسادنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان. دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنى قانات يايدۇرۇش بوشلۇقى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، شىنجاڭغا مەبلەغ سالغان 54 مەركەز كارخانىسى ئاساسلىقى نېفىت، تەبىئىي گاز، خىمىيە سانائىتى ۋە كۆمۈر سانائىتىگە مەبلەغ سالغان، بۇ كارخانىلار سانائەت ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ %70 تىن يۇقىرىراقىنى ئىگىلىگەن. نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ دۆلەت ئىلكىدىكى ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا نېفىت، نېفىت - خىمىيە

بولۇپ، ئوخشاش مەزگىلدىكىگە سېلىشتۇرغاندا %5 ئەتراپىدا ئاشقان. كۆلەملەشكەن سانائەت كارخانىلىرىنى ئېغىر سانائەت ۋە يېنىك سانائەت بويىچە تۈرگە ئايرىغاندا، يېنىك سانائەت قوشۇلما قىممىتى 30 مىليارد يۈەن بولۇپ، %6 ئەتراپىدا ئاشقان، ئېغىر سانائەتنىڭ 219 مىليارد يۈەن بولۇپ، %4.9 ئاشقان. نېفىت ۋە غەيرىي نېفىت سانائىتى بويىچە ئايرىغاندا، نېفىت سانائىتىنىڭ قوشۇلما قىممىتى 87 مىليارد يۈەن بولۇپ، %1 ئاشقان، غەيرىي نېفىت سانائىتىنىڭ 162 مىليارد يۈەن بولۇپ، %9 ئاشقان. ئىقتىسادىي تۈر بويىچە ئايرىغاندا، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ سانائەت قوشۇلما قىممىتى 168 مىليارد يۈەن بولۇپ، %4 ئاشقان، غەيرىي ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ 18 مىليارد يۈەن بولۇپ، %9 ئاشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەركەز كارخانىلىرىنىڭ سانائەت قوشۇلما قىممىتى 133 مىليارد يۈەن بولۇپ، %1 ئاشقان، يەرلىك كارخانىلارنىڭ 116 مىليارد يۈەن بولۇپ، %12 ئاشقان. كارخانا كۆلىمىگە ئاساسەن تۈرگە ئايرىغاندا، چوڭ تىپتىكى كارخانىلارنىڭ سانائەت قوشۇلما قىممىتى 148 مىليارد يۈەن بولۇپ، %5 ئاشقان، ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانىلارنىڭ 40 مىليارد يۈەن بولۇپ، %3 ئاشقان، كىچىك تىپتىكى كارخانىلارنىڭ 60 مىليارد يۈەن بولۇپ، %8 ئاشقان. شىنجاڭدا نۇقتىلىق دىققەت قىلىپ كېلىنىۋاتقان ئون چوڭ سانائەت ئىچىدە، نېفىت سانائىتىنىڭ قوشۇلما قىممىتى 88 مىليارد يۈەن بولۇپ، %1 ئاشقان. رەڭلىك سانائەتنىڭ 20 مىليارد يۈەن بولۇپ، %26 ئاشقان، ئېلېكتر سانائىتىنىڭ 30 مىليارد يۈەن بولۇپ، %11 ئاشقان، خىمىيە سانائىتىنىڭ 27 مىليارد 700 مىليون يۈەن بولۇپ، %4 تۆۋەنلىگەن، پولات - تۆمۈر سانائىتىنىڭ 2 مىليارد 400 مىليون يۈەن بولۇپ، %38 تۆۋەنلىگەن، كۆمۈر سانائىتىنىڭ 13 مىليارد 700 مىليون يۈەن بولۇپ، %5 ئاشقان، توقۇمىچىلىق سانائىتىنىڭ 4 مىليارد 700 مىليون يۈەن بولۇپ، %6 ئاشقان، يېزا ئىگىلىكى قوشۇمچە يېمەكلىكلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ 7 مىليارد 500 مىليون يۈەن بولۇپ، %6 ئاشقان، جابدۇقچىلىق سانائىتىنىڭ 10 مىليارد يۈەن بولۇپ، %32 ئاشقان، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى سانائىتىنىڭ 10 مىليارد 400 مىليون يۈەن بولۇپ، %9

يەتكۈزۈلۈپ، يەرلىك باج كىرىمى 13مىليارد يۈەنگە يېقىنلاشتۇرۇلدى. نېفىت، نېفىت - خىمىيە كەسىپى دۆلەت كارخانىلىرى ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنىڭ باشلامچىسى بولۇپ، ناھايىتى ياخشى ئۈلگىلىك رول ئوينىدى. ئۇ 2016 - يىلى شىنجاڭنىڭ GDP سىغا قوشقان تۆھپىسى ئالتىدىن بىرىگە، جامائەت مالىيە كىرىمىنىڭ سەككىزدىن بىرىگە يېقىنلىشىپ، ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتى ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى [2].

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شىنجاڭ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكتە بولمىغان ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈپ، پۇقراۋى كارخانىلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا دائىر سىياسەتلەرنى داۋاملىق ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئېلھاملاندۇرۇپ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكتە بولمىغان ئىگىلىكنى بارا - بارا شىنجاڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى مۇھىم كۈچكە ئايلاندۇردى. 2016 - يىلى شىنجاڭدىكى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكتە بولمىغان ئىگىلىكنىڭ بازار سۇبىيىكىتى بىر مىليوندىن ئېشىپ، تىزىمغا ئالدۇرۇلغان ئومۇمىي مۈلكى بىر تىرىللىيىن يۈەندىن ھالقىدى. شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكتىن باشقا ئىگىلىككە سالغان مەبلەقىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 400 مىليارد يۈەندىن ھالقىپ، ئېشىش نىسبىتى % 30 تىن يۇقىرى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ مۇقىم مۈلۈككە سالغان مەبلەغ ئومۇمىي سوممىسىنىڭ % 50 تىنى ئىگىلىدى. شۇ كەسىپ بىلەن شوغۇللىنىدىغانلار ئالتە مىليونغا يېقىنلىشىپ، شىنجاڭ ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ ئۈچتىن بىرىنى ئىگىلىدى، يېڭىدىن ئىشقا ئورۇنلاشقانلار % 90 ئەتراپىدا بولدى [3].

شىنجاڭدىكى نېفىت، نېفىت - خىمىيە كەسىپىنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتى تەجرىبىلىرى بەزى ئۈل كەسىپ، ئىجتىمائىي ئىشلار ۋە پۇل مۇئامىلە مۇلازىمىتى قاتارلىق ساھەلەرنىڭ تۈر قۇرۇلۇشىغا پۇقرالارنى مۇستەقىل مەبلەغ سېلىشقا رىغبەتلەندۈرۈش، پاي قوشۇش ياكى پاي كونترول قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئېلىپ كىردى. شىنجاڭ دۆلەت ھەم باشقا ئۆلكىلەردىكى ئالاقىدار دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنىڭ

سانائىتىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولسىمۇ، لېكىن تارىخىي ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن نېفىت، نېفىت - خىمىيە كەسىپى بىلەن شىنجاڭدىكى يەرلىك كارخانىلارنىڭ ھەمكارلىشىش تۈرلىرى نىسبەتەن ئاز بولماقتا. نۆۋەتتە، نېفىت، نېفىت - خىمىيە سانائىتى كەسىپى شىنجاڭدا كەسىپى پائالىيەتنى قانات يايدۇرغان بولۇپ ئۇ، شىنجاڭدا ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنى قانات يايدۇرۇشتىكى مۇھىم بۆسۈش ئېغىزىغا ئايلاندى. 2012 - يىلىدىن باشلاپ، شىنجاڭ نېفىت، نېفىت - خىمىيە سانائىتىدە ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتى نۇقتىدا سىناق قىلىندى. ئالدىنقى مەزگىلدىكى ئەندىزە لايىھەسى شىركەت تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىش بولۇپ، تارماق شىركەت قۇرۇش شەكلى ئارقىلىق يەرلىك باج ھېسابلاش تاكتىكىسى ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەل ئارا كاپىتالىنى نېفىت ۋە تەبىئىي گازغا مۇناسىۋەتلىك تۈر قۇرۇلۇشىغا سېلىشقا رىغبەتلەندۈردى، بۇ نېفىت ۋە تەبىئىي گازنى ئېچىش، توشۇش ۋە يەتكۈزۈش قاتارلىق تەرەپلەرگە چېتىلدى. 2020 - يىلىدىن باشلاپ، جۇڭگو نېفىت، تەبىئىي گاز شىركىتى شىنجاڭغا 340 مىليارد يۈەن مەبلەغ سېلىشنى پىلانلاپ، ئۈچ چوڭ نېفىتلىكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى 60 مىليون يۈەندىن ئاشۇرۇشنى ھەم مۇشۇ قىممەتنى 20 يىل ئەتراپىدا ساقلاشنى پىلانلىدى. خام نېفىتنىڭ باھاسىنى 90 ئامېرىكا دوللىرى بويىچە ھېسابلىساق، شىنجاڭنىڭ سانائەت ئېشىش قىممىتىنى 230 مىليارد يۈەنگە، يەرلىك باج ئومۇمىي سوممىسىنى 10 مىليارد يۈەنگە يەتكۈزۈشكە بولىدۇ. ئەگەر ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكى ئىسلاھاتى يولغا قويۇلۇپ، قۇرۇلۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىشلەپچىقىرىشقا بەش مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنسا، شىنجاڭغا بەش مىليارت يۈەن باج كىرىمى ئېلىپ كېلەلەيدۇ ھەم مەبلەغ سېلىش ئىقتىدارىنىڭ ئۈزۈكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ، نۆۋەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 12 مىليون توننىغا يەتسە، شىنجاڭغا 45 مىليارد يۈەنلىك سانائەت ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى ئېلىپ كېلىش بىلەن بىرگە، يەنە يۈز مىلياردتىن ئارتۇق كەسىپ زەنجىرى قىممىتىگە تۈرتكە بولۇپ، ئومۇمىي باج سوممىسى 40 مىليارد يۈەنگە

ئىلھام بەردى ھەم مەبلەغ سېلىش گەۋدىسىنىڭ كۆپ خىللىشىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ تېز سۈرئەتتە، ساغلام تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

تەجرىبىسىنى تەقلىد قىلىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تاشيول، تۆمۈر يول، ئايرودرۇم ۋە باشقا ئۇل ئەسلىھە قۇرۇلۇشى تۈرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئېچىۋېتىپ، ئەلئارا كاپىتالنىڭ بۇ ساھەلەرگە كىرىشىگە

1. شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇشتا

ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

ئىقتىسادىي نىشانى مەمۇرىي جەھەتتە تەكشۈرۈش نىشانىغا ئايلاندۇرۇلدى. بۇنداق ئارقا كۆرۈنۈشتە، دۆلەت ئىلكىدىكى پاي ئىگىسى مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ بازاردىكى پايدا كىرىمى نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، بەزى مەمۇرىي ۋاسىتىلەرنى ئىشقا سېلىپ، بەزى كەسىپلەرنىڭ بازارغا كىرىشىگە پىرىنسىپ جەھەتتە چەك قويۇپ، بازار رىقابىتىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، سۈنئىي مەمۇرىي مونوپۇللىقنى شەكىللەندۈرۈش ئارقىلىق، يۇقىرى ئۈنۈمگە ئېرىشىشى، دۆلەت مۈلكىنىڭ «ئېشىشىنى ساقلاش» نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى مۇمكىن. بازارلاشتۇرۇش ئىقتىسادى ئىسلاھاتىغا سېلىشتۇرغاندا، ھۆكۈمەت يېتەكچىلىك قىلغان ئىسلاھاتنىڭ ئىزچىل ئارقىدا قېلىشى مەمۇرىي ئارىلىشىشنىڭ كۆپ بولۇشى، ھۆكۈمەت كارخانىلىرى ھەمدە ھۆكۈمەت مۈلكىنى باشقۇرۇش ئۈنۈملۈك بىر تەرەپ قىلىنمىغانلىقى، ھۆكۈمەت كارخانىلىرى بىلەن ھۆكۈمەت مۈلكىنى ئايرىشنىڭ قىيىنلىق دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى بولۇشى، بىرلىككە كەلگەن ئۆلچەم ۋە تەلەپنى تۈزۈپ يولغا قويۇشنىڭ تەس بولۇشى، كۆپ تەرەپ باشقۇرۇش ھادىسىلىرىنىڭ گەۋدىلىك بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. دۆلەت مۈلكى نازارەتچىلىكى كومىتېتى بىلەن ھۆكۈمەت، كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئېنىق بولماسلىقى بەزى دۆلەت كارخانىلىرى يولغا قويىدىغان تۈرلەرنى تەستىقلاش جەريانىنىڭ مۇرەككەپ، ئۈنۈمى تۆۋەن بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرى ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ھۆكۈمەتنىڭ يېتەكلىشى ئاساس قىلىنغان بازارغا كۆڭۈل بۆلۈشنىڭ يېتەكلىك بولماسلىقى، بازارنىڭ ئىقتىسادىنى تەكشۈش ۋە

شىنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئومۇمىي تەرەققىيات سەۋىيەسى چەكلىك، كىشىلەرنىڭ ئېچىش ۋە يېڭىلىق يارىتىش ئېڭى يېتەرسىز، دۆلەت كارخانىلىرى ئىسلاھاتىنىڭ سۈرئىتى بىر قەدەر ئاستا، باشقا ئۆلكىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، شىنجاڭدا ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى يۇقىرى. 2016 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكى بىرلىكتە باشقۇرغان ۋە چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركەتلىرى كونترول قىلغان پاي %85 تىن يۇقىرى بولۇپ، پاي ھەمكارلىقى تۈزۈمىدىكى كارخانىلار كونترول قىلغان پاي نىسبىتى %55 تىن يۇقىرى، پاي چەكلىك شىركىتى كونتروللىقىدىكى پاي نىسبىتى %55 تىن يۇقىرى بولغان. پۇل مۇئامىلە، تاماكا ۋە ئېلېكتر كۈچى قاتارلىق مونوپۇل كەسىپلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەھسۇلات ھوقۇقى بىر قەدەر يەككە ھالەتتە بولۇپ، ئەلئارا كاپىتالنىڭ كىرىشىگە قويۇلغان تەلەپ بىر قەدەر يۇقىرى بولغان. بەزى ئەلئارا كاپىتال كىرگۈزگەن كەسىپلەردە دۆلەت يېنىنىڭ كونترول قىلىۋېلىش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولغانلىقتىن، ئەلئارا كاپىتالنىڭ سۆز ھوقۇقى چەكلىك بولۇپ، مۈلۈك ھوقۇقىنى داۋاملىق ئەلالاشتۇرۇشقا يوغرا كېلىدۇ.

1) باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ رولىنى بەلگىلەش

مەسىلىسى گەۋدىلىك

نۆۋەتتە، شىنجاڭدا دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇش جەريانىدا، مەبلەغ سالغۇچى بىلەن مەمۇرىي جەھەتتە نازارەت قىلغۇچىلارنىڭ رولىنى بەلگىلەش ئوتتۇرىسىدا مەلۇم توقۇنۇش مەۋجۇت بولغانلىقتىن، كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى «ئېشىشقا كاپالەتلىك قىلىش»

سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مۈلۈك قەرز نىسبىتى ئۈزۈكسىز ئۆسكەن بولۇپ، مۈلۈكنىڭ پايدا نىسبىتى %1 كىمۇ يەتمەي، بازارنىڭ خەۋپكە قارشى تۇرۇش كۈچى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئىقتىسادنىڭ تۆۋەنلىشى بىلەن شىنجاڭدىكى بەزى كەسىپلەرنىڭ بازار رىقابىتى ئۈزۈكسىز كۈچەيدى، بولۇپمۇ كۆمۈر، خىمىيە سانائىتى قاتارلىقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى چىقىرىش مەسىلىسى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولۇپ، دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارنىڭ تىجارەت ئۈنۈمى بىر ئاز تۆۋەنلەپ كەتتى.

(3) دۆلەت پېيىدا « بىر پاي مۇستەقىل چوڭ بولۇش»، باشقۇرۇشنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى

شىنجاڭدا دۆلەت مۇتلەق كونترول قىلىدىغان پاي ئاساسلىقى: پۇل مۇئامىلە، ئېلېكتىر كۈچى، تاماكا ھەمدە باشقا دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىغا ئالاقىدار ساھەلەرگە مەركەزلەشكەن، ئۇلارنىڭ تىجارەت ھوقۇقى بىر قەدەر يەككە بولۇپ، سىياسەتنىڭ چەكلىمىسىگە بىر قەدەر قاتتىق ئۇچرىغاندىن باشقا، دۆلەت تۈزۈلمىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئاساسلىقى مونوپول تىجارەت بىلەن شوغۇللىنىدۇ. ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنى يولغا قويغان دۆلەت كارخانىلىرىدا پاي ھوقۇقى قۇرۇلمىسى مەسىلىسى يەنىلا گەۋدىلىك بولۇپ، « بىر پاي مۇستەقىل چوڭ بولۇش» مەسىلىسى ناھايىتى روشەن بولماقتا. دۆلەت كاپىتالىنىڭ پايىنى مۇتلەق كونترول قىلىشى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ زامانىۋى شىركەت تۈزۈمى قۇرۇلۇشىغا يامان تەسىر پەيدا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ يەنە دۆلەت كاپىتالىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇشنى زور دەرىجىدە چەكلەيدۇ. شىنجاڭنىڭ دۆلەت مۈلكىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىدىن قارىغاندا، ئورۇن بېكىتىشنىڭ ئېنىق بولماسلىقى، نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش مېخانىزمى ۋە تۈزۈلمىسىنىڭ تېخى مۇكەممەللىشىپ كېتەلمىگەنلىكى مەسىلە كۆرۈلگەندە مەسئۇلىيەت دائىرىسى ئېنىق بولماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يەرلىك ھۆكۈمەتلەر دۆلەت مۈلكىنى چىقارغۇچىغا تەۋە بولۇپ، دۆلەت مۈلكىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش ئورگانلىرى ئاساسلىقى دۆلەت مۈلكىگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا، مەنپەئەتلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ ھەمدە نازارەت قىلىپ

ئىسلاھ قىلىش جەريانىدىكى رولىنىڭ تولۇق جارىيە قىلدۇرۇلماسلىقى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ مۈلۈك ھوقۇق تۈزۈمى ۋە شىركەت ئۆزگىرىشىنىڭ تەلتۈكۈس بولماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

(2) دۆلەت كاپىتالىنىڭ تەقسىملىنىشى مۇۋاپىق

ئەمەس، تىجارەت ئۈنۈمى بىر قەدەر تۆۋەن

نۆۋەتتە شىنجاڭدىكى دۆلەت كاپىتالىنىڭ زور قىسمى ئادەتتىكى رىقابەت ساھەلىرىگە ئۇرۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بەزىدە ھەتتا شۇ ساھەنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىدىن ئېشىپ كەتكەن. مەسىلەن: سودا، ئەشيا ئوبوروتى، پولات - تۆمۈر، ساياھەتچىلىك قاتارلىق كەسىپلەردە دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ تىجارەت ئۈنۈمى بىر قەدەر تۆۋەن بولۇپ، دۆلەت كاپىتالىنىڭ جامائەت پاراۋانلىقى خاراكتېرى ھەقىقىي جارى قىلدۇرۇلمىغان. داۋالاش - ساقلىق ساقلاش، ئاممىۋى ئىشلار، پەن - مەدەنىيەت قاتارلىق كەسىپلەرگە ئىجتىمائىي كاپىتالىنىڭ كىرىشىگە چەك قويۇپ، دۆلەت مۈلكى ئاساس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن دۆلەت كاپىتالىنىڭ رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلمايلا قالماي، بايلىقنىڭ تەقسىملىنىشىنىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقى مەسىلىسىنى پەيدا قىلىپ، شىنجاڭدا دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە تەسىر كۆرسەتتى. كەسىپنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، شىنجاڭدا دۆلەت ئىلكىدىكى ئىقتىساد ئاساسلىق ھالدا سانائەت ۋە ئۇل ئەسلىھە ساھەلىرىگە تارقالغان بولۇپ، پۇل - مۇئامىلە، ئەشيا ئوبوروتى ھەم مەدەنىيەت مۇلازىمىتى ساھەسىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى بىر قەدەر تۆۋەن بولغان؛ رايونلارغا تارقىلىشىدىن قارىغاندا، شەھەر، ناھىيەلەردىكى ساقلىنىش مىقدارى نىسبەتەن چوڭ بولۇپ، دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ سانى ھەم مۈلۈك ئومۇمىي مىقدارىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى %50 تىنمۇ ئېشىپ كەتكەن. شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرىدا «چوڭ ئەمما ئاجىز» بولۇش مەسىلىسى ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولغانلىقتىن، مۈلۈك قەرز نىسبىتى ئومۇميۈزلۈك يۇقىرى بولغان، پۇل مۇئامىلە كىرىزىسىدىن كېيىن، شىنجاڭدىكى كۆلەمدىن يۇقىرى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مۈلۈك قەرز نىسبىتى ئومۇميۈزلۈك تۆۋەنلىگەن بولسىمۇ، ئەمما كۆلەمدىن يۇقىرى دۆلەت پېيىنى كونترول قىلىدىغان

ئورنى ئېنىق بولمىغانلىقتىن، دۆلەت مۈلكىنىڭ رولى تولۇق جارىي قىلدۇرۇلمىدى، دۆلەت مۈلكىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرغۇچىلار پۈتۈن دىققىتىنى مەمۇرىي نىشانى تەكشۈرۈشكە قويغاچقا، نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش فۇنكسىيەسى تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرالمىدى.

تەكشۈرۈشكە مەسئۇل بولىدۇ، دۆلەت مۈلكى تىجارەت سۈپىسى مۈلكىنى ئىشلىتىش، بىر تەرەپ قىلىش ھەم قىسمەن مەنپەئەتلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە، دۆلەت كارخانىلىرى ئىگىلەش، ئىشلىتىلىش ۋە قىسمەن مەنپەئەتلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە. نۆۋەتتە شىنجاڭدا دۆلەت مۈلكى تىجارەت سۈپىسى ھەم ئۇنىڭ فۇنكسىيەسى،

3. شىنجاڭدا دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنى ئىلگىرى سۈرۈش

تەدبىرلىرى

قويۇپ، ئەسلىدىكى مەمۇرىي مونوپوللۇقنى بىكار قىلىپ، بازارنىڭ ئايلىنىش مېخانىزمىغا ئاساسەن كارخانىنى يۈرۈشتۈرۈشى كېرەك. دۆلەت مۈلكى تىجارەت سۈپىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ۋاكالىتەن مەبلەغ چىقارغۇچىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرى، مەركەز كارخانىلىرى ۋە مىللىي كارخانىلار ئۈچۈن ئالاقە ۋە ھەمكارلىق سۈپىسى بەرپا قىلىپ، شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرى ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنىڭ قانات يېيىشىغا تۈرتكە بولۇش كېرەك.

(2) دۆلەت مۈلكىنىڭ فۇنكسىيەسىنى ئايدىنلاشتۇرۇپ، تۈرگە ئايرىپ باشقۇرۇش ۋە نازارەت قىلىشنى يولغا قويۇش كېرەك

ماكرو قاتلامدىن ئېيتقاندا، دۆلەت كارخانىلىرىدا ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنى قانات يايدۇرۇشتا دۆلەت مۈلكىنىڭ مۇناسىۋەتلىك فۇنكسىيەسىنى ئېنىق ئايدىنلاشتۇرۇش كېرەك. فۇنكسىيەنى تۈرگە ئايرىش ئارقىلىق، ئوخشاش بولمىغان دۆلەت كارخانىلىرىنى باھالاش ئۆلچىمىنى بېكىتىش لازىم، بۇ ئاساسلىق رىقابەت تۈرى، فۇنكسىيە تۈرى ھەمدە پاراۋانلىق تۈردىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. رىقابەت تۈرىدىكى كارخانىلار بازارنى كارخانا تىجارىتىنىڭ يېتەكچى كۆرسەتكۈچى قىلىشى، كارخانا ياراتقان پايدىنى باھالاشنى كۈچەيتىشى كېرەك، كەلگۈسىدە دۆلەت مۈلكى زور بىر قىسىم مۇھىم كەسىپلەرنىڭ يېنىنى كونترول قىلىدۇ، شۇڭا رىقابەت خاراكتېرلىك ساھەلەردە پايدىنى باھالاش سالمىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش كېرەك. پاراۋانلىق خاراكتېرىدىكى كارخانىلارنىڭ فۇنكسىيەسى ئاساسلىق ئاممىۋى مۇلازىمەت ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇشنى

(1) دۆلەت مۈلكىنى باشقۇرۇشنى «كارخانىنى باشقۇرۇش» تىن «دۆلەت مۈلكىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش» قا بۇرۇش كېرەك

شىنجاڭ دۆلەت مۈلكىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش تارماقلىرى رىقابەتچانلىققا، فۇنكسىيەلىككە ۋە جامائەت پاراۋانلىقى خاراكتېرىگە ئاساسەن تۈرگە ئايرىشنى يولغا قويغان بولۇپ، نىسپىي مۇستەقىل بولغان دۆلەت مۈلكى تىجارەت سۈپىسى، ھۆكۈمەت مەبلەغ يۈرۈشتۈرۈش سۈپىسى ياكى دۆلەت كاپىتالى تىجارەت شىركىتى قۇرۇپ، رولىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئايرىلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك. ۋاكالىتەن مەبلەغ چىقارغۇچىنىڭ رولىنى بېكىتىش ھوقۇقى پۈتۈنلەي دۆلەت مۈلكى تىجارەت سۈپىسىغا تەۋە بولۇپ، نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش تارماقلىرى پەقەت پايدا ئېلىش ۋە نازارەت قىلىپ تەكشۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ، دۆلەت مۈلكى تىجارەت سۈپىسىنىڭ ئاساسلىق خىزمىتى بولسا دۆلەت كاپىتالىنى ئىشلىتىشكە قارىتا ئىستراتېگىيەلىك پىلان تۈزۈش ۋە يۈرگۈزۈش بولۇپ، زامانىۋى كارخانا باشقۇرۇش تۈزۈمىدىكى مەبلەغ چىقارغۇچىنىڭ ھوقۇقى، مەسئۇلىيىتى ۋە مەنپەئەت تەلپىگە ئاساسەن، دۆلەت كارخانىلىرىدا باھالاش ھوقۇقى ۋە تەقسىملەش ھوقۇقىنى يولغا قويىدۇ، باشقۇرۇش ھوقۇقى پۈتۈنلەي دۆلەت يېنىنى كونترول قىلغان ياكى پاي قوشقۇچى كارخانىلارغا بېرىلىدۇ. شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرى «كارخانىنى باشقۇرۇش» نى «دۆلەت مۈلكىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش» قا ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، «ھۆكۈمەت مۈلكى»، «ھۆكۈمەت كارخانىلىرى» ۋە «ھۆكۈمەت ئىشلىرى» نى ئايرىش ۋە پەرقلەندۈرۈشنى ئۈنۈملۈك يولغا

قىلىش، دۆلەت كارخانىلىرىدا زامانىۋى كارخانا باشقۇرۇش تۈزۈمى بەرپا قىلىپ، دۆلەت مۈلكىنىڭ پىشخالىق رولىنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتىش كېرەك. شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرى ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتى جەريانىدا، ھەمكارلىقنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئەلئارا بايلىق قاتلىمىغا قويۇش كېرەك. چۈنكى، ئەلئارا بايلىق مەبلەغ يۈرۈشتۈرۈشنى ئۈنۈملۈك قانات يايدۇرۇش جەھەتتە روشەن ئەۋزەللىككە ئىگە. ئەلئارا بايلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، سالغان مەبلەغ ئېلىپ كېلىدىغان پايدىغا ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، دۆلەت كارخانىلىرى ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇش جەريانىدا، ئەلئارا بايلىقنى تېخىمۇ كۆپ كىرگۈزۈش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ پايدا يارىتىش ئىقتىدارى، مەنبەسى ھەمدە تۈرلىرىنى ئاشكارىلاش كېرەك، تەرەققىيات - ئىسلاھات كومىتېتىغا ئوخشاش ھۆكۈمەت تارماقلىرىمۇ مۇناسىپ ئىقتىسادىي تەرەققىيات پىلانى، سىياسەت جەھەتتە يۈلەش پىلانى ھەمدە ئېتىبار سىياسەتلىرى بىلەن تەمىنلەپ، دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئەلئارا بايلىقنى جەلپ قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك. شىنجاڭنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات ئەھۋالىدىن قارىغاندا، دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى ئىسلاھاتىدا ئەلئارا بايلىقنى كىرگۈزۈش كەسىپلەر ئاساسلىقى نېفىت، خىمىيە سانائىتى، تەبىئىي گاز ھەمدە كۆمۈر سانائىتى قاتارلىق ساھەلەرگە مەركەزلەشكەن. نۆۋەتتە شىنجاڭنىڭ دۆلەت مۈلكى ئىسلاھاتىدا كۆمۈر، كۆمۈر - ئېلېكتىر ھەم كۆمۈر - خىمىيە سانائىتى ساھەلىرىنى ئارىلاش مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى ئىسلاھاتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىش ئېنىق كۆرسىتىلدى، بۇ كەسىپلەر تېخىمۇ كۆپ ئەلئارا بايلىقنى جەلپ قىلالايدۇ. كونكرېت مەشغۇلات قاتلىمى جەھەتتىن ئېيتقاندا، خىمىيە، قاتناش قاتارلىق ساھەلەردىكى فۇنكسىيە خاراكتېرىدىكى، پاراۋانلىق خاراكتېرىدىكى ۋە رىقابەتلىشىش خاراكتېرىدىكى دۆلەت كارخانىلىرى پايىنى كونترول قىلىش ئاساسىدا، دۆلەت مۈلكىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتىنىڭ يەنىمۇ ئاز بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلالسا، تېخىمۇ كۆپ

ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. شۇڭا باھالاشنىڭ ئاساسلىق كۆرسەتكۈچى كارخانا ئىشلەپچىقىرىشىدا ھاسىل بولغان ئىجتىمائىي ئۈنۈمدىن ئىبارەت. فۇنكسىيەلىك كەسىپلەر ئاساسلىقى نېفىت، گازنى ئېچىش قاتارلىق فۇنكسىيەگە چېتىلىدىغان بولۇپ، باھالاش كۆرسەتكۈچى دۆلەت ياكى رايونلارنىڭ ئىستراتېگىيەلىك نىشانى ۋە زور مەخسۇس تۈر ۋەزىپىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئاساس قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئەھمىيەت بېرىدۇ. شىنجاڭدىكى دۆلەت مۈلكىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھۆكۈمەت كارخانىلىرى، ھۆكۈمەت مۈلكى ۋە ئۇلارنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن تىجارەت ھوقۇقىنى ئايرىپ، ئۈنۈملۈك نازارەت قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، «كاپىتال باشقۇرۇشنى ئاساس قىلغان دۆلەت مۈلكىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش» ئەندىزىسى ئۈستىدە يەنىمۇ ئىزدىنىپ، مەبلەغ چىقارغۇچى بىلەن نازارەت قىلىپ باشقۇرغۇچىنىڭ فۇنكسىيەسى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرانى ئۈنۈملۈك ئايرىشى، مەبلەغ چىقىرىشنى دۆلەت كاپىتالىنى يۆتكەش شىركىتى زىممىسىگە ئېلىشى، دۆلەت مۈلكى نازارەتچىلىكى كومىتېتى مەخسۇس نازارەت قىلىپ باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولۇشى كېرەك. دۆلەت كارخانىلىرىنى تەستىقلاش تەرتىپى ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار ئىشلارنى زور دەرىجىدە قىسقارتىپ، دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئارىلاش مۈلۈكچىلىك ئىسلاھاتىدىن كېيىنكى ئۆز ئالدىغا مۈلۈك باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئۈنۈملۈك ئىلگىرى سۈرۈش، كارخانىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىش ھوقۇقىنى تۆۋەنگە چۈشۈرۈپ، كارخانىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا تىجارەت باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ بازار رىقابەت كۈچىنى ئۈزۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم.

(3) ئەلئارا بايلىقنى جەلپ قىلىپ، دۆلەت كارخانىلىرى پاي ھوقۇقىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك

شىنجاڭدىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ پاي ھوقۇقىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تېخىمۇ كۆپ ئەلئارا بايلىقنى پاي قوشۇش شەكلىدە دۆلەت كارخانىلىرى تىجارىتىگە جەلپ

پۈتۈنلەي بازارلاشتۇرۇش مېخانىزمىنى ئەمەلگە ئاشۇرسا، دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ يۈرۈشۈش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرەلەيدۇ.

ئىجتىمائىي مەبلەغنى جەلپ قىلالايدۇ، بەزى مۇھىم بولمىغان ساھەلەردىكى رىقابەت خاراكتېرىدىكى دۆلەت كارخانىلىرى پايىنى كونترول قىلماسلىق ياكى پاي كونترول قىلىش مېخانىزمىدىن چېكىنىپ چىقىپ،

ئىزاھلار:

- [1] 何玲. 5个数据反映2015年新疆经济运行情况[N]. 新疆经济报, 2016年02月02日.
- [2] 托亚石鑫. 新机遇新作为新突破新引擎——新疆非公有制经济发展综述[N]. 新疆日报. 2015年10月14日.
- [3] 翟少勇. 新疆混合所有制的改革实践与路径创新研究[J]. 新疆社会科学, 2014(6).

پايدىلانمىلار:

1. 翟少勇. 新疆混合所有制的改革实践与路径创新研究[J]. 新疆社会科学. 2014(6).
2. 杨红英,童露. 论混合所有制改革下的国有企业公司治理[J]. 宏观经济研究,2015(1).
3. 马少宾. 2016年自治区国有企业资产总额突破万亿,天山网www. ts. cn. 2017 - 01 - 24.
4. 戚聿东,刘健. 深化国有企业改革的方向和路径“深化国有企业改革研讨会”观点综述[J]. 中国工业经济,2013(12).

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

نەسەبنامە ۋە ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى ھەققىدە*

غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار، ئىمامھەسەن ياقۇپ

1. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830011:

2. بورتالا ئوبلاستلىق رادىيو - تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى، بورتالا. 833400

قىسقىچە مەزمۇنى: نەسەبنامە يېزىش ئەجدادنى ئەۋلادقا ئۇلاشتىكى بىر ۋاسىتە. ئۇيغۇرلار بۇرۇندىن نەسەبنامە يېزىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئارىدا نەسەبنامە يېزىش پەسىيىپ قالغان. نۆۋەتتە دىيارىمىزدا نەسەبنامە يېزىش قايتىدىن ئەۋج ئالماقتا. لېكىن نەسەبنامە يازغاندا نېمىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك؟ نەسەبنامىدە ئەجداد، ئەۋلاد ناملىرىنى قانداق ئاتاش كېرەك؟ دېگەن مەسىلە كۆپىنچە كىشىلەرنىڭ بېشىنى قاتۇرماقتا. ماقالىدە مۇشۇ ھەقتە بىر قىسىم دىققەتكە سازاۋەر مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

ئاقچۇچلۇق سۆزلەر: نەسەبنامە؛ ئۇرۇق - تۇغقان؛ ئاتالغۇ

论家谱与亲属称谓

海拉提·阿不都热合曼

摘要: 家谱是连接上辈与下辈的一种载体。既然维吾尔族传统已有记载家谱的习惯, 但种种原因把这个习惯中断。近几年来, 维吾尔族人中记载家谱重新盛行。记载家谱应注意哪些方面? 家谱中怎样运用亲属称谓? 这些问题在维吾尔语中尚未统一。本文对这些问题提出应注意的几点。

关键词: 家谱; 亲属称谓; 术语

Abstract: The genealogy is the carrier between former generations and future generations and Uyghur had the tradition of keeping the genealogy of the family, the tradition had been halted for many reasons. Although the Uyghur genealogy has been put forward again recently, several problems such as how to maintain kinship terminology is still remains without a standard solution. This paper mainly puts attention toward such problems.

Keywords: genealogy; kinship terminology; terminology

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: K820

ئېلىمىزدا ئەڭ دەسلەپتە نەسەبنامە يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئالدىنقى چىن دەۋرى (مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 21 - يىلىدىن مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 221 - يىلىغىچە) دە جەمئىيەتتە ئېقىپ يۈرگەن. چىن، خەن، ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە نەسەبنامە يۇقىرى تەبىقىدىكى جەمەتلەر ئارا توي - نىكاھ ئىشلىرىدىكى مۇھىم پاكىتقا ئايلىنىپ، تېز تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. سۈي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنىڭلا

نەسەبنامە جۇڭگوغا خاس مەدەنىيەت مىراسى بولۇپ، ئەڭ ئاۋۋال خەنزۇلار تارىخىدا، كېيىنچە مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇقلىشىشى بىلەن ھەرقايسى مىللەتلەردە بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. ئۇ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۈچ گۆھىرى (دۆلەت تارىخى، توپولوگىيە - يەرلەر تەزكىرىسى، نەسەبنامە) نىڭ بىرى بولۇپ، قىممەتلىك ئادىمىيەت ۋەسىقىسى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ تارىخشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە، نوپۇسشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە ئىقتىسادشۇناسلىق تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

* بۇ ماقالە 2017 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: غەيرەت ئابدۇرەھمان (1966 - يىلى 9 - ئايدا تۇغۇلغان)، كاندىدات تەتقىقاتچى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

تارىخشۇناسلىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، قىممەتلىك ماتېرىيال ئامبىرى. بۇ ئامباردىن جەمئىيەتشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق، مۇزىيىشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە، نوپۇسشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، ئەدەبىيات، سىياسىي، دىنشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، فامىلىشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۆزىگە خاس ئوزۇق ھەم تەتقىقاتقا ماتېرىيال تاپالايدۇ.

نەسەبنامە گەرچە مۇئەييەن نەسەبكە تەۋە بولغان ئائىلە جەمەت كىشىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئەجداد ۋە ئەۋلاد تۇغقانلىرى قاتارلىقلارنىڭ ياشىغان دەۋر شارائىتى، تەقدىر - قىسمەتلىرى ھەمدە كەچۈرمىشلىرىنىڭ ئومومىيۈزلۈك تارىخىي خاتىرىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ نوقۇلا تۆتمۈشكە تەۋە ئىشلارنىڭ خاتىرىسى ھەمدە ئىزنالىرى سۈپىتىدە تۆتمۈشكىلا تەۋە ئىشلار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئائىلە - جەمەت كىشىلىرىنىڭ مەسئۇلىيەت ئېڭى ۋە مەنئىي قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان، نەسەب ئىزچىللىقىغا كاپالەتلىك قىلىپ كەلگۈسىگە يول ئاچىدىغان ئەينىكى ۋە روھىيەت ئارخىپىدۇر.

نەسەبنامە يېزىشنىڭ ئومۇملىشىشى بىر مىللەت مەدەنىيلىكىنىڭ، ئىجتىمائىي ئۇيۇشۇشچانلىقىنىڭ روشەن ئالامىتىدۇر.

ئائىلە - جەمەت نەسەبى بىر پۈتۈن مىللىي توپنىڭ يادروسى، ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك ھۈجەيرىسى. نەسەبنامە يەنە ئۆز نۆۋىتىدە مىللەت تارىخىنىڭ كىچىكلىتىلگەن بىر تەركىبىي قىسمىنى تەشكىل قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئورگانىك بىرلىك ھاسىل قىلىدۇ.

نەسەبنامە ئەمەلىيەتتە كىشىلەرنىڭ نەسەب - نەسەبى ئالدىدا جاۋابكار بولۇشتەك كۈچلۈك نەسەب ئېڭى ۋە يۈكسەك مەسئۇلىيەت روھىنىڭ ئىنكاسى بولۇش بىلەن بىرگە، نەسەب تەۋە بولغان خەلق تۈركۈمىنىڭ مەۋجۇدلىق تەرەققىياتىنى ھەم ئۇنىڭ مەدەنىيلىك دەرىجىسىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

پەيلاسوپ ئەبۇ نەسىر فارابى (950 - 870 - يىللار) «ئاتا-ئۆز بالىلىرىنىڭ ئالدىدا جاۋابكار

نەسەبنامىسى پۈتۈلۈپ قالماستىن، ئادەتتىكى ئاۋام پۇقرامۇ ئۆز جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسىنى پۈتتىدىغان ھالەت شەكىللىنىپ، ھەممە ئائىلىدە نەسەبنامە بولۇش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن.

نەسەبنامە ئەجدادلارنىڭ مۇقەددەس بەلگىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاۋام ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. ئۇ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بەش مىڭ يىللىق مەدەنىيىتىنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە ئىلگىرى جەمەت تۈزۈمىنى قېلىپلاشتۇرۇش، كىشىلەر ئارا ئەخلاقىي مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان بولسا، كېيىنچە جەمئىيەت قانۇنى ۋە تۈزۈمنىڭ تولۇقلىمىسى بولغان. ھازىرقى دەۋردە ئۇ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈپ بېرىدىغان كۆۋرۈك بولۇش بىلەن بىللە، ئەدەبىي، ئىجتىمائىي، تارىخىي قىممىتى جەھەتتىنمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. جۇڭگودا نەسەبنامىنىڭ بارلىققا كەلگەن يىل دەۋرى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار بار. بەزىلەر جۇۋ دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن دېسە، بەزىلەر يېغىلىق دەۋرىدىكى چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن دەيدۇ، بەزىلەر سۇڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە بارلىققا كەلگەن دېسە، بەزىلەر جۇۋ دەۋرىدىن ئاۋۋالقى چىغىناق - تاغاق دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن دەيدۇ. تارىخىي ۋەسىقىلەر ۋە شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاستانىسى بولغان يىن خارابىسى (ھازىرقى خېنەننىڭ ئەنياڭ تەۋەسىدە)دىن 1899 - يىلى تېپىلغان چىغىناق - تاغاق يېزىقىغا ئاساسلانغاندا، ئېلىمىزدىكى ئەڭ دەسلەپكى نەسەبنامە شاڭ، جۇۋ دەۋرىدە بارلىققا كەلگەنلىكى بىرقەدەر ئىشەنچلىك. جۇڭگودا نەسەبنامە ئوخشاش فامىلىلىكلەرنى پەرقلەندۈرۈشتىمۇ مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن.

نەسەبنامە بىر جەمەتنىڭ تارىخىي خاتىرىسى بولۇپ، بۇ خاتىرە ئارقىلىق بىز ئەينى دەۋرنىڭ تارىخىي قىياپىتىنى دەۋر روھىنى، جەمئىيەت ئىستىلىنى بىرقەدەر ھەقىقىي چۈشىنىشەلەيمىز، شۇ تارىخىي دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولىمىز. ئۇمۇ ھەقىقىي تارىخىي خاتىرىلەر ۋە يەرلىك تەزكىرىدە كىلا مۇھىم تارىخىي دەستۇر،

يېزىپ چىقىش ۋە ئۇنى ئەنئەنە سۈپىتىدە ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت.

بازار ئىگىلىكى مېخانىزىمىنىڭ ئورنىتىلىشى بىلەن ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تەرەققىياتىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشى مەيدانغا كەلگەن بۈگۈنكى تارىخىي شارائىتتا، ۋارىسلىق قىلىشتەك ئەنئەنىۋى روھ ۋە يېڭىلىق يارىتىشتەك ئىجادىي روھ بىلەن نەسەب ئۆزۈلكى ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇدلىق تەرەققىياتىنى ئۆزۈكسىز داۋاملاشتۇرۇش يولى ئارقىلىق «ئەجداد ئۈچۈن ياش تۆك، ئەۋلاد ئۈچۈن تەر تۆك» تىن ئىبارەت نەسەبىنىڭ گارمونىيەلىك ھاياتلىق رىتىمى تۈز سىزىقنى بويلاپ، دەۋر ئېقىمىغا ماسلاشقان زامانىۋى دەۋرگە قەدەم قويۇش نۆۋەتتىكى مۇھىم مەنىۋى تاللىشىمىز ۋە تەرەققىيات يۈزلىنىشىمىز بولۇپ قالدى.

كىشىلەرنىڭ ياشاش ۋە مەۋجۇدلىق تەرەققىيات بېسىمىنىڭ ئارتىپ بېرىشى، تۇرمۇش رىتىمىنىڭ تېزلىشىشى، ماددىي ئېھتىياج ۋە تەلەپنىڭ كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىشى، كۈچلۈك رىقابەت تۈسگە ئىگە تۇرمۇش شەكلىگە ئايلىنىشى قاتارلىق ئۆزگىرىشلەر گىرەلمەشكەن بىر قاتار مۇرەككەپ ئامىللار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ نەسەب ئېڭى ۋە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتە كېلىپ چىققان تەتۈر تاناسىپلىق مۇناسىۋەت بوشلۇقىنى تېخىمۇ چوڭايتىۋەتتى. بۈگۈنكى كۈندە كىشىلەر قانداشلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە يېقىن تۇغقانلىرى بىلەن شىرەم تۇغقانلىرىنى، ئەجداد تۇغقانلىرى بىلەن ئەۋلاد تۇغقانلىرىنى تەدرىجىي ئۇنتۇپ كېتىشتەك ناچار پىسخىك چۆكۈمە ھاسىل قىلغۇچى ئۇنتۇش روھىيىتى تۈپەيلىدىن ئۆز نەسەبىنىڭ رېلىسىدىن چىقىپ كەتكەچكە، ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتتە ياتلىشىپ كېتىشتەك غەيرىي تەبىئىي ئىجتىمائىي ئادەت شەكىللەندى.

ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق زەنجىرى قىسقىراپ كەتكەن بۈگۈنكى ۋاقىتتا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ ئەقەللىسى ئۆزىنىڭ ئۈچىنچى ئەجداد ئۇلۇغ ئاتا ۋە ئۇلۇغ مومىسىنىڭ ئىسىم - شەرىپلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ خاس ئاتىلىش ناملىرى رەت تەرتىپى قاتارلىقلارنى بىلمەيدىغان كىشىلەرنىڭ كۆپ بولۇشى

بولغىنىدەك، ھەر بىر خەلقىمۇ ئۆز تارىخى ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ» دېيىش ئارقىلىق ھەر بىر ئېتنىك تۈركۈمىگە تەۋە قانداشلىقتىن ئىبارەت نەسەب سالاھىيىتىگە ئىگە ئائىلە - جەمەت كىشىلىرىنىڭ ھەر ۋاقىت دىققەت ئېتىبارى بىلەن ئادا قىلىشقا تېگىشلىك نەسەب مەسئۇلىيىتى ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاقىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسەتكەندى.

ئائىلە ئادەتتە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئەڭ ئاساسلىق تەشكىلىي بىرلىك بولۇپ، ئۇ نەسەب ئۇيۇللۇقىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق چەمبىرىكىدىكى باشلامچى تۇغقانلار دەپ ئاتىلىدىغان ئەجداد تۇغقانلار ئائىلىنىڭ ئېتنىك تۈركۈمى ۋە يىلتىزى بولۇپ، ئۇ بىر پۈتۈن نەسەب ئۇيۇللۇقىنى ھاسىل قىلىدىغان ئاتا - بوۋىلار ۋە ئانا - مومىلارنىڭ كۆپ قاتلاملىق ۋاقىت ھالقىغان ئىجتىمائىي توپىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئائىلە - جەمەتنىڭ ئەجداد تۇغقانلىرى مانا مۇشۇنداق مەنبەلىك ماھىيىتى ۋە ئېتنىك تارىخى جەھەتتىن ئائىلىنىڭ ئەسلىي قېنى، يىلتىزلىق گېنى ۋە مەنىۋى تۈۋرۈكى بولۇش سۈپىتى بىلەن نەسەبىنىڭ ئۆتمۈشى بىلەن بۈگۈنكى، ھازىرى بىلەن كەلگۈسىنى تۇتاشتۇرۇپ بېرىدىغان مۇنەۋۋەر كىشىلەردۇر.

جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ئۇيغۇرلارمۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان ئەجدادلار ياققان نەسەب چىرىغىنى ئۈزۈلدۈرمەي ئەۋلادمۇئەۋلاد پەرەش يولى ئارقىلىق ئەجدادلارغا بولغان ھۆرمىتى ۋە سېغىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەشتەك نەسەبداشلىق مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىش ئارقىلىق ئەجدادلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى ۋە روھىغا ئىزچىل ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن.

شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىقكى، ئەجدادلارغا ۋە ياكى ئۆزىنىڭ نەسلى - نەسەبىگە ۋارىسلىق قىلىشتىكى ئەڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇل ۋە ئەڭ ئىشەنچلىك دەپ قارىلىدىغان ۋاسىتە ئائىلە - جەمەت ۋە نەسەب تارىخى ئالدىدا جاۋابكار بولۇشتەك يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىققا ئىگە تۈۋرۈكلۈك روھ، ئائىلە نەسەبىگە باغلىنغان سەمىمىي سۆيگۈ بىلەن ئائىلە جەمەتنىڭ نەسەبنامىسىنى ياكى شەجەرە تارىخىنى

ئەجەبلىنىشكە تېگىشلىك ئىش بولماي قالدى.

ئۆزىنىڭ ئەسلىنى ئۇنتۇش روھىيىتى نەسەب تارىخى تەبىئىي ئۇزۇلۇپ قالغان ۋە نەسىل - نەسەبىدىن ياتلىشىپ كەتكەن كىشىلەر توپىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

بۇ خىل كىشىلەر خۇددى ئۆزلىرىنىڭ نەسىل - نەسەبىنى ئۇن - تىنىسىز ئۇنتۇپ كەتكىنىدەك، كەلگۈسىدە ئۇلارنى ئەۋلاد سۈپىتىدە ئۇنتۇماي ياد ئېتىدىغان ئائىلە - جەمەت ياكى نەسەب كىشىلىرىمۇ بولمايدۇ.

ئەھمىيەتلىك ۋە ئىبرەتلىك تارىخىي كەچۈرمىشلەر ۋە ھېكايەتلەر مۇجەسسەمى بولغان نەسەبنامىدىن بىز ۋاقىت ھالقىغان بىر قانچە قاتلام ئەجداد تۇغقانلارنى، يېقىن ۋە يىراق تۇغقانلار بىلەن ئەۋلاد تۇغقانلارنى بىلىش ئارقىلىق بىر خىل سېھرىي تارتىش كۈچىگە ئىگە قانداشلىق تۇغقانچىلىق مېھر - مۇھەببەتتىن ئىبارەت مەنىۋى تەسەللىگە ئېرىشىپلا قالماي، بەلكى روھىمىزنى، رېئاللىقىمىزنى ئۆزگەرتىشكە

كېرەكلىك زۆرۈرى ئىچكى ھاسىلىۋى ئېنېرگىيەگىمۇ ئېرىشىپ، بىر پۈتۈن نەسەبىنىڭ ئۇيۇشۇشچانلىقىنى مەركەز قىلغان، نەسەبىنىڭ مەۋجۇدلىق تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان قىممەتلىك پۇرسەتكىمۇ ئېرىشەلەيمىز.

بىز ئائىلە - جەمەت ۋە نەسەب تارىخى ئالدىدا جاۋابكار بولۇشتەك شەرەپلىك مەسئۇلىيەتنى ئادا قىلىش ئۈچۈن تەشەببۇسكارلىق بىلەن نەسەبنامە يېزىش ئارقىلىق، ئائىلە - جەمەت ۋە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆمۈر ئىزلىرىنى پارلاقلىققا ئىگە قىلىپ، ئۇلار ئۈچۈن روھىيەت ئارخىپىدىن نەسەب ئابىدىسى تىكلەپ، ئۇنىڭ مەۋجۇدلىق تەرەققىياتىنى ئاكتىپ ئالغا سىلجىتىشىمىز، زامانىۋى ئاڭ بىلەن ئۆزىمىزنى كۈچەيتىشىمىز لازىم.

نەسەبنامە يېزىشتا سەل قاراشقا بولمايدىغان تۆۋەندىكى ئىككى مۇھىم نۇقتىنى ئالدىنلا ئەستايىدىل ئويلىنىش ۋە ئۇنى ياخشى ھەل قىلىش لازىم.

1. كۆپ خىل تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنلارنىڭ قاتلام ۋە

بۆلەكلىرىنى باشلىنىش نۇقتىسى ۋە يىپ ئۇچى قىلىش مەسلىسى

مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كۆپ قاتلاملىق، زەنجىرسىمان ئىچكى باغلىنىشىنى شەكىللەندۈرۈشتە، مەركىزىي ھالقا ۋە يادرولۇق قاتلام بولغان ئائىلىۋى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت ئاچقۇچلۇق مەزمۇن قاتلىمى يىپ ئۇچى سۈپىتىدە باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ يېزىلسا، نەسەبنامىنىڭ قۇرۇلما شەكلىنىڭ پۇختا بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش بىلەن بىرگە، كۆپ قاتلاملىق مەزمۇننى ئېنىق، سىستېمىلىق ۋە مۇكەممەل بايان قىلىپ بېرىش مەقسىتىگىمۇ يەتكىلى بولىدۇ.

مۇشۇ خىل تەبىئىي تەرتىپ سىستېمىسىنى ئاساس قىلىپ، ئالدى بىلەن ئاتا ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى (ئۇرۇقنى) يازغاندا، ئاندىن تەبىئىي تەرتىپ بويىچە «ئاتا» نىڭ بىرىنچى قاتلاملىق ئەجدادى بولغان «بوۋا» ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى يازغىلى بولىدۇ. بۇنىڭغا ئۇلاپ «بوۋا» ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى يازغاندا، تەبىئىي تەرتىپ ۋە ئىچكى باغلىنىش بويىچە «ئاتا» نىڭ ئىككىنچى

نەسەبنامە يېزىشتا قانداق باشلاش ۋە ياكى ئۇنى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قايسى قاتلام ۋە قايسى بۆلىكىدىن باشلاپ يېزىش مەسلىسى پەقەت ئادەتتىكى يېزىش ماھارىتىگە دائىر تېخنىكىلىق مەسىلە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ نەسەبنامە شەكلىنىڭ پۇختا بولۇش - بولماسلىقى، بىر پۈتۈن مەزمۇننىڭ ھەر قايسى تۇغقانچىلىق باغلىنىشى سىستېمىسىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى بويىچە رەتلىك، مۇكەممەل بايان قىلىنىش - قىلىنماسلىقىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم مەسىلە ھېسابلىنىدۇ.

نەسەبنامە يېزىشنىڭ بەلگىلىك مۇقىملاشقان شەكلى ۋە قېلىپى بولمايدۇ. بۇ دېگەنلىك نەسەبنامە يېزىشتا ھەر كىم ئۆز خاھىشى ۋە تاللىشى بويىچە قانداق ۋە قەيەردىن باشلاپ يازسا بولىۋېرىدۇ، دېگەنلىكىمۇ ئەمەس.

ئەگەر نەسەبنامە يېزىشتا ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق

پەيچەۋرە ئاتىنىڭ يەتتىنچى قاتلاملىق ئەۋلادى كۆكۈنئەۋرە ئاتىنىڭ سەككىزىنچى قاتلاملىق ئەۋلادى كۆكۈنئەۋرە ئاتىنىڭ توققۇزىنچى قاتلاملىق ئەۋلادى كۆكۈنئەۋرە ئاتىنىڭ ئونىنچى قاتلاملىق ئەۋلادى يۇقىرىقىلاردىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئەجداد ۋە ئەۋلاد تۇغقانلارنىڭ ھەممىسى ئىزچىل تۈردە بىردەك تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى سىستېمىسىدا باشلىنىش نۇقتىسى ۋە يىپ ئۇچى قاتلىمى بولغان «ئاتا»غا بىۋاسىتە ياكى ۋاقىت چېكىنى ئاساس قىلغان قاتلاملىق باغلىنىش ئاساسىدا تۇتىشىپ تۇرىدۇ. نەسەبنامە يېزىشتا ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى سىستېمىسىنىڭ مانا مۇشۇنداق قانۇنىيەتلىك ئىچكى باغلىنىش رەت تەرتىپى ۋە روشەن يىپ ئۇچى قاتلىمى قاتارلىقلارنى ئاساس قىلىپ يېزىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم. ناۋادا كىشىلەر تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى سىستېمىسىنىڭ تەبىئىي رەت تەرتىپىنىڭ يىپ ئۇچى قاتلىمىنى ھاسىل قىلىدىغان «ئاتا» ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن ئىبارەت يادرولۇق قاتلامنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ يازماي، پەقەت ئۆزىنىڭ سۆيىۋېتىپ قارىشى ۋە بىر تەرەپلىمە تەسىرلىنىشتىن شەكىللەنگەن پىسخىك قىزغىنلىققا تايىنىپ، ئۆزى خالىغان تۇغقانچىلىق قاتلىمىنى باشلىنىش لىنىيەسى قىلىپ يازسا، نەسەبنامىنىڭ قۇرۇلمىسى ياكى تۈزۈلۈش شەكلى قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ - دە، يازغانلىرىنىڭ قىممىتى ۋە سۈپىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان مۇنداق نەسەبنامىلەرنىڭ مەزمۇن ۋە ئۇچۇر جەھەتتە نامايەن قىلىدىغان قىممىتى تۆۋەن بولۇش بىلەن بىرگە، يېزىلىش ئۇسۇلى، قۇرۇلما شەكلى جەھەتتە تەلەپكە ئۇيغۇن كەلمەسلىكى تەبىئىي.

2. كۆپ قاتلاملىق ئۇرۇق - تۇغقانلارنى قانداق ئاتاش ۋە قانداق يېزىش مەسلىسى

مۇناسىۋەتلىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە ياكى ئۇلارنى پەرقسىز مۇناسىۋەت شەكىللىرىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. شۇنداقلا تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى دەل جايىدا، ئىخچام سۆز شەكلى ۋە خاس ئاتاش ئۇسۇلى بىلەن توغرىدىن - توغرا ئاتىماي، بەلكى ئىزاھلاش ۋە

قاتلاملىق ئەجدادى بولغان «ئۇلۇغ ئاتا» ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى يازغىلى بولىدۇ.

شۇنىڭغا ئوخشاش ئاتا ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ يازغاندا، ئاندىن بالا ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى، شۇنداقلا ئەۋلاد تۇغقانلارنىڭ قاتلاملىق باغلىنىش مۇناسىۋىتىگە بولغان نەۋرە، ئەۋرە چەۋرە، پەينەۋرە، پەينەۋرە، پەيچەۋرە، كۈنئەۋرە، كۆكۈنئەۋرە ۋە كۆكۈنچەۋرە قاتارلىقلارنى تەبىئىي رەت تەرتىپى بويىچە ئۆزئارا باغلاشتۇرۇپ يازغىلى بولىدۇ. «ئاتا»دىن ئىبارەت تۇغقانچىلىق قاتلىمىنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى سىستېمىسىدىكى باشلىنىش نۇقتىسى بولۇشتەك مۇھىم رولىنى مۇنداق كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

تەگ بوۋا ئاتىنىڭ ئون بىرىنچى قاتلاملىق ئەجدادى تەگ ئاتا ئاتىنىڭ ئونىنچى قاتلاملىق ئەجدادى تۈپ بوۋا ئاتىنىڭ توققۇزىنچى قاتلاملىق ئەجدادى تۈپ ئاتا ئاتىنىڭ سەككىزىنچى قاتلاملىق ئەجدادى كۆك بوۋا ئاتىنىڭ يەتتىنچى قاتلاملىق ئەجدادى كۆك ئاتا ئاتىنىڭ ئالتىنچى قاتلاملىق ئەجدادى ئوغۇش بوۋا ئاتىنىڭ بەشىنچى قاتلاملىق ئەجدادى ئوغۇش ئاتا ئاتىنىڭ تۆتىنچى قاتلاملىق ئەجدادى ئۇلۇغ بوۋا ئاتىنىڭ ئۈچىنچى قاتلاملىق ئەجدادى ئۇلۇغ ئاتا ئاتىنىڭ ئىككىنچى قاتلاملىق ئەجدادى بوۋا ئاتىنىڭ بىرىنچى قاتلاملىق ئەجدادى ئاتا باشلىنىش نۇقتىسى

بالا ئاتىنىڭ بىرىنچى قاتلاملىق ئەۋلادى نەۋرە ئاتىنىڭ ئىككىنچى قاتلاملىق ئەۋلادى ئەۋرە ئاتىنىڭ ئۈچىنچى قاتلاملىق ئەۋلادى چەۋرە ئاتىنىڭ تۆتىنچى قاتلاملىق ئەۋلادى پەينەۋرە ئاتىنىڭ بەشىنچى قاتلاملىق ئەۋلادى پەينەۋرە ئاتىنىڭ ئالتىنچى قاتلاملىق ئەۋلادى

ئوخشاش بولمىغان تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى قوللىنىشتا ئۇلارنى پەرقلىنىدۇرۇپ ئاتىماي، بەلكى قۇرۇلما شەكلى ئوخشاش بولغان بىر خىل سۆز شەكىللىرى ئارقىلىق ئاتاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئوخشىمىغان تۇغقانچىلىق

ئېنىقلاش سۆزلىرىنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ئاتاشتەك ئۇسۇلنى قوللىنىشقىمۇ بولمايدۇ.

نەسەبنامىدە ئوخشىمىغان مۇناسىۋەتلەرنى ئىپادىلەيدىغان تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى مۇمكىنقەدەر ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈپ، خاس ئاتاش ئۇسۇلى بويىچە ئاتاشمۇ مۇھىم پىرىنسىپ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى ئوخشىمىغان مۇناسىۋەت تۈرلىرىنى ئىپادىلەشتەك ئالاھىدىلىككە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

بىرىنچى، ئائىلىۋى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى: ئاتا (دادا)، ئانا (ئاپا)، ئاكا (ئاغا)، ئىنى (ئۇكا)، ئاچا (ئايلا)، ئىگىچە، ھەدە، سىڭىل، خوتۇن، كېلىن، كۈيئوغۇل قاتارلىقلار. ئاكا (ئاغا) بىلەن ئىنى (ئۇكا) ۋە ئاچا - سىڭىلنىڭ بالىلىرى «جىيەن» دەپ ئاتىلىدۇ.

جىيەن تۇغقانلار ياش پەرقى ۋە جىنس ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن جىيەن ئوغۇل، جىيەن قىز، جىيەن ئاكا، جىيەن ئىنى، جىيەن ئاچا، جىيەن سىڭىل دەپ ئاتىلىدۇ. نەۋرە قېرىنداشلارنىڭ بالىلىرى «نەۋرە جىيەن» دەپ ئاتىلىدۇ.

«مەن»گە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاكا - ئىنىنىڭ خوتۇنلىرى «يەڭگە» دەپ ئاتىلىدۇ. يەڭگىلەر ئۆزئارا «ئېيىپەڭگە» دەپ ئاتىلىدۇ.

شۇنداقلا ئاچا - سىڭىلنىڭ ئەزىزلىرى «يېزىنە» دەپ ئاتالسا (ئاچىسىنىڭ ئېرى «يېزىنە ئاكا»، سىڭىلىسىنىڭ ئېرى «يېزىنە ئىنى»)، يېزىنلەر ئۆزئارا «باچا» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئائىلىۋى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى قوللىنىشتا، ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكىلگە ئىگە يۇقىرىقىدەك خاس ئاتالغۇلىرىنى قوللىنىش لازىم.

«جىيەن» سۆزىنىڭ ئورنىغا ئاكام - ئىنىم ياكى ئاچام - سىڭىلىمنىڭ بالىسى دېگەنگە ئوخشاش ئىزاھلاش سۆزلىرىنى قوللىنىشقا، «خوتۇن» دېگەن خاس ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «يولداش» سۆزىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ.

ئىككىنچى، يېقىن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى

ئىپادىلەيدىغان تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى:

ئۇيغۇرلاردا يېقىن تۇغقانلار ئادەتتە ئاتا ۋە ئانىنىڭ ئاكا - ئۇكىسىنى ۋە ئاچا - سىڭىلىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكى كىشىلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

تاغا - چوڭ تاغا، كىچىك تاغا، چوڭ دادا، كىچىك دادا.

ھامما - چوڭ ھامما، كىچىك ھامما، چوڭ ئاپا، كىچىك ئاپا. تاغا ۋە ھاممىلارنىڭ بالىلىرى «بىر نەۋرە» دەپ ئاتىلىدۇ، بىر نەۋرەلەر مۇ ياش پەرقى ۋە جىنس ئايرىمىسىغا ئاساسەن، نەۋرە ئاكا، نەۋرە ئاچا، نەۋرە ئىنى، نەۋرە سىڭىل دەپ ئاتىلىدۇ. لېكىن بۇلارنى ھەرگىزمۇ ئىزاھلاش سۆزى ئارقىلىق ئاتاشقا بولمايدۇ.

نەۋرە تۇغقان - نەۋرە ئاكا، نەۋرە ئاچا، نەۋرە ئىنى، نەۋرە سىڭىل... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا تاغىنىڭ ئايالى «تاغا ھامما» دېيىلسە، ھاممىنىڭ ئېرى «ھامما تاغا» دېيىلىدۇ.

شۇنداق دېمەي بولمايدۇكى، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن يېقىن تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنىڭ ئاتاش ئۇسۇلى ئەندىزىسى ۋە ئاتاش ئۇسۇلى بىر تەرەپلىملىك ۋە ئېنىقسىزلىق ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

ئۇنىڭدا ئاتا ۋە ئانا تەرەپتىكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە باغلىنىش شەكلى ھېچقانداق پەرقلەندۈرۈلمەي، بەلكى قۇرۇلما شەكلى ئوخشاش بولغان سۆز شەكىللىرى ئارقىلىق بىر خىل ئاتالغان.

دادىنىڭ ئاكا - ئۇكىسى بىلەن ئانىنىڭ ئاكا - ئۇكىسى ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈلمەي بىردەك تاغا ياكى چوڭ دادا، كىچىك دادا دەپ ئاتالسا، دادىنىڭ ئاچا - سىڭىلىسى بىلەن ئانىنىڭ ئاچا - سىڭىلىسى بىردەك ھامما ياكى چوڭ ئاپا، كىچىك ئاپا دەپ ئاتالغان.

ئوخشىمىغان تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈپ ئاتاش تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كۆپ خىللىقىنى ئىپادىلەشكە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

نەسەبنامىدە يېقىن تۇغقانلارنى يازغاندا، ئۇلارنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن تىرناق ئېچىپ، تىرناق ئىچىگە پەرقلەندۈرۈش سۆزلىرىنى يېزىپ قويسا ياكى ئىزاھلاپ قويسا بولىدۇ.

تاغا (ئانا تەرەپتىكى تۇغقان - ئاتاغا)

قاتلاملارنى ھاسىل قىلىدىغان «مەن» گە نىسبەتەن ئېيتقاندا، پۈتۈنلەي ئۆتمۈشكە تەۋە بولغان تۇغقانلار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى يېزىش ئۇنداق ئاسان ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇرلاردا ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى مەدەنىيەت ۋە تارىخىي ئامىللارنىڭ رول ئوينىشىدىن كېلىپ چىققان چېكىنىش ۋە مەنىۋى ئۈزۈكچىلىك سەۋەبىدىن بارلىققا كەلگەن كۆپ تەرەپلىمە ئامىللار تۈپەيلىدىن ئۈچىنچى ئەجداد بوۋىدىن ئىلگىرى ياشىغان ھەرقايسى قاتلام ئەجداد تۇغقانلارنىڭ ئىسىم - شەرىپلىرى بىلەن ئاتىلىش ناملىرى ئاساسەن ئۇنتۇلغان.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي نەسەبنامە يېزىشتا، ئەتراپلىق ئىزدىنىش ۋە تىرىشىش ئارقىلىق مۇمكىنقەدەر يەتتە ئەجداد تۇغقانلارنىڭ ھەرقايسى قاتلىمىنى تولۇق يېزىپ چىقىشتەك ئاساسىي تەلەپنى ئورۇنلاشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم.

ھازىرقى ئىجتىمائىي ئالاقىدە قوللىنىلىۋاتقان ئەجداد تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى «ئاتا» نى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ، ۋاقىت قاتلىمى ۋە ئەجداد رەت تەرتىپى بويىچە ئاتا پەرزەنت، ئۇلار: ئانا - ئانا، بوۋا - موما، ئۇلۇغ ئانا - ئۇلۇغ بوۋا - ئۇلۇغ موما. . . دېگەندەك تىزىلىدۇ. لېكىن 5 - ، 6 - ۋە 7 - ئەجداد تۇغقانلارنىڭ قانداق سۆز شەكىللىرىدە قانداق ئاتىلىدىغانلىقى بىزگە نامەلۇم بولغاچقا، قەدىمكى ۋەسىقىلەردە ئۇرۇق - ئەجداد مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «كۆك، ئوغۇش، تۈپ، تەگ» دېگەندەك ئاتالغۇ - سۆزلەملەرگە «ئاتا، بوۋا» ياكى «ئانا، موما» سۆزلىرىنى قوشۇپ ئىپادىلەشكەمۇ بولىدۇ، ئۇلاردىن يۇقىرىسىنى مەخسۇس ئاتالغۇ بىلەن ئىپادىلەشكە كۈچىمەي، رەقەم شەكلى ئارقىلىق مانچىنچى ئەجداد، مانچىنچى ئەجداد تۇغقان دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ.

نەسەبنامە يېزىشتا، پەقەت ئاتا تەرەپ ئەجداد تۇغقانلارنى يېزىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئانا تەرەپ ئەجداد تۇغقانلارنى يېزىشقىمۇ ئەھمىيەت بەرگەندىلا، ئاندىن بىر پۈتۈن تۇغقانچىلىق زەنجىرىدىكى ھەرقايسى قاتلام تۇغقانلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى تولۇق يورۇتۇپ بەرگىلى بولىدۇ.

تاغا (ئانا تەرەپتىكى تۇغقان - ئاناغا)
ھامما (ئاتا تەرەپتىكى تۇغقان - ئاتاچا)
ھامما (ئانا تەرەپتىكى تۇغقان - ئاناچا)
دېگەندەك. . .

ئۈچىنچى، قۇدا - باجلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى :
قۇدا بولۇشقان ئائىلىنىڭ ئەزىزلىرى ئۆزئارا بىر - بىرىنى «قۇدىغۇي» دەپ ئاتايدۇ. ئۆزئارا قىز بېرىپ - قىز ئېلىشقان ئائىلىلەر «قاچچا قۇدا» دەپ ئاتايدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئۆزئارا توي قىلغان ئوغۇل بىلەن قىزنىڭ تۇغقانلىرى قېيىنئاتا، قېيىنئانا، قېيىنئانا (قېيىنئانا)، قېيىنئانا، قېيىنئانى، قېيىنئانى دېگەندەك سۆز شەكىللىرى ئارقىلىق ئاتىلىپ كەلمەكتە.

تۆتىنچى، ئەۋلاد تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى :
ئادەتتە ئەۋلاد تۇغقانلار «بالا» دىن باشلىنىدۇ. «بالا» نى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ سانغاندا، ئەۋلاد تۇغقانلارنىڭ تەبىئىي رەت تەرتىپى بويىچە ئاتىلىشى: بالا، نەۋرە، ئەۋرە، چەۋرە، پەينەۋرە، پەينەۋرە، پەيچەۋرە، كۆكۈننەۋرە، كۆكۈنئەۋرە، كۆكۈنچەۋرەدىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتاش ئۇسۇلىدا ئەزەلدىن ئوغۇل تەرەپ ۋە قىز تەرەپتىن بولغان ئەۋلادلار پەرقلىنىدۇرۇلمەي ئاتالغان، بۇ ھالەت ئەجداد ئاتالغۇلىرىدىمۇ شۇنداق.

نەسەبنامىدە ئەۋلاد تۇغقانلىرىنى يازغاندا، پەرقلىنىدۇرۇپ ئاتاش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلسا، تىرىناق ئىچىگە ئوغۇل تەرەپتىن ياكى قىز تەرەپتىن دېگەندەك ئىزاھلاش سۆزلىرىنى قوشۇپ قويىسا بولىدۇ.

ئەگەر ئەۋلاد تۇغقانلاردىن قۇدا - باجلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەشكە توغرا كەلسە، ئۇلارنى «نەۋرە كۈيئوغۇل»، «ئەۋرە كۈيئوغۇل» ياكى «نەۋرە كېلىن»، «چەۋرە كېلىن» دېگەندەك سۆز شەكىللىرى بىلەن ئاتىسا بولىدۇ.

بەشىنچى، ئەجدادلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى :

نەسەبنامە يېزىشتا، ئەجداد تۇغقانلارنى يېزىش بىر قەدەر قىيىن مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. ئەجداد تۇغقانلار مۇئەييەن ۋاقىت چېكى ۋە تارىخىي

...

بىر قىسىم كىشىلەر ئەجدادلارنى ئىپادىلەشتە دادامنىڭ ئاپىسى، ئاپامنىڭ چوڭ ئاپىسى، چوڭ دادامنىڭ چوڭ دادىسى دېگەندەك ناتوغرا ئاتاش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. ھالبۇكى بۇنداق ئىپادىلەپ كۆرسىتىش ئەجداد تۇغقانلارنى ئۆزئارا ئورگانىك مۇناسىۋەتكە ئىگە مەزمۇن تەرتىپى بويىچە تەپسىلىي ئىپادىلەشتەك ئاتاش ئۇسۇلىغا ئۇيغۇن بولمىغان بىر تەرەپلىمە ئاتاش ئۇسۇلىدۇر.

نەسەبنامە يېزىشتا ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى توغرا ئاتاپ، توغرا قوللانغاندا، ئۇ مىللەتنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق ئاتالمىلىرى تۈزۈمىنىڭ ئاتاش ئەندىزىسى ۋە ئاتاش تىپىغا مۇئەييەن دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى يەنە خەلقىمىزنىڭ بىر پۈتۈن مىللىي گەۋدىسىدىكى ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇن، تىل مەدەنىيىتى قاتارلىقلارنىڭ يارقىن ئىزنالىرىنى يورۇتۇپ بېرىش جەھەتتىمۇ ئۈنۈملۈك رول ئوينايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى نەسەب ئادىتى ۋە قائىدە- يوسۇنىدا «يەتتە ئاتا» نى بىلىش ئالاھىدە تەكىتلىنىدۇ. بۇ تۇغقانچىلىقنى بىلىش ئېڭى ۋە نەسەبىنىڭ گۈزەل ئەخلاقى دەپ قارىلىدۇ. «يەتتە ئاتا» ئادەتتە پەقەت ئاتىنىڭ ئاتا جەمەتىدىن بولغان ھەرقايسى قاتلام ئەجداد تۇغقانلىرىنى كۆرسىتىدۇ. نەسەبنامە يېزىشتا، «يەتتە ئاتا» نىڭ ئىسمى - شەرىپلىرى ئەجداد تەرتىپى ۋە ئاتىلىش نامى بويىچە تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە يېزىلسا بولىدۇ:

ئەجدادلار ئىسمى ئەجداد تەرتىپى ئاتىلىش

ناملىرى

توختاخۇن 1 - ئەجداد ئاتا

مەتشىرىپ 2 - ئەجداد بوۋا

قۇناخۇن 3 - ئەجداد ئۇلۇغ ئاتا

سەلەي 4 - ئەجداد ئۇلۇغ بوۋا

ئابدۇللا 5 - ئەجداد كۆك ئاتا

روزباي 6 - ئەجداد كۆك بوۋا

مامۇت 7 - ئەجداد ئوغۇش ئاتا

پايدىلانمىلار:

1. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۈزگەن: «تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى ھەققىدە تەتقىقات» [M] (2 - لايىھە) (ئىچكى ماتېرىيال)، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2010.
2. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى تۈزگەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلىرى لۇغىتى» [M]. مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ: 2007.
3. [كورىيە] يۇڭ سۇڭلى: «تۈرك تىلىدىكى ئەقرەبالىق ئاتلار» [M]. تۈركىيە ئىستانبۇل، 1999.
4. Yong songli: "turk tillarida akrabalik adlari" turkiye, sumrug, Istanbul, 1999 .
5. غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار: «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تىكى بايانلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىغا نەزەر» [J]. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، 2010 (4) ۋە 2011 (1).
6. غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار، ئىمامەسەن ياقۇب: «ئۆزلاتنامە» دىكى ئەجداد (ئابا) ئاتالغۇلىرىنىڭ سۆز ياساش شەكىللىرى» [J]. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، 2013 (3).

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلىم ئابدۇرېھىم

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ئات ۋە ئات بەيگىسى ھەققىدە*

ياسىنجان مەمەت

(مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى فاكولتېتى، بېيجىڭ، 100081)

قىسقىچە مەزمۇنى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئات ۋە ئات بەيگىسىگە دائىر مەزمۇنلار، يەنى ئاتلارنىڭ خاس ئىسمى، رەڭ - تۈسى، ئاتقا مۇناسىۋەتلىك ماقال - تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلەر بىر قەدەر ئەتراپلىق بايان قىلىنغان. بۇ ماقالىدە ئاتنىڭ ئەينى دەۋر مەدەنىيىتىدە ئوينىغان رولى، شۇنداقلا ئەينى دەۋردىكى ئات بەيگىسى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

ئاقچۇقلۇق سۆزلەر: تۈركىي تىللار دىۋانى؛ ئات؛ ئات بەيگىسى

论《突厥语大辞典》中的马与赛马

亚森江·买买提

摘要: 文章论述《突厥语大辞典》中有关马与赛马的内容, 即马的专名, 毛色, 有关马的谚语格言。本文指出马对古时代文化的作用以及简单论述了赛马及其种类。

关键词: “突厥语大辞典”; 马; 赛马

Abstract: This paper mainly discusses contents of horses and horse racing in “The Great Dictionary of Turkic”, such as proper nouns of horse, hair color and proverbs about horses. Meanwhile, points out the varieties, roles of horse and horse racing activities in the culture of Uyghur ancestors.

Keywords: “The Great Dictionary of Turkic”; horse; horse racing

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H21

ئېلىنغان 7500 دىن ئارتۇق سۆزنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن تۈرلۈك تېمىدىكى 20 دەك ئەپسانە - رىۋايەت، 200 دىن ئارتۇق ماقال - تەمسىل ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەر، 300 پارچىدىن كۆپرەك شېئىر - قوشاق بېرىلگەن^[1].

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۆز ئىچىگە ئالدىغان مەزمۇنى كۆپ، چېتىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، بىزنى ئەينى دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىدىن خەۋەردار قىلىدىغان مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەزكۇر ئەسەردە ئەجدادلارنىڭ ھەرخىل ھايۋانلار ۋە مۇسابىقە تۈرلىرى جۈملىدىن ئات ۋە ئات بەيگىسىگە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارمۇ ئاز ئەمەس.

ئات — قەدىمكى دەۋر مەدەنىيىتىدە ئىنتايىن

جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق — «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىر بۈيۈك ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن بىزنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تىلى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، تارىخى، خەلق ئەدەبىياتى، سەنئىتى، دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە پەلسەپەۋى قاراشلىرى، تېبابەتچىلىكى، ھەربىي ئىشلىرى ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، جۇغراپىيەلىك جايلىشىشى، پىسخىك ئالاھىدىلىكىگە ئالاقىدار نۇرغۇن بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. بولۇپمۇ بۇ ئەسەر بىزگە ئەينى دەۋر مەدەنىيىتىگە ئائىت مول ۋە ئىشەنچلىك پاكىتلارنى يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكى بىلەن جۇڭخۇا تارىخىي مىراسلىرى مۇنبىرىدە ئالاھىدە جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئەسەردە تۈركىي تىللىق خەلقلەر تىلىدىن

* بۇ ماقالە 2017 - يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ياسىنجان مەمەت (1991 - يىلى 12 - ئايدا تۇغۇلغان)، قوش تىل سېلىشتۇرۇش ۋە خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە تەرجىمە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئالاھىدىلىكىگە ئائىت بايانلار؛ ئات جابدۇقلىرى ۋە ئاتلاردا كۆپ كۆرۈلىدىغان بەزى كېسەللىكلەرنىڭ ناملىرى ھەققىدىكى بايانلار؛ ئات ۋە ئات مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار ماقال - تەمسىللەر ۋە ھېكمەتلەر. تۆۋەندە ماقالىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆزلەملەر مىسال كەلتۈرۈلدى.

مۇھىم ئورۇندا تۇرغاچقا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئاتقا ئائىت كەلىمىلەر خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلىگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئاتقا مۇناسىۋەتلىك 108 سۆزلەم بار بولۇپ، ئەسەردىكى بۇ سۆزلەملەرنى مەزمۇن خاراكتېرىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈركۈمگە ئايرىش مۇمكىن: ئاتلارنىڭ خاس ئىسمى، رەڭ تۈسى،

1. ئاتلارنىڭ خاس ئىسمى، رەڭ تۈسى، ئالاھىدىلىكىگە ئائىت سۆزلەملەر

or at (1) ئورۇل ئات، توق قىزىل بىلەن سېرىق (بەت)
 kukuz at (19) پېشانىسىدە تەڭگىدەك ئېقى بار ئات، قاشقا ئات. (1 - توم، 473 - بەت)
 toruq at (20) تورۇق ئات. (1 - توم، 483 - بەت)
 bulaq at (21) بۇلاق ئات. (1 - توم، 492 - بەت) (بويى قىسقا، ئۇچىسى كەڭ ئات).
 tutuk at (22) پىچىۋىتىلگەن ئات. (1 - توم، 492 - بەت)
 Saşug at (23) يېشىك ئات، بوش ئات. (1 - توم، 505 - بەت)
 Kaval at (24) يورغا ئات. (1 - توم، 515 - بەت)
 Tusun at (25) مىنلىمگەن تاي. (1 - توم، 523 - بەت)
 quğğa at (26) تېز يۈرەر پوچتىچىنىڭ يولدا ئالماشتۇرىدىغان ئېتى، مەلۇم مەنزىلگە بارغاندا، ئورنىغا باشقىنى مىنىپ كېتىدۇ. (1 - توم، 553 - بەت)
 salqa at (27) ئاغزى قانتىق ئات. (1 - توم، 554 - بەت)
 Tulak yilhki (28) تۆلىگەن يىلقا. (1 - توم، 554 - بەت)
 Kaşka at (29) قاشقا ئات، پېشانىسىدە ئېقى بولغان ئات. (1 - توم، 555 - بەت)
 qilgü at (30) شىرغا ئات. (1 - توم، 560 - بەت)
 kätki at (31) توشلۇق ئات، بېلى ئىنچىكە، تۆشى كەڭ ئات. (1 - توم، 560 - بەت)
 qından at (32) جەدە ئات. (1 - توم، 562 - بەت)
 Munduzyorqa at (33) يورغىلاشتىن باشقا يۈرىشى بولمىغان ئات. (1 - توم، 599 - بەت)
 tuğzağ at (34) ئۇرۇش ۋاقتىدا خاقان نەرىپىدىن ئەسكەرلەرگە بېرىلىپ، ئۇرۇش تۈگىگەندە

رەڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئات. (1 - توم، 63 - بەت)
 üg at (2) يېشى تۆت ياشتىن ئاشقان يەنى ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقان ئات. (1 - توم، 63 - بەت)
 oy at (3) قارا تورۇق ئات. (1 - توم، 67 - بەت).
 oğur at (4) قاشقا ئات. (1 - توم، 72 - بەت).
 ozuk at (5) ئوزار ئات، بەيگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردا باشقا ئاتلاردىن ئۆتۈپ كېتىدىغان ئات. (1 - توم، 90 - بەت).
 ärik at (6) ئېيىق ئات. (1 - توم، 95 - بەت)
 ala at (7) ئالا ئات. (1 - توم، 132 - بەت)
 äq at (8) ئاق بوز ئات. (1 - توم، 132 - بەت)
 artut at (9) بەگلەرگە تارتۇق قىلىنىدىغان ئات. (1 - توم، 148 - بەت)
 Izinqu at (10) يۈك ئارتىلماي ئۆز ئىختىيارچە قويۇپ بېرىلگەن يىلقا. (1 - توم، 180 - بەت)
 iqi laq at (11) شوخ، يۈگرۈك ئات. (1 - توم، 187 - بەت)
 aziğliğ at (12) ئېزىق چىشلىق ئات. (1 - توم، 200 - بەت)
 sip (13) ئىككى ياشقا ماڭغان تاي. (1 - توم، 418 - بەت)
 kİR at (14) كىر بوز ئات. (1 - توم، 425 - بەت)
 bul at (15) پېشانىسىدە قاشقىسى بار ئات. (1 - توم، 437 - بەت)
 Tum kara at (16) تۇم قارا ئات. (1 - توم، 440 - بەت)
 tumturuğ at (17) تۇم تورۇق ئات. (1 - توم، 440 - بەت)
 çaqİR at (18) چېقىر كۆز ئات. (1 - توم، 457 - بەت)

ئوتتۇرىسىدىكى ئات. (3 - توم، 176 - بەت)
Kogyilki (47) بېشى بوش قۇيۇۋېتىلگەن يىلقا.
(3- توم، 180 - بەت)
Kuba at (48) قۇلا ئات، رەڭگى سېرىق بىلەن ئاچ قىزىل ئوتتۇرىسىدىكى ئات. (3 - توم، 299 - بەت)
Sanragu at (49) ماڭقا ئات، بۇرىدىن ماڭقا ئېقىپ تۇرىدىغان ئات. (3 - توم، 528 - بەت)
يۇقىرىقى ناملار مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىگىچە خەلقىمىز ئارىسىدا كەڭ قوللىنىلغان ئاتنىڭ تۈرىگە ئائىت خاس ئىسىملارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاز بىر قىسمى تىلىمىزدا ھازىرغىچە ئىستېمال قىلىنىپ كېلىنمەكتە. مەسىلەن: toruq at تورۇق ئات، Kaşka at قاشقا ئات (پېشانىسىدە ئېقى بولغان ئات).
11 - ئەسىردىن كېيىن ئىگىلىك شەكلىدىكى ئۆزگىرىش يەنى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن تېرىقچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچۈش كىشىلەرنىڭ ئات مەدەنىيىتىگە بولغان ھېرىسمەنلىكىنى تەدرىجىي سۇلاشتۇرۇپ قويغان. شۇنىڭ بىلەن يۇقىرىقى ناملارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىن چۈشۈپ قالغان ياكى خاس ئىسىملار ئىزاھەتلىك پېئىل شەكلىگە ئۆزگىرىپ كەتكەن. مەسىلەن: Targil at تاغىل ئات، دۈمبىسى ئالا - تاغىل يىلقا، ھازىر تاغىل ئات دېيىمىز.

قايتۇرۇۋېلىنىدىغان ئات. (1 - توم، 603 - بەت)
Kisrak at (35) تۇغمىغان بايتال. (1 - توم، 619 - بەت)
Buktal at (36) ساغرىسى كەڭ ئات. (1 - توم، 628 - بەت)
Başgilyilki at (37) ئاقباش يىلقا. (1 - توم، 628 - بەت)
Bgrul at (38) ئىككى بېقىنى ئاق ئات. (1 - توم، 628 - بەت)
Qizğul at (39) قىزىل بورۇل ئات. (1 - توم، 629 - بەت)
Targil at (40) تاغىل يىلقا، دۈمبىسى ئالا - تاغىل يىلقا. (1 - توم، 629 - بەت)
kälargan at (41) قورسىقى ئېسىلىدىغان ۋە تولا يېتىۋالىدىغان ئات. (1 - توم، 678 - بەت)
burqakliğ at (42) كۆكۈللىق ئات. (2 - توم، 403 - بەت)
yaolz at (43) قوڭۇر ئات، قارا تورۇق ئات. (3 - توم، 11 - بەت)
Yapitak at (44) ياۋداق ئات. (3 - توم، 64 - بەت)
tiş at (45) قاشقا ئات، قاشقىسى كۆزىگىچە بارغان، قۇلاقلىرىغا يەتمىگەن، بۇرىنغىمۇ سوزۇلۇپ چۈشمىگەن ئات. (3 - توم، 173 - بەت)
tiğ at (46) قارا قىزىل بىلەن ئاچ قىزىل

2. ئاتقا ئالاقىدار ماقال - تەمسىللەر ۋە ھېكمەتلەر

ئارىپسىز ئات قىر ئاشالماس، ياردەمچىسىز باتۇر سەپنى يىمىرەلمەس. (1 - توم، 167 - بەت)
Alp ärig yavritma iqlaq arqasin (4).
yağritma (ئالىپ ئەرىگ ياۋرىتما، ئىقىلاچ ئارقاسىن ياغرىتما)
باتۇرلارنى خور قىلما، يۈگرۈك ئاتنى يېغىر قىلما.
(1 - توم، 187 - بەت)
anjüz bolsa at ülmäs (5). (ئەندىز بولسا، ئات ئۆلمەس)
ئەندىز - بىرخىل دورىلىق ئۆسۈملۈكنىڭ نامى.
(1 - توم، 156 - بەت)
Izlik bolsa är uldimas iqlik bolsa at (6).

(1). quş kanatın är atın (قۇش قاناتىن، ئەر ئاتىن)
قۇش قانتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن. (1 - توم، 48 - بەت)
(2). Uluq yağiri oğulka qalı (ئۇلاغ ياغرى ئوغۇلغا قالىر)
ئۇچا يېغىرى ئوغۇلغا قالار، چۈنكى ئاتنىڭ ئۇچىسىدىكى يېغىر ئاسان ساقايماس. (1 - توم، 92 - بەت)
(3). Arpası at aşumas arqasız alp qärik (3).
siyumas (ئارىپسىز ئات ئاشۇماس، ئارقاسىز ئالىپ قارىك)

بىئولوگىيەلىك ئاتالغۇلارنى لۇغەت تەرىزىدە بايان قىلىشنى نىشانلىغان ئەسەر ئەمەس، بەلكى ئۇ بىر قامۇس سۈپىتىدە، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ پۈتكۈل ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىگە ئائىت سۆزلەرنى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئۇسلۇبىدا شەرھلەش ئارقىلىق «تۈركىي تىلنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىش» مەقسىتىدە تۈزۈلگەن دەستۇردۇر^[2]. شۇڭا «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن تاللاپ ئېلىنغان يۇقىرىقى سۆزلەملەرنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر تىلىدىكى ئاتقا ئائىت كەلىمىلەرنىڭ پەقەت بىر قىسمى دەپ پەرەز قىلىشىمىز مۇمكىن، لېكىن «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى ئىچىدە ئاتنى ئۆزەك قىلغان مەزمۇنلارنىڭ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلىگەنلىكى بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتىپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىق مەدەنىيەت ئاساسى ۋە مەنىۋى يىلتىزى ھەققىدە چوڭقۇر ئويلىنىشىمىزغا تۈرتكە بولىدۇ.

ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇمكى، ئات ئەڭ دەسلەپ «يايلاق مەدەنىيىتى» نىڭ سەرگەردىلىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرى تەرىپىدىن قولغا كۆندۈرۈلگەن^[3]. بۇ دۇنيا جامائەتچىلىكى تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان قاراش. شياڭ يىڭجىيەن پەندىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» ناملىق ئەسىرىدە، بايان قىلىنىشىچە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 10 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە باشلانغان ئاتقا مىنىش تېخنىكىسى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت بۇ ئىگىلىكنىڭ تەڭلا مەۋجۇت بولغانلىقىدەك پاكىتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

يۇقىرىقى قاراشنى رايونىمىزدا بايقالغان نۇرغۇنلىغان «قىيا تاش رەسىملىرى» تولۇق ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ^[4]. بۇ قىيا تاش رەسىملىرىدە گەۋدىلەنگەن ئات ئوبرازلىرىدىكى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ رېئال تۇرمۇشىدا ئاتنىڭ ھەقىقەتەن ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: دۇنخۇاڭ بۇددا مىڭئۆيىنىڭ 055 - نومۇرلۇق غارىغا بىر كۆك بۆرە، ھەيۋەتلىك بىر كالا ۋە چاپچىپ تۇرغان بىر ئىلاھىي

yağrimas (ئىزلىك بولسا ئەر ئۇل دىماس، ئىچلىك بولسا ئات يېغىر بولماس)

چورۇق بولسا ئادەم ھارماس، ئىچلىك بولسا ئات يېغىر بولماس. (1 - توم، 141 - بەت)

(7). dāmā it isīrmās at tāpmās (ئىت

ئىسرماس، ئات تەپمەس دېمە)

ئىت چىشلمەس، ئات تەپمەس دېمە. (1 - توم، 258 - بەت)

(8). it çaqiri atqa tägir at çaqiri itqa (ئىت

چاقىرى ئاتقا تەگىر، ئات چاقىرى ئىتقا تەگمەس)

چېقىر كۆز ئىت ئاتقا تەڭ كېلەر، چېقىر كۆز ئات

ئىتقىمۇ تەڭ كېلەلمەس. (1 - توم، 470 - بەت)

(9). Arslan kukräsä at azaqi tuşalri (ئارسلان

كۆرسە، ئات ئازاقى تۇشالرى)

ئارسلان ھۆركىرسە، ئات ئايىقى كالۋالشار. (1 -

توم، 207 - بەت)

(10). Kiz birlä küräşmä qisrak birlä

yarişma (قىز بىرلە كۆرۈشمە، قىسراق بىرلە يارىشما)

قىز بىلەن چېلىشما، تۇغىدىغان بايتال بىلەن

چېپىشما. (1 - توم، 619 - بەت)

(11). Yund başdın yularlap kändi (يۇند

باشتىن يۇلارلاپ كەڭلىدى)

ئاتنىڭ بېشىنى ئوقتىلاپ يە (3 - توم، 10 - بەت)

(12). Qulan quduqqa qüxsä qür baqa aygır

bolür (قۇلان قۇدۇققا چۈشسە، قۇر باقا ئايغىر بولۇر)

قۇلان قۇدۇققا چۈشسە، پاقا ئايغىر بولۇر. (3 -

توم، 169 - بەت)

(13). Taz at taqarqi bolmas (تاز ئات تاقارچى

بولماس)

چىپار ئات يۈك كۆتۈرۈلمەس. (3 - توم، 204 -

بەت)

(14). tişi süzläşu yilqi yidlaşu (كىشى

سۆزلەشۈ، يىلقى يىدلاشۇ)

كىشى سۆزلىشىپ بىر - بىرىنى چۈشەنگەندەك،

يىلقلارمۇ بىر - بىرىنىڭ ھىدىنى پۇراپ چۈشىنىدۇ.

(3 - توم، 142 - بەت)

شۇنى ئىزاھلاپ قويۇش كېرەككى، «تۈركىي

تىللار دىۋانى» مەخسۇس زوئولوگىيەلىك ياكى

توغرىسىدا ئاجايىپ قىزىقارلىق ئەپسانە - رىۋايەت ۋە ھېكايەتلەر بار. ھەممىگە قادىر ۋە قابىل بولغان بۇ خىيالىي «دۆلدۈل» لار تەبىئىيىكى، ئاتنىڭ ئىلاھىي ئوبرازىدۇر. دېمەك، ئاتنى ئۇلۇغلاش قارشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى دۇنيا قاراشلىرىنىڭ نېگىزى بولغان «يورۇقلۇق» (ئاق رەڭ) چۈشەنچىلىرىنىڭ كۆنكىت بەلگىسى سۈپىتىدە قىيا تاش رەسىملىرىدە، مېڭىۋېي سىزىملىرىدا، ئارخېئولوگىيەلىك يادىكارلىقلىرىمىزدا ھەتتا يازما مەنبەلەردە ناھايىتى چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.

3. ئات بەيگىسى

ھازىرقىدەك «ئات يارشماق» (at yarışmaq) (3 - توم، 11 - بەت) دېگەن ئىبارىدىن باشقا يەنە «ئات ئۈزۈشمەك» دېگەن سۆزمۇ ئىشلىتىلدىغانلىقى مەلۇم. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «مۇسابىقىلىشىش» دېگەن مەنىدە يەنە «ئۆچەشمەك» (üçüşmək) (1 - توم، 83 - بەت) دېگەن سۆزنى ئۇچرىتىمىز. لېكىن بۇنىڭ ئات مۇسابىقىلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلدىغان - ئىشلىتىلمەيدىغانلىقىغا دائىر بىرەر ئىزاھنى ئۇچرىتالمايمىز.

مەلۇم بولۇشىچە، ئات بەيگىلىرىدە مۇسابىقە ئورنىدا بىر تانا تارتىلاتتى ۋە «تالاس» (talas) (1 - توم، 353 - بەت) ياكى «تاسال» (tasal) (1 - توم، 510 - بەت) دېيىلىدىغان بۇ تانغا تۇنجى قېتىم ئۆزىنى ئۇرغان ئات شۈبھىسىز بىرىنچى بولاتتى. مۇسابىقە جەريانىدا بىرى يەنە بىرىدىن ئۆتۈپ كېتىش ئەھۋالىنى «ئول ئانى يارىشتا قالدۇردى» (1 - توم، 273 - بەت) (ئۇ، ئۇنى مۇسابىقىدە ئارقىدا قالدۇردى، ئۆتۈپ كەتتى) دەپىتتى. ئات بەيگىسىدە ئەلۋەتتە بىرمۇنچە مۇكاپاتلار بېرىلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي ئىككى ئادەم ئوتتۇرىغا توشقاننى تاشلاپ مۇسابىقىلەشكەنلىكلىرى ھەققىدىمۇ يازىدۇ. ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى ئۆتكۈزۈلگەن بەيگىلەردىن تاشقىرى شەخسلەرمۇ ئوتتۇرىغا بەزى نەرسىلەرنى قويۇپ، مەلۇم مەقسەتتە مۇسابىقە قىلىدىغانلىقىنىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇچرىتىمىز. بۇلارمۇ ئۇلارنىڭ ھاياتىدا ئاتنىڭ قانچىلىك مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى

سۈپەت ئارغىماقنىڭ گىرەلەشكەن سۈرىتى سىزىلغان. بۇ رەسىم قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ دۇنيا قارىشىدا ئاتنىڭمۇ كۆك بۆرىگە ئوخشاش ئاساسلىق توتېم ئوبيېكتى بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا «ئوغۇزنامە» دىمۇ، يول باشلىغۇچى كۆك يايلىق كۆك بۆرىدىن باشقا ئوغۇز خاقانىنىڭ ئالا چىپار ئايغىرى ئىلاھىي سۈپەتتە گەۋدىلىنىدۇ. دېمەك بۇلاردىنمۇ ئاتنىڭ ئىنتايىن ئۇلۇغلىنىدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «دۆلدۈل»، «تۈلپار»

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان مۇسابىقىلەردىن ئات بەيگىسى، كۈرەش (چېلىش)، چەۋگەن، توپ بىلەن ئوينىلىدىغان ئويۇنلار، ئوق ئېتىش ۋە يا قۇرۇش مۇسابىقىلىرى بولۇپ، تۆۋەندە ئات بەيگىسى ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىمەن.

1) ئات بەيگىسى

ئات تارىختىن بېرى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقى مەلۇم. شۇنىڭدەك تەبىئىي ھالدا ھەرخىل ئاتلىق نەنتەربىيە پائالىيەتلىرىمۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقى مەلۇم بولماقتا.

بۇ ھەقتە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن تاپقان ئىزاھلارغا قارىغاندا، بەيگە ئۈچۈن يېتىشتۈرۈلگەن ئاتلار «قوشاق» (qoşaq)، يەنى چېپىشقا تەييارلانغان، بۇنداق ئۆگىتىش، كۆندۈرۈش ئىشلىرى «يارناماق» (3 - توم، 112 - بەت) دېيىلەتتى. «ئات ياراندى» (at yarandı) دېگەن سۆز، بەيگىگە چۈشىدىغان ئاتنىڭ تەييارلانغانلىقىنى بىلدۈرەتتى. مەھمۇد كاشغەرىي مۇسابىقە ئۈچۈن مەخسۇس ئېسىل نەسىللىك يۈگۈرۈك ئات يېتىشتۈرۈلۈپلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈدۇ. بەيگىلەردە، كۆپرەك ئۇنۇپ چىققان ئاتلارنى «ئارقۇن» (arqun) (1 - توم، 146 - بەت) دەپىتتى. بۇخىل نەسىللىك ئات «ياۋايى ئايغىر بىلەن ئۆي بايتىلىدىن تۇغۇلاتتى». مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا 11 - ئەسىردە ئات بەيگىسى دېگەن مەنىدە

مىڭ يىلدىن تارتىپ ھازىرقى ئەنگىلىيە ئايال پادىشاھى ئىلزابت II ۋە شاھزادە چارلىزغىچە ئات بەيگىسى ئاق سۆڭەكلەر ئەڭ ياقتۇرىدىغان تەنتەربىيە پائالىيىتى بولۇپ قالغان دەپ قارايدۇ^[6].

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ بارلىق خەلقلەرگە ئورتاق بولغان، ئادەتتىكى پۇقرالارمۇ قاتنىشالايدىغان مۇسابىقە تۈرىدۇر.

ئات بەيگىسى ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا مەۋجۇت دەپ قارىلىدۇ. يەنى چاڭئەن شەھىرىنىڭ خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان تام رەسىملىرىدە، ئات بەيگىسى رەسىملىرى بايقالغان. لېكىن بۇ يەردىكى تام رەسىمدىكى بولسا ئات ئۈستىدە تۇرۇپ توپ ئويناش مۇسابىقىسىدۇر. شۇنىڭدىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا بەيگە مۇسابىقىسى ئاز دېگەندىمۇ 1300 يىلدىن تارىخقا ئىگە. بۇمۇ ياۋروپادىكى ئات بەيگىسىگە ئوخشاش دەسلەپتە ئاق سۆڭەكلەر بىلەنلا چەكلەنگەن. جۇڭگودىكى تۇنجى ئات بەيگىسى مەيدانى 1850 - يىلى ئەنگىلىيەلىك كۆچمەن خوك (W. Hogg) تەرىپىدىن ياسالغان. 1937 - يىلىغا كەلگەندە، جۇڭگودىكى ئات بەيگىسى مەيدانى سانى 17 گە يەتكەن.

2000 - يىلىغا كەلگەندە، بەزى ئات بەيگىسى مەيدانلىرى شاللىنىپ، بەزىلىرى تاللىنىپ 20 دىن ئارتۇق ئات بەيگىسى مەيدانى بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچى ئات بەيگىسى مەيدانىمۇ بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ داڭلىق بولغىنى شاڭخەي ئات بەيگىسى مەيدانى بولۇپ، 1982 - يىلى جۇڭگو خەلقئارالىق ئات بىرلەشمىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. 1995 - يىلى جۇڭگو ئات بىرلەشمىسى ھەر يىلىدا بىر قېتىم ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈشكە كاپالەتلىك قىلغان^[7].

ھازىرقى زاماندىكى ئات بەيگىسى ئاساسلىقى تۈزلەڭلىكتە ئات چاپتۇرۇش مۇسابىقىسى، توساقتىن ئاتلاش مۇسابىقىسى، ئات ھارۋىسى مۇسابىقىسى، ئات ماھارىتى مۇسابىقىسى، ئارىلىق ئات مۇسابىقىسى، ئۇنىۋېرسال ئات ماھارىتى مۇسابىقىسى، ئات ئۈستىدە توپ ئويناش مۇسابىقىسى، ئات ئۈستىدە ماھارەت

چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇلاردىن باشقا مەھمۇد كاشغەرىي ئات ھەققىدە توختىلىپ: «قۇش ئۆز غايىسىگە قاناتلىرى بىلەن، ئىنسان ئۆز مۇرادىغا ئېتى بىلەن ئېرىشىدۇ» (1 - توم، 45 - بەت) دېگەن بىر ماقالىنى مىسالغا كەلتۈرىدۇ، «ئات ئەرنىڭ قانتىدۇر» (1 - توم، 67 - بەت) دېگەن سۆزلىرى بۇ قاراشلىرىمىزنى ئىسپاتلىيالايدۇ، شۇنداقلا ئاتنىڭ 11 - ئەسىردە ئوينىغان رولىنى ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

لېكىن، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئات بەيگىسىنىڭ قاچان بارلىققا كەلگەنلىكى، ئات بەيگىسىنىڭ قانداق تۈرلىرى بارلىقى، ئات بەيگىسىگە قانداق تەلەپلەر قويۇلىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلمىگەن، پەقەت ئات بەيگىسىنىڭ ئىنتايىن ئەۋج ئالغانلىقى، كىشىلەرنىڭ ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىغان بىر مۇسابىقە تۈرى ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن.

2) بۈگۈنكى دەۋرىمىزدىكى ئات بەيگىسىگە

نەزەر

ئات بەيگىسى ئات بىلەن ئادەم ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان، تارىخى ئۇزۇن، مۇسابىقە شەكلى كۆپ خىل بولغان بىرخىل ئات ماھارىتى مۇسابىقىسى.

ئەڭ دەسلەپكى ئات بەيگىسى، يەنى ئىپتىدائىي شەكىلدىكى ئات مۇسابىقىسى قەدىمكى رىم ۋە گىرىتسىيەدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، رىم ئېمپېرىيەسىدىكى ئىككى چاقىلىق جەڭ ھارۋىسى بۇنىڭ مىسالى بولالايدۇ^[5].

مىلادىيەدىن 7 ئەسىر ئىلگىرى قەدىمكى ئولىمپىك مۇسابىقىسىدە، تۆت ئات قېتىلغان ئات ھارۋىسى مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلگەن. بۇنىڭدىن 40 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ھەقىقىي تۈردىكى يەنى ئات ۋە ئات ماھىرى بولغان مۇسابىقە بارلىققا كەلگەن. يەنە بەزىلەر، 1174 - يىلى لوندوندىكى سىمس ئات بازىرىدا، تۇنجى قېتىم بىرقەدەر ئۆلچەملىك ئات بەيگىسى بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەرگە تارقالغان، بولۇپمۇ 13 - ئەسىرگە كەلگەندە، پۈتكۈل ياۋروپا چوڭ قورۇقلۇقىدا ئات بەيگىسىگە بولغان قىزىقىش بارلىققا كەلگەن. ئۈچ

كاشغەرىي، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «ئەتەبەنۇل ھەقايق» نىڭ ئاپتورى ئەھمەد يۈكەنكى ۋە شۇنداقلا مۇشۇلار بىلەن ئوخشاش زاماندا ياشاپ ئۆتكەن بىر تۈركۈم ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىگە قارايدىغان بولساق، ئەينى دەۋرىدە مىللىي تەنتەربىيە پائالىيىتىنىڭ خېلى تەرەققىي قىلغانلىقى ئەھۋالدىن يېتەرلىك ئىسپات بىلەن تەمىنلەپ بېرەلەيدۇ.

دېمەك، ئات قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۈچۈن، مىسلىسىز كۈچ - قۇدرەت ئاتا قىلىپلا قالماي، يەنە يېڭىچە بىر مەدەنىيەتمۇ ئاتا قىلدى. ھاياتلىق تىرىكچىلىكى ئۈچۈن سۇنماس قانات بولدى. ھايات - ماماتلىق جەڭلەردە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. مۇشۇنداق بىر ئالاھىدە مەدەنىيەت مۇھىتىدا ياشىغان بۈيۈك ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ مۇبارەك ئەسىرىدە ئەجدادلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ماددىي ۋە مەنىۋى قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئات ۋە ئات بەيگىسى توغرىسىدا يۇقىرىقىدەك قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى يېزىپ قالدۇرۇشقا مۇۋەپپەقىيەت بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئۇچۇرلار ئاتنىڭ رولى ئاجىزلىشىپ، ئات مەدەنىيىتىنىڭ ئىزلىرى بارغانسېرى سۇسلىشىپ كېتىۋاتقان بۈگۈنكى زاماندا جۇڭخۇا مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى جۈملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

كۆرسىتىش مۇسابىقىسى دەپ سەككىز تۈرگە بۆلۈندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى، شۇنداقلا ئەڭ مودا بولۇۋاتقنى تۈزلەڭلىكتە ئات چاپتۇرۇش مۇسابىقىسى، توساقتىن ئاتلاش مۇسابىقىسى، ئات ھارۋىسى مۇسابىقىسىدىن ئىبارەت.

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، ئات مۇسابىقىسىگە سېلىنىدىغان مەبلەغ تېخىمۇ ئاشماقتا. ئات بەيگىسى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قىزغىن قارشى ئېلىنماقتا. چۈنكى ئات بەيگىسى بىر خىل مۇسابىقە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى نۇرغۇنلىغان كىشى ئات مىنىشتىن ئىبارەت بىر يېڭى قىزىقىشنى يېتىلدۈرمەكتە. بەزى ئەللەردە ئات مىنىش ئارقىلىق پالەچ كېسەللىكلىرى داۋالانماقتا. گەرچە جۇڭگودا تېخى سىناق قىلىنمىغان بولسىمۇ باشقا دۆلەتلەر بۇ ئۇسۇلنى بۇرۇنلا قوللىنىپ ياخشى ئۈنۈملەرگە ئېرىشتى.

يۇقىرىقىلارنى يىغىنچاقلىغاندا شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، گەرچە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئات ۋە باشقا مىللىي تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىگە ئائىت سۆز - ئاتالغۇلار كۆپ ئەمەس، شۇنداقلا ئەينى دەۋرنىڭ مىللىي تەنتەربىيە پائالىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتلار بېرىلمىگەن بولسىمۇ لېكىن، ئەينى دەۋردە بىزلەرگە قىممەتلىك مىراسلارنى قالدۇرغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇئەللىپى مەھمۇد

ئىزاھلار:

- [1] غاپپار روزى: «دىۋانۇ لۇغانىت تۈرك» تىكى ئەدەبىي نەمۇنىلەردە ئىپادىلەنگەن ئىلىم - مەرىپەت قارىشى» [J]، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)، 2003 (3).
- [2] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» [J]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 (1 - توم): 5، 7، 8.
- [3] [4] ئابدۇكېرىم راخمان: «دىۋانۇ لۇغانىت تۈرك» تە ئات ۋە ئات مەدەنىيىتى» [C]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتى، 2010 (4).

[5] [6] [7] 王铁权，中国塞马历史资料，2001年. 北京赛乘育马研究会/百度文库。

پايدىلانمىلار:

1. ئادىلە قاھار: «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ھاياۋانات مىساللىق ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە» [J]. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2012 (2).
2. ئابدۇكېرىم راخمان: «دىۋانۇ لۇغانىت تۈرك» تە ئات ۋە ئات مەدەنىيىتى» [C]. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتى، 2010 (4).
3. مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغانىت تۈرك» 1، 2، 3، -، توملار [M]. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981، 1983، 1984.

4. شىنجاڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتى، «مەھمۇد كاشغەرىي ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى»» [c]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008.
5. ياك شېگىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» [M]. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998(8).
6. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى يېزىش گۇرۇپپىسى: «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» [M]. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006.
7. 王铁权. 中国赛马历史资料[M].北京赛乘育马研究会, 2001.
8. 王莉. 古代突厥语民族的民间竞技与游戏——以《突厥语大词典》和《福乐智慧》为例. 新疆大学人文学院, 2006 .
9. 亚夏尔·阿布里米提, 索菲娅·赛甫里. 维吾尔等突厥语民族传统体育文化渊源与传承[J]. 成都体育学院学报, 2009(1).
10. 百度文库

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلئىم ئابدۇرېھىم

كۆپ خىل تىل جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش تەتقىقاتى توغرىسىدا*

جاڭ ۋېيگو

(مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى تەييارلىق مائارىپ ئىنستىتۇتى، بېيجىڭ. 100081)

قىسقىچە مەزمۇنى: دۆلىتىمىزدە ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلى - خەنزۇ تىلى - ئىنگلىز تىلىدىن ئىبارەت «ئۈچ خىل تىل ئوقۇتۇشى» ئادەتكە ئايلاندى. بۇ ئوقۇتۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان كۆپ خىل تىلنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش بولسا ھەممە ئادەم كۆڭۈل بۆلىدىغان مۇھىم نۇقتا بولماقتا. بۇ ماقالىدە «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش» ئىدىيەسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، زېڭ چۈنباۋ ئەپەندىنىڭ «ئىنگلىز تىلى جۈملە شەكىللىرىنىڭ تۈرلىرىنى يىغىنچاقلاش» دېگەن ئەسىرىنى تەتقىقات ئاساسى قىلىپ تۇرۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھەر خىل جۈملە شەكىللىرىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغان ئەللىك جۈملىنى خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، قازاقچە تىللارغا تەرجىمە قىلىپ، شۇ ئارقىلىق بۇ تىللاردىكى شۇ جۈملىلەرنى ئىپادىلەشتىكى تەپەككۈر، لوگىكا، ئىپادىلەش ئىدىيەسى، ئىپادىلەش شەكلى جەھەتلەردىن سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە يەكۈن چىقىرىلىدۇ.

ئىچقۇچلۇق سۆزلەر: كۆپ خىل تىل؛ جۈملە شەكىللىرى؛ سېلىشتۇرۇش؛ تىل ئوقۇتۇشى

关于多语句型对比研究

张卫国

摘要: 在中国, 少数民族民族语 - 汉语 - 英语 “三语教学” 已是常态, 为其服务的多语对比研究成为关注的焦点。本文提出了 “多语句型对比” 研究的理念, 并以曾春宝《英语句型种类的归纳》为对比蓝本, 把其中代表各种句型的 50 个句子翻译成汉语、维吾尔语、哈萨克语, 并比较每个句子在四种语言表述中思维逻辑、表达理念、表现形式的异同, 得出初步结论。

关键词: 多种语言; 句型; 对比; 语言教学

Abstract: Recently, trilingual education (ethnic Minority languages, Chinese and English) has become a steady phenomenon in China, and contrast research on multilingual sentence patterns for its service has become the focus of attention. By adapting the method of contrasting sentence patterns, the author translates 50 sentences from English sentence types by Ceng Chunbao into Chinese, Uyghur and Kazakh respectively, and then compares each sentences in the expression of logic, philosophy and form of expression.

Keywords: multilingual; sentence form; contrast; language teaching

A: ماتېرىيال بەلگىسى:

H215: كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى:

ئۆگىنىش يەنى ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىشتەك ئوقۇتۇش مەزمۇنى تەدرىجىي قوشۇلماقتا. «كۆپ خىل تىلنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش» بىزنىڭ تەپەككۈرىمىزگە سىڭىپ كىرمەكتە. ھەر مىللەت خەلقى كۆپ تىلنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشنىڭ «ئۈچ خىل تىل ئۆگىنىش»، «ئۈچ خىل ئوقۇتۇش» تەرەپلەردىكى مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتمەكتە. لېكىن كۆپ خىل تىلنى قانداق سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش تېخى بىر بوشلۇق.

«دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشىگە ئەگىشىپ، قوش تىللىق بولۇش ھادىسىسى بارغانسېرى ئومۇملىشىپ بارماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بەزىبىر رايون ۋە مىللەتلەردە ئۈچ خىل تىل ئۆگىنىش ھەتتا كۆپ تىللىق بولۇشتەك ئەھۋاللار ئومۇملاشماقتا. شىنجاڭدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئانا تىلى ۋە دۆلەت ئورتاق تىلىنى ئۆگىنىشتەك قوش تىللىق مائارىپ ئوقۇتۇشىدا ئۈچىنچى بىر تىل

*بۇ ماقالە 2017 - يىلى 2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: جاڭ ۋېيگو (1959 - يىلى تۇغۇلغان)، دوختىپ، خەنزۇ تىلى يېزىقچىلىقى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

شۇڭا بۇ ماقالىدە «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكىللىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتىدىكى

نەزەرىيەۋى كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1. كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشنىڭ يولغا قويۇشچانلىقى

تىل سېلىشتۇرۇش تەتقىقاتى ۋە ئەمەلىيىتىدە مول نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بىراق، كۆپ خىل تىل ئۆگىنىشتە تىللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئىككى خىل تىلنى ئۆگىنىشتىن خېلىلا مۇرەككەپ بولىدۇ. كۆپ خىل تىل ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى خۇددى ئىككى تىل ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتتىكىدەك تەپسىلىي، سىستېمىلىق ھالدا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشنىڭ قىيىنلىق دەرىجىسى زور، مەشغۇلاتى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، كۆپ خىل تىلنى ئۆگىنىش ئەمەلىيىتىدە قوللىنىشقا قولايسىز.

كۆپ خىل تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر ئېنىق بولۇپ، تىللارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق تەتقىق قىلىش يولغا قويۇشقا بولىدىغان، شۇنداقلا ئەھمىيەتلىك ئىش. شۇڭا بۇ ماقالىدە «كۆپ خىل تىل جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش» پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

(1) ئوخشاش بىر جۈملىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى ئىپادىلىنىش شەكلىنى سېلىشتۇرغىلى بولىدۇ. «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش» تا ئالدى بىلەن مۇنداق دېيىشكە بولىدۇ، ئوخشاش بىر جۈملىنى ئوخشاش بولمىغان تىللاردا ئىپادىلەشتە تەپەككۈر ۋە لوگىكا قاتلىمىدا بىر- بىرىگە ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ. ئىپادىلىنىش شەكلىدە يۆنىلىشچانلىققا ئىگە بولۇپ، بۇلارنىڭ ئوخشاشلىق تەرىپى بىلەن ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرىنى سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ. ئەڭ دەسلەپكى سېلىشتۇرۇش شەكلى كۆپ خىل تىلنى سېلىشتۇرۇش قوللانمىسى بولىدۇ. بۇنداق قوللانمىدا دائىم قوللىنىدىغان سۆزلەرنى بىر نەچچە تىلغا تەرجىمە قىلىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ بىر جۈملە سۆزىنىڭ ئوخشاش بولمىغان بىر قانچە تىلدا ئىپادىلىنىش شەكلىنى سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىشكە قولايلىق يارىتىلىدۇ. شۇ تىلنى دەسلەپكى قەدەمدە ئۆگىنىشكە كىرىشكەنلەرنىڭ نىشانلىغان تىل مۇھىتىدىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ

دۇنيادىكى تىللارنىڭ تۈرى كۆپ، تىللارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، بۇ جەھەتتە مەزھەپ - ئېقىملار كۆپ، لېكىن ئاساسلىقى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق، تۈرلەر سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقى ۋە تىل ئوقۇتۇشى، تەرجىمە ئوقۇتۇشىغا مۇلازىمەت قىلىدىغان سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئاساسلىقى ئوخشاش بولمىغان تىللارنىڭ ياكى ئوخشاش تىللارنىڭ ئوخشىمىغان تەرەققىيات باسقۇچلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدىغان پەن بولۇپ، بۇ خىل سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق تىللارنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلىرى تەتقىق قىلىنىدۇ. تۈرلەر سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىدا ئاساسلىقى ھەر خىل تىللارنىڭ خۇسۇسىيىتى، ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈپ تەتقىق قىلىنىدۇ. ئىككىنچى تىل ئوقۇتۇشى ۋە ئىككى تىل ئوتتۇرىسىدىكى تەرجىمە جەريانىدا كىشىلەر تۈرلەر سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسى ئاساسىدا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنى تەرەققىي قىلدۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى خىل تىلنى ئۆگىنىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئىككى خىل تىلنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشنىڭ تەرەققىياتى مۇكەممەل بولۇپ، فونېتىكا، لېكسىكا، گىرامماتىكا، تىل ئىشلىتىش، تېكىست، مەدەنىيەت قاتارلىق قاتلاملاردىكى سېلىشتۇرۇش سىستېمىسى شەكىللەنگەن، روشەنكى بۇ خىل سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى كۆپ خىل تىللارنى ئۆگىنىش ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىدىغان كۆپ تىلنى سېلىشتۇرۇش تەتقىقاتىغا سېلىشقا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ.

شىنجاڭدا ئوخشاش بولمىغان تىللارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش تارىخىنى ناھايىتى ئۇزۇن دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن خەنزۇچە - ئىنگلىزچە تىللارنى سېلىشتۇرۇش، خەنزۇ تىلى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىللىرىنى سېلىشتۇرۇش قاتارلىق قوش

بولدۇ. ئوخشاش بولمىغان تىلدىكى ئوخشاش جۈملە شەكىللىرىنىڭ ئىپادىلەش شەكلى بىرقەدەر كۈچلۈك ئۇدۇلچانلىققا ئىگە.

(3) ئوخشاش بولمىغان تىللار جۈملە قۇرۇلما شەكلى قاتلىمىدا ماسلىققا ئىگە. ئوخشاش بولمىغان تىللار ئوتتۇرىسىدا جۈملە شەكلى جەھەتتە بىر قەدەر كۈچلۈك ماسلىققا ئىگە بولۇپلا قالماي، جۈملىنى ھاسىل قىلغۇچى تەركىبلەر مۇبىر قەدەر كۈچلۈك ماسلىققا ئىگە. ئاپتورنىڭ دەسلەپكى تەتقىقاتىدىن قارىغاندا، ئوخشاش بولمىغان تىللار ئوتتۇرىسىدا ئوخشاش بىر جۈملىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىنىڭ (ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى) مەيلى سېمانتىكىلىق جەھەتتىن ياكى ئىپادىلەش جەھەتتە بولسۇن ناھايىتى زور دەرىجىدىكى جىپسىلىشىشچانلىقنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن جۈملىلەردىكى ئىككىلەمچى تەركىبلەر (ئېنىقلىغۇچى، ھالەت، تولۇقلىغۇچى) لار مورفولوگىيە جەھەتتىكى پەرق تۈپەيلىدىن ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتە بىر قەدەر چوڭ پەرققا ئىگە بولىدۇ.

بۇ ماقالىدە «كۆپ خىل تىلدىكى جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش» ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى.

2. كۆپ خىل تىللارنىڭ جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش تەتقىقاتى ئۈستىدىكى سىناق

ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلگەن بولۇپ، كۆپ خىل تىل ئوتتۇرىسىدىكى جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىشتا بىزنى بىر قەدەر ئىشەنچلىك جۈملە تۈرلىرى ئاساسى بىلەن تەمىنلىدى.

بۇ ماقالىدە بۇ جۈملە شەكلىنىڭ تۈرلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان 50 نەچچە جۈملە مىسال قىلىنغان. بۇ جۈملىلەر مەنە جەھەتتىن ئاساسەن تەڭ قىممەتتىكى خەنزۇ تىلى، ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىلىدىكى جۈملە شەكلىدە تەرجىمە قىلىندى ھەم ھەر بىر جۈملىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تىلدىكى تەپەككۈر لوگىكىسى، ئىپادىلەش ئىدىيەسى، ئىپادىلەش شەكلىدىكى پەرقلەرنى تېپىپ سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئاساسىدا ئاساسىي خۇلاسە چىقىرىلدى. ئوخشاش بىر جۈملە سۆزنى ئوخشاش بولمىغان تىلدا ئىپادىلەشتە ئۇنىڭ تەپەككۈر لوگىكىسى، ئىپادىلەش

كېتەلەيدۇ. لېكىن بۇ تىلدىكى چوڭقۇر قاتلاملىق سېلىشتۇرما ئەمەس. شۇڭا ئوخشاشمىغان تىللار ئوتتۇرىسىدا جۈملە شەكىللىرىنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، مەسىلىنى بىراقلا ھەل قىلغىلى بولىدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا تىللار ئارىسىدىكى بۇ ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەرنى تېخىمۇ چوڭقۇر سېلىشتۇرۇپ خۇلاسە چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىغىلى بولىدۇ.

(2) ئوخشاش بولمىغان تىللار جۈملە شەكلى قاتلىمىدا ماسلىققا ئىگە. روشەنكى، ئوخشاش بولمىغان تىللارنىڭ ئىپادىلەش شەكلىدە نۇرغۇن پەرق بولىدۇ، لېكىن بارلىق تىللاردا جۈملىلەرنى ئانالىز قىلىپ چىققىلى بولىدۇ. ھەر بىر تىلنىڭ جۈملىلىرى ئاددىي جۈملە ۋە مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئايرىلىدۇ. ئاددىي جۈملىلەر جۈملىنىڭ ئىنتوناتسىيەسىگە قاراپ بايان جۈملە، سوراق جۈملە، بۇيرۇق جۈملە، ئۈندەش جۈملە قاتارلىق تۆت تۈرگە ئايرىلىدۇ، شۇنداقلا يەنە جۈملىلەردىكى لوگىكىلىق مۇناسىۋەتلەرگە ئاساسەن ئاددىي جۈملىلەرنى بايان جۈملە، تەسۋىرىي جۈملە، ساقلام جۈملە، ھۆكۈم جۈملە دېگەن تۈرلەرگە ئايرىشقا

ئىنگىلىز تىلى ئوقۇتۇشى جۇڭگودىكى چەت ئەل تىللىرى ئوقۇتۇشىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى. ئىنگىلىز تىلى جەھەتتىكى تەتقىقاتلار ناھايىتى چوڭقۇرلاشقان بولۇپ، توردا ئېلان قىلىنغان زېڭ باۋچۈن يازغان «ئىنگىلىز تىلىدىكى جۈملە شەكىللىرىنىڭ تۈرلىرى» دېگەن ماقالىدە جۈملىلەرنى ئىشلىتىش مەقسىتىگە ئاساسەن بايان جۈملە، سوئال جۈملە، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۈندەش جۈملە دەپ ئايرىپ چىققان، گىرامماتىكىلىق شەكلىگە ئاساسەن يەنى جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئاساسلىنىپ، ئىنگىلىز تىلىدىكى جۈملىلەرنى ئاددىي جۈملە، تەڭداش قوشما جۈملە ۋە مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئايرىغان. ئاددىي جۈملىلەرنىڭ جۈملە تەركىبىنىڭ ماسلاشتۇرۇش شەكلىگە ئاساسەن، ئالتە خىل ئاساسىي جۈملە شەكلىنى رەتلەپ چىققان، يەنى ئىنگىلىز تىلىدىن 50 تىن ئارتۇق تىپىك مىسال ئېلىش

stop crying, and wipe away tears your.

خەنزۇ تىلى:

停止哭泣，擦去你的泪水。

ئۇيغۇر تىلى: يىغلىماڭ، كۆز يېشىڭىزنى سۈرتۈۋېتىڭ.

قازاق تىلى: جىلاما، كوز جاسىڭدى دەسورت. تەھلىل:

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملە تەركىبلىرى ئاساسىي جەھەتتىن جىپسىلاشقان بولۇپ، سۆز تەرتىپلىرى ئوخشاش يۆنىلىشتە كەلگەن، بۇ ئوخشاشمىغان تىللارنىڭ تەپەككۇر لوگىكىسى، ئىپادىلەش ئىدىيەسى جەھەتتە ئوخشاشلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئوخشاشمايدىغان تەرەپلىرى: تىللارنىڭ مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھەر بىر تىلنىڭ جۈملىلىرىدە شۇ تىلنىڭ مورفولوگىيەسى ئەكس ئەتكەن بولىدۇ. مەسىلەن، 2 - مىسالدىكى بۇيرۇق جۈملە ئىنتوناتسىيە بويىچە ئىنگلىزچە «wip away» بولسا، خەنزۇچىدا «擦去»، ئۇيغۇرچىدا «سۈرتۈۋېتىڭ»، قازاقچىدا «سۈرت» بولۇپ ئىپادىلەنگەن.

ئىپادىلەش شەكلى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدىغان بۇنداق جۈملىلەرنىڭ سانى كۆپ ئەمەس بولۇپ، تەھلىل قىلىنغان جۈملىنىڭ تەخمىنەن %10 تىنى ئىگىلەيدۇ. لېكىن بۇلاردا ئوخشاش بولمىغان تىللار ئوتتۇرىسىدا تەپەككۇر لوگىكىسى، ئىپادىلەنگەن مەزمۇن ۋە ئىپادىلەش شەكلىدە ئوخشاشلىق يۈزلىنىشى بارلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ خىلدىكى ئوخشاشلىق ئوخشاش بولمىغان تىللارنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەرەپلىرىدە (فونېتىكا، لېكسىكا، گىرامماتىكا)، بولۇپمۇ جۈملە شەكلىنىڭ قاتلىمى جەھەتتە ئىپادىسىنى تاپىدۇ؛ بۇنداق ئوخشاشلىقلار ئاددىي جۈملىلەردىمۇ، مۇرەككەپ جۈملىلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى ئىپادىلەش شەكلى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدىغان جۈملىلەردە مەۋجۇت، شۇنداقلا يەنە ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى ئىپادىلەش شەكلىدە پەرق بىر قەدەر زور بولغان جۈملىلەردىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ تۈردىكى

ئىدىيەسى ئوخشاش بولىدۇ، ئىپادىلەش شەكلىدىكى پەرقلەر تەڭ ۋە قانۇنىيەتلىك بولىدۇ، ئوخشاش بولمىغان تىللار ئارىسىدا ئوخشاش بىر جۈملە سۆزىنىڭ ئىپادىلەش شەكلىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالنى ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتە: ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش كېلىدىغان جۈملىلەر، پەرق ئانچە چوڭ ئەمەس جۈملىلەر، پەرق بىر قەدەر زور بولغان جۈملىلەر. بۇ ماقالىدە مىسال قىلىپ ئېلىنغان 50 جۈملىنىڭ ئىچىدىن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بەزىبىر جۈملىلەر تەھلىل قىلىنىپ، ماقالىنىڭ ئاساسى قىلىندى.

ماقالىدە جۈملە شەكلىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلغاندا تۆۋەندىكىدەك بەلگىلەر قوللىنىلدى. ئىگە «=»، خەۋەر «_»، تولۇقلىغۇچى «_»، ئېنىقلىغۇچى «.....»، ھالەت «_ _»، تولدۇرغۇچى «_ _ _» ۋە باشقىلار. ھەر بىر خىل تىلنى تەتقىق قىلىشتا ئۆزىنىڭ كەسىپى ئاتالغۇلىرى سىستېمىسى بار بولغاچقا، ماقالىدە تۆت خىل تىلنى سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىشتا پەقەت مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش مەقسەت قىلىندى، ئىزدەنمەكچى بولغان مەسىلىلەر ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. مەسىلەن، جۈملە تەركىبلىرىنى ئايرىپ چىقىشتا ئوتتۇرىدىكى ئىختىلاپلارنى ئازايتىپ ئومۇملاشتۇرۇپ بىر تەرەپ قىلىندى، ئاساسىي جەھەتتىن بىردەكلىككە ئەھمىيەت بېرىلدى.

(1) ئىپادىلەش شەكلى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولغان جۈملىلەر.

1- مىسال:

ئىنگلىز تىلى:

Study, study and once more study.

خەنزۇ تىلى:

学习，学习再学习。

ئۇيغۇر تىلى: ئۆگىنىش، ئۆگىنىش يەنە

ئۆگىنىش

قازاق تىلى: ۇيرەن، ۇيرەن جانە ۇيرەن

2- مىسال:

ئىنگلىز تىلى:

She studies English

خەنزۇ تىلى:

她学英语

ئۇيغۇر تىلى: ئۇ ئىنگلىز تىلىنى ئۆگىنىدۇ.

قازاق تىلى: ول انگلىش تىلىنى ۆيرىندى.

5 - مىسال:

ئىنگلىز تىلى:

He took his bag and left.

خەنزۇ تىلى:

他拿着书包离开了。

ئۇيغۇر تىلى: ئۇ سومكىسىنى ئېلىپ كەتتى.

قازاق تىلى: ول سومكاسىن الپ كەتتىپ قالدى.

6 - مىسال:

ئىنگلىز تىلى:

My mother made me a new dressm.

خەنزۇ تىلى:

我母亲 给我 做了一件新衣裳。

ئۇيغۇر تىلى: ئايام ماڭا يېڭى كىيىم تىكىپ بەردى.

قازاق تىلى: شەشەم ماغان مېىر جاڭا كىيىم تىگىپ بەردى.

تەھلىل:

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملىلەرنىڭ تەركىبلىرى ئاساسىي جەھەتتىن جېسىلاشقان بولۇپ، سۆز تەرتىپىمۇ ئاساسەن بىردەك. بۇنىڭدا ئوخشاش بولمىغان تىللارنىڭ لوگىكىلىق تەپەككۈر، ئىپادىلەش جەھەتلەردە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاشلىققا ئىگە ئىكەنلىكى ئىپادىلەنگەن.

پەرقلىق تەرەپلىرى: تىل شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلىدىن، ھەر بىر تىلدىكى جۈملىلەر ئۆزىدە شۇ تىلنىڭ مورفولوگىيەسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولىدۇ. مەسىلەن، 9 - مىسالدىكى تولدۇرغۇچى «يېڭى كىيىم» ئىنگلىز تىلى ۋە خەنزۇ تىلىدا پېئىللىق خەۋەر «بەردى» نىڭ كەينىگە كەلگەن. Made me a new dress، لېكىن ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىللىرىدا بولسا تولۇقلىغۇچى سۆز «يېڭى كىيىم» خەۋەر «بەردى» نىڭ ئالدىدا كەلگەن. «يېڭى كىيىم تىكىپ بەردى»، «مېىر جاڭا كىيىم تىگىپ بەردى»

ئوخشاشلىقلارغا دىققەت قىلىش، ئۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە قوللىنىش بىزنىڭ كۆپ خىل تىل ئۆگىنىشىمىزنىڭ ئاساسى بولىدۇ.

(2) ئىپادىلەش شەكلىدە پەرق چوڭ بولمىغان جۈملىلەر

ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى نۇرغۇن جۈملىنىڭ تەپەككۈر لوگىكىسى، ئىپادىلەش ئىدىيەسى جەھەتلەردە ئوخشاشلىق بولسىمۇ، بىراق تىل شەكلىدە يەنىلا روشەن پەرق بولىدۇ. ۋاھالەنكى، بۇ پەرقلەر كۆپ ھاللاردا تىل شەكلىنىڭ تېپىز قاتلىمىدا ئىپادىلىنىپ، شۇ تىلنىڭ مورفولوگىيەلىك سىستېمىسىغا مۇلازىمەت قىلىدۇ، شۇڭا ئۇلار بىر قەدەر كۈچلۈك سىستېمىچانلىققا ئىگە بولىدۇ. تىللار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەك تەرەپلەر بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان ماسلىشىشچانلىققا ئىگە. مانا بۇلار بىزنىڭ كۆپ خىل تىل ئۆگىنىشىمىزدىكى مۇھىم نۇقتا. بۇ ماقالىدە مۇشۇ خىلدىكى جۈملىلەرنى «ئىپادىلەش پەرقى ئانچە زور بولمىغان جۈملىلەر» دەپ ئاتىدۇق. بۇنداق جۈملىلەر ماقالىدە ئانالىز قىلىنغان جۈملىلەرنىڭ 60 پىرسەنتىدىن ئاشىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى قانۇنىيەتلىكى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان پەرقلەر بىزنىڭ كۆپ خىل تىل ئۆگىنىشىمىزدە ئالدى بىلەن ئىگىلىۋېلىشقا تېگىشلىك بولغان قانۇنىيەت ۋە ماھارەتتۇر. بۇ جۈملىلەر ئاساسلىقى بايان جۈملە، سوئال جۈملە، ئىنكار جۈملە، ئىمكان جۈملە، ھۆكۈم جۈملە، رەۋىش، Bf پېئىللىق جۈملە، جۈملىدىكى ئىبارە قاتارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ.

A. بايان جۈملە

3 - مىسال:

ئىنگلىز تىلى:

The accident happened yesterday afternoon.

خەنزۇ تىلى:

故事发生在昨天下午。

ئۇيغۇر تىلى: ھادىسە تۈنۈگۈن چۈشتىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىدى.

قازاق تىلى: ۋاقىغا كەشە تۈستەن كەيىن تۈنلغان

4 - مىسال:

ئىنگلىز تىلى:

ئوخشاش بولمىغان تىللاردا گەرچە پەرق بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى تىللار شۇ تىلنىڭ مورفولوگىيە سىستېمىسىغا بويسۇنغان ھالدا تىللار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەك تەرەپلەر بىرقەدەر كۈچلۈك جىپسىلىشىپ كەلگەن. مانا بۇلار بىزنىڭ كۆپ خىل تىللارنى ئۆگىنىشىمىزدىكى مۇھىم نۇقتىلارنىڭ بىرى.

7 - مىسال:

ئىنگلىز تىلى:

China and other countries in East Asia are developing rapidly.

خەنزۇ تىلى:

中国和东亚其它国家正在迅速地发展。

ئۇيغۇر تىلى: جۇڭگو ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى

باشقا دۆلەتلەر ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلماقتا.

قازاق تىلى: جۇڭگو مەن شىغىس ازىداداغى باسقا

مىلدەرۇرتىسى دامۇدا.

تەھلىل:

7 - مىسالدا كۆرسىتىلگەن جۈملىلەر بىر قەدەر مۇرەككەپ بولغان بايان جۈملە بولۇپ، بۇ بايان جۈملىنىڭ ئاددىي بايان جۈملىلەر بىلەن بولغان پەرقى ئانچە زور ئەمەس.

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملىنىڭ تەركىبلىرى ئاساسىي جەھەتتىن جىپسىلاشقان بولۇپ، تىل تەرتىپى ئاساسەن بىردەك.

پەرقلەك تەرەپلىرى: تىلنىڭ مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھەر بىر خىل تىلنىڭ جۈملىلىرىدە شۇ تىلنىڭ تىل مورفولوگىيەسى ئەكس ئەتكەن بولىدۇ. 7 - مىسالدىكى پېئىل ھازىرقى زامان شەكىلدە كەلگەن «正在迅速地发展» دېگەن سۆز ئىنگلىز تىلىدا «are developing rapidly» شەكىلدە ئىپادىلەنگەن، خەنزۇ تىلىدا «رەۋىش + پېئىل» شەكىلدە ئىپادىلەنگەن. «正在迅速地发展» دېگەن سۆز ئۇيغۇر تىلى ۋە قازاق تىلىدا پېئىللارنىڭ قوشۇمچە تەركىبى قىلىپ ئىپادىلەنگەن. «ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلماقتا»، «ۇرتىسى دامۇدا».

B. سوئال جۈملە

سوئال جۈملىنىڭ بۇ تۆت خىل تىلدىكى پەرقى بىر قەدەر كۈچلۈك سىستېمىلىق ۋە ماسلىشىشچانلىققا

ئىگە.

(1) ئالاھىدە سوئال جۈملە

8 - مىسال:

ئىنگلىز تىلى:

Where do you live?

خەنزۇ تىلى:

你住哪儿?

ئۇيغۇر تىلى: سىز قەيەردە تۇرىسىز؟

قازاق تىلى: سەن قاي جەردە تۇراسىڭ؟

تەھلىل:

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملىلەرنىڭ تەركىبلىرى ئاساسىي جەھەتتىن جىپسىلاشقان، تىل تەرتىپىمۇ بىر تەرەپلىك بولغان.

ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرى: تىللارنىڭ مورفولوگىيەسىدە پەرق بولغانلىقتىن ھەر بىر خىل تىلدا ئىپادىلەنگەن ئالاھىدە سوئال جۈملىلەر شۇ تىلنىڭ مورفولوگىيەسى، گىرامماتىكىلىق ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. تىل تەرتىپى، سوئال ئالماش، جۈملە شەكلى جەھەتلەردە شۇ تىلنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان. بىراق بۇ ئوخشىماسلىقتا بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان ماسلىشىشچانلىق ۋە قانۇنىيەت بار. مەسىلەن، سوئال ئالماشلاردىن ئىنگلىز تىلىدا: were، خەنزۇ تىلىدا: 哪儿، ئۇيغۇر تىلىدا: قەيەردە، قازاق تىلىدا: قاي جەردە.

(2) تاللاش سوئال جۈملە

9 - مىسال:

ئىنگلىز تىلى:

Do you want tea or coffee?

خەنزۇ تىلى:

你是要茶还是咖啡?

ئۇيغۇر تىلى: سىز چاي ئىچەمسىز ياكى قەھۋەمۇ؟

قازاق تىلى: سىزگە شاي كەرەكپە، الدە كىوفە

كەرەكپە؟

تەھلىل:

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملە تەركىبلىرى ئاساسىي جەھەتتىن جىپسىلاشقان بولۇپ، تىل تەرتىپىمۇ رەتلىك، ھەتتا تاللاش خاراكتېرلىك ئۆلانمىلارمۇ كۈچلۈك ماسلىشىشچانلىققا ئىگە.

مەسىلەن:

ئىنگلىز تىلى: «or» خەنزۇ تىلى «还是»، ئۇيغۇر تىلى «ياكى»، قازاق تىلى «الده» قاتارلىقلار ئوخشىمىغان تىللارنىڭ لوگىكىلىق تەپەككۈر، ئىپادىلەش شەكلى ئاساسەن بىردەكلىككە ئىگە بولغان.

ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرى: تىللارنىڭ مورفولوگىيەلىك پەرقى تۈپەيلىدىن، ھەر بىر جۈملە شۇ تىلنىڭ سوئال جۈملە سۆز تەرتىپى، جۈملە شەكلى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئەمەل قىلىپ، كونكرېت ئىپادىلەش شەكلىدىكى پەرقلەرنى ئىپادىلىگەن.

(3) قارىمۇ قارشى مەنىلىك سوئال جۈملە

10 - مىسال جۈملە:

ئىنگلىز تىلى:

He doesn't know her, does he?

خەنزۇ تىلى:

他不认识她，对不对？

ئۇيغۇر تىلى: ئۇ يالا يۇقىزنى تونۇمايدۇ، شۇنداقمۇ؟

قازاق تىلى: ول ونى تانمايدى، سولاي مەسپە؟ تەھلىل:

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملە تەركىبلىرى ئاساسەن جىپسىلاشقان، تىل تەرتىپىمۇ رەتلىك ئوخشاش بولغان.

ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرى: مورفولوگىيەلىك پەرق سەۋەبلىك، ھەر بىر خىل تىلدىكى جۈملەلەر شۇ تىل مورفولوگىيەسىنى ساقلاپ قالغان. مەسىلەن، قايتۇرما سوئال تىلى :

“是”，“这样吗？”

ئىنگلىز تىلىدا «does he»، خەنزۇ تىلىدا «对不»، ئۇيغۇر تىلىدا «شۇنداقمۇ»، قازاق تىلىدا «سولاي مەسپە؟» قاتارلىقلار.

C. ئىنكار جۈملە

11 - مىسال جۈملە:

ئىنگلىز تىلى:

Don't forget it

خەنزۇ تىلى:

别忘了它

ئۇيغۇر تىلى: ئۇنتۇپ قالماڭ.

قازاق تىلى: ونى ۇمتىپ قالما.

تەھلىل:

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملەنىڭ تەركىبلىرى ئاساسىي جەھەتتىن جىپسىلاشقان، تىل تەرتىپىمۇ رەتلىك بىر يۆنىلىشتە كەلگەن.

ئوخشىمايدىغان پەرقلەش تەرەپلىرى: مورفولوگىيەسىدىكى ئوخشاشلىق تۈپەيلىدىن ھەر بىر خىل جۈملەدە شۇ تىلدىكى ئىنكار بۇيرۇق جۈملەنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان. «别忘了» دېگەن بۇ سۆزنىڭ ئىنكار مەزمۇنى ئوخشىمىغان تىلدا ئوخشىمىغان شەكىلدە كەلگەن. مەسىلەن:

ئىنگلىز تىلى: Don't forget not+do پېئىل

خەنزۇ تىلى: 别忘了 ئىنكار رەۋش + پېئىل

ئۇيغۇر تىلى: «ئۇنتۇپ قالماڭ» 动词+否定附加

成分 پېئىل + ئىنكار قوشۇمچىسى

قازاق تىلى: «ونى ۇمتىپ قالما» 动词+否定附加

成分 پېئىل + ئىنكار قوشۇمچىسى

D. ئىمكان جۈملە

12 - مىسال جۈملە:

ئىنگلىز تىلى:

Can you finish the work in time?

خەنزۇ تىلى:

你能按时完成工作吗？

ئۇيغۇر تىلى: سىز خىزمىتىڭىزنى دەل ۋاقتىدا

ئورۇنداپ بولالامسىز؟

قازاق تىلى: سەن جۇمىستى ۋاغىندا بىترە

الاسىڭبا؟

تەھلىل:

بۇ مىسالدىكى جۈملەلەرنىڭ ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: «能不能» نى ئىپادىلەشتە تۆت خىل تىلدىكى پەرقلەر بىر قەدەر كۈچلۈك سىستېمىلىققا، ماسلىشىشقا ئىگە بولۇپ، مىسال ئېلىنغان 12 - مىسالدىكى جۈملەلەرنىڭ تەركىبى ئاساسىي جەھەتتىن ماسلاشقان، سۆز تەرتىپىمۇ دېگەندەك جىپسىلاشقان.

پەرقلەش تەرەپلىرى: تىلنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكلى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھەر بىر خىل تىلدا شۇ تىلنىڭ مورفولوگىيەسى بەلگىلەپ بەرگەن

ھەرقايسى تىللاردىكى ئىمكان جۈملىنىڭ جۈملە شەكلى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلىگەن، لېكىن ئوخشاشمايدىغان تەرەپلىرى كۈچلۈك ماسلىشىشچانلىقىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. مەسىلەن: ئىنگلىز تىلى:

can you ?

خەنزۇ تىلى:

你能?

ئۇيغۇر تىلى: بوللامسىز؟

قازاق تىلى: «بىترە الاسىڭبا؟»

E. ھۆكۈم جۈملە

13 - مىسال جۈملە:

ئىنگلىز تىلى:

Mr. Turner is an artist.

خەنزۇ تىلى:

特纳先生是位画家。

ئۇيغۇر تىلى: تېرىنېر ئەيەندى رەسسام.

قازاق تىلى: تىنامىرزا سىشۋەتشى.

تەھلىل:

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملە تەركىبلىرى ئاساسەن جىپسىلاشقان، تىل تەرتىپلىرىمۇ بىردەك يۆنىلىشتە كەلگەن.

پەرقلىق تەرەپلىرى: تىلنىڭ مورفولوگىيەسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھەرقايسى جۈملىدە شۇ تىلدىكى ھۆكۈم جۈملىلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلى ساقلىنىپ قالغان، لېكىن بىر قەدەر كۈچلۈك مايىللىققا ئىگە. مەسىلەن: ئىنگلىز تىلىدا «is»، خەنزۇ تىلى، ئۇيغۇر تىلى، قازا تىللىرىدا بۇنداق جۈملە شەكلى يوق.

14 - مىسال جۈملە:

ئىنگلىز تىلى:

She became a lawyer

خەنزۇ تىلى:

她成了一名律师

ئۇيغۇر تىلى: ئۇ ئادۋوكات بولدى.

قازاق تىلى: ول ادۋكات بولدى.

تەھلىل:

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملە تەركىبلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ماسلاشقان، تىل تەرتىپىمۇ بىر

يۆنىلىشتە كەلگەن.

پەرقلىق تەرەپلىرى: تىللارنىڭ مورفولوگىيەسىدىكى پەرق تۈپەيلى، ھەرقايسى تىللار ئۆزلىرىنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكلىنى ساقلاپ قالغان، لېكىن ئوخشىمىغان تىللار ئوتتۇرىسىدا بىر قەدەر كۈچلۈك جىپسىلىشىش كۆرۈلگەن. مەسىلەن:

ئىنگلىز تىلىدا "became"، خەنزۇ تىلىدا بولسا «成了»، ئۇيغۇر تىلىدا «بولدى»، قازاق تىلىدا «بولدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

F. رەۋىش

15 - مىسال جۈملە:

ئىنگلىز تىلى:

We never beat children

خەنزۇ تىلى:

我们从来不打孩子。

ئۇيغۇر تىلى: بىز ئەزەلدىن بالىلارنى ئۇرمايمىز.

قازاق تىلى: بىز جەلدىن بالانى ئۇرمايمىز.

16 - مىسال جۈملە:

ئىنگلىز تىلى:

Nobody went

خەنزۇ تىلى:

没有人去。

ئۇيغۇر تىلى: ھېچكىم بارمايدۇ.

قازاق تىلى: ھىكىم بارمايدى.

تەھلىل:

بۇ جۈملىلەرنىڭ ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملە تەركىبلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ماسلاشقان، تىل تەرتىپى ئاساسەن ئوخشايدۇ.

ئوخشاشمايدىغان تەرەپلىرى: ئىنگلىز تىلىدىكى

Nobody never ئەسلىدىلا ئىنكار قىلىش مەنىسىدە

كەلگەن بولۇپ، خەنزۇ تىلى، ئۇيغۇر تىلى، قازاق

تىللىرىدا پۈتۈنلەي تەڭ باراۋەر كېلىدىغان سۆزلەر

يوق، شۇنىڭ ئۈچۈن سۆزلەرنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق

سۆز بىرىكمىسى ھاسىل قىلىپ ئىپادىلەنگەن ھەمدە

ئىنكار قىلىش شەكلىدە تەكىتلەنگەن، شۇنىڭ بىلەن

تىللار ئارىسىدا شۇنىڭغا توغرا كېلىدىغان سۆز بولۇپ

شەكىللەنگەن. مەسىلەن:

خەنزۇ تىلىدا:

她爸爸给她买了一本词典作为生日礼物。

ئۇيغۇر تىلى: ئۇنىڭ دادىسى ئۇنىڭغا نۆۋەتتە كۈن سوۋغىتىغا بىر لۇغەت ئېلىپ بەردى.
 قازاق تىلى: ونىڭ اكەسى تۇلغان كۈن تارتۇ برەتتىدە وعان بىر سوزدىك سىيلادى.
 تەھلىل:

تىللاردىكى ئوخشاش تەرەپلىرى:

(1) جۈملە تەركىبلىرى ئاساسىي جەھەتتىن جىپسىلاشقان، سۆز تەرتىپىمۇ ئوخشاپراق كەلگەن.
 (2) «作为» دېگەن بىر سۆز تۆت خىل تىلدا مۇناسىپ ھالدا ماس كېلىدىغان ھالەتتە ئىپادىلەنگەن. ئىنگلىز تىلىدىكى «as»، خەنزۇ تىلىدىكى «作为»، ئۇيغۇر تىلىدا بولسا بېرىش - كېلىش شەكلىدە «سوۋغىتىغا»، قازاق تىلىدا «برەتتىدە» بولۇپ كەلگەن.

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى:

(1) ئىسىم تولدۇرغۇچى «一本词典» سۆزى ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدا شۇ تىللارنىڭ مورفولوگىيەلىك تەلپىگە ئاساسەن، پېئىللىق خەۋەر «买了» نىڭ ئالدىغا كەلگەن.

(2) قىسقا سۆز «作为生日礼物» مەقسەت ھالەت بولۇپ خەنزۇ تىلى، ئىنگلىز تىللىرىدا ھەرىكەت «买了一本词典» نىڭ كەينىگە كەلگەن. ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىللىرىدا بولسا ھەرىكەتنىڭ ئالدىغا كەلگەن.

19 - مىسال جۈملە:

ئىنگلىز تىلى:

His father told him not to play in the stree

خەنزۇ تىلى:

他父亲告诉他不要在街上玩。

ئۇيغۇر تىلى: ئۇنىڭ دادىسى ئۇنىڭغا كۈچىدا ئوينىسا بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى.
 قازاق تىلى: ونىڭ اكەسىسى وعان جولدا ويناماۋدى تاپسىردى.
 تەھلىل:

بۇ جۈملەنىڭ ھەرقايسى تىللاردىكى ئوخشاشلىق تەرەپلىرى جۈملە تەركىبلىرى ئاساسەن جىپسىلاشقان، سۆز تەرتىپىمۇ ئوخشىشىپ كەتكەن.

从来不打·没有人去

ئۇيغۇر تىلىدا: «ھېچكىم بارمايدۇ، ئەزەلدىن ئۇرمايمىز» دەپ كەلگەن، قازاق تىلىدا «ەشكىم بارمايدى»، «ەجەلدەن ئورمايمىز» بولۇپ كېلىدۇ. قىسقا سۆزلەر جۈملە تەركىبى بولغان جۈملەلەر. ئىنگلىز تىلىدا ئوخشاش بولمىغان قىسقا سۆزلەر جۈملىدە جۈملە تەركىبى بولۇپ كەلگەندە بۇنىڭدىن باشقا ئۈچ خىل تىلدا ئىپادىلەش شەكلىدىمۇ ئوخشاشمىغان شەكلىدە بىر تەرەپ قىلىنغان بولسىمۇ، بىراق بۇنىڭدا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قانۇنىيەت بولىدۇ.

17 - مىسال. جۈملە:

ئىنگلىز تىلى:

I don't know what should do next.

خەنزۇ تىلى:

我不知道 下一步该干什么。

ئۇيغۇر تىلى: ئەمدى قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى بىلەلمىدىم.
 قازاق تىلى: مەن ەندىكى باسقۇشتا نە ئىستەيمىدى بىلمەي قالدىم.
 تەھلىل:

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملە تەركىبلىرى ئاساسىي جەھەتتىن جىپسىلاشقان، تىل تەرتىپىمۇ ئوخشاپراق كەلگەن.

پەرقلىك تەرەپلىرى: قىسقا جۈملە «下一步该干什么» «什么» تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىللىرىدا شۇ تىللارنىڭ ئۆزىنىڭ مورفولوگىيەلىك خۇسۇسىيىتىنىڭ تەلپىگە ئاساسەن پېئىللىق خەۋەر «不知道» نىڭ ئالدىغا كەلگەن. ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىللىرىدا پېئىللارنىڭ قوشۇمچە تەركىبى ئىچىدە كىشىلىك ئالماش بولغاچقا، جۈملە ئىچىدىكى ئالماش ئىگە «我» چۈشۈپ قالغان. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى بىلەلمىدىم.

18 - مىسال جۈملە:

ئىنگلىز تىلى:

Her father bought her a dictionary as a birthday present.

خەنزۇ تىلى:

The food was good, but he had little appetite

خەنزۇ تىلى:

食物很精美，但他却没有胃口

ئۇيغۇر تىلى: يېمەكلىك ناھايىتى ئېسىل، لېكىن

ئۇنىڭ پەقەتلا ئىشتىھاسى يوق.

قازاق تىلى: تاعام وتە دامدى ەكەن دەسەدە ونىڭ

تابەتى تارتىپاي تۇر.

تەھلىل:

ئوخشاش تەرەپلىرى:

(1) جۈملىنىڭ توپ يىلتىزى ئوخشاپ كېتىدۇ.

«食物很精美，但...»

(2) «转折» ئۇلانما «但» نىڭ ئىپادىلىنىش

شەكلىنىڭ جىپسىلىشىش شەكلى بىر قەدەر كۈچلۈك

بولغان. مەسىلەن: ئىنگىلىز تىلىدىكى «bat» خەنزۇ

تىلىدىكى «但»، ئۇيغۇر تىلىدىكى «لېكىن»، قازاق

تىلىدىكى «دەسەدە» دېگەندەك.

پەرقلىك تەرەپلىرى: تارماق جۈملىدىكى «ئۇنىڭ

پەقەتلا ئىشتىھاسى يوق» ئوخشىمىغان تىللاردا

ئوخشاشمىغان شەكىلدە ئىپادىلەنگەن. ئىپادىلەش

شەكلىدىكى پەرقلەر مۇنداق:

ئىنگىلىز تىلىدا:

«He had little appetite» «他有不大的胃口»

خەنزۇ تىلىدا: «他没有胃口» دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا: «ئۇنىڭ پەقەتلا ئىشتىھاسى يوق»

«他简直没有胃口» دېيىلىدۇ.

قازاق تىلىدا: «ونىڭ تابەتى تارتىپاي تۇر»، «他

的食欲引不起来» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ.

مانا مۇشۇ خىلدىكى جۈملىلەرنىڭ ئوخشاش

مەنىدىكى سۆزلەر ئوخشىمىغان تىللاردا ئىپادىلەنگەن

مەزمۇن، ئىپادىلەش ئۇسۇلى قاتارلىقلاردىكى

ئوخشىماسلىقلار كۆپ خىل تىللارنى ئۆگىنىشتىكى

قىيىن نۇقتىلار بولۇپ قالىدۇ.

21 - مىسال جۈملە:

ئىنگىلىز تىلى:

He looked worried just now.

خەنزۇ تىلى:

他刚才看上去有些焦急。

ئۇيغۇر تىلى: ئۇ بايا قارماققا تىت - تىت

پەرقلىق تەرەپلىرى: قىسقا سۆز «不要在街上玩»

جۈملىدە يېتىل «告诉» نىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇپ

كەلگەن، شۇ ئارقىلىق ئوخشىمىغان تىللاردا ئوخشاش

بولمىغان ئىپادىلەش شەكلى بولۇپ كەلگەن.

مەسىلەن، ئىنگىلىز تىلىدىكى «not - to» دېگەن سۆز

خەنزۇ تىلىدا سۆز تەرتىپى، ئۇيغۇر قازاق تىللىرىدا

بولسا يېتىللىق قىسقا سۆز قوشۇلغان ئىسىملاشقان

تولدۇرغۇچى قوشۇمچە تەركىب «جولدا وينا ماۋدى»،

«كوچىدا ئوينىسا بولمايدىغانلىقىنى» بولۇپ

شەرھەلەنگەن.

(3) ئىپادىلەش شەكلىدە پەرقلەر بىر قەدەر زور

بولغان جۈملىلەر

سۆزلۈكلەر قاتلىمىدا بىر تىلدىكى بەزىبىر سۆزلەر

باشقا تىللاردا مۇشۇ تىل مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان

سۆزلەر مەنە ۋە گىرامماتىكىلىق مەنىسىدە تەڭ

كەلمەيدىغان، ئوخشاشمىغان تىللار بۇ سۆزنىڭ

مەنىسىنى تەڭ كەلمەيدىغان، ئوخشاشمىغان تىللار بۇ

سۆزنىڭ مەنىسىنى ئىپادىلەشتە ئوخشىمىغان بىر

تەرەپ قىلىش ئۇسۇللىرى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن

ئىپادىلەش شەكلىدە پەرقلەر كېلىپ چىقىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، بەزىبىر ئالاھىدە جۈملە شەكىللىرى

ئوخشاش بولمىغان تىللاردا بايان قىلىنىشتا

ئوخشاشماسلىقلار كېلىپ چىقىدۇ. بۇ ئوخشاشماسلىقلار

بىزنىڭ كۆپ تىل ئۆگىنىشىمىزدە ئەھمىيەت بېرىشكە

تېگىشلىك قىيىن نۇقتىلارنىڭ بىرى. ۋاھالەنكى

مۇشۇنداق پەرقلەر بىر قەدەر زور بولغان جۈملىلەر

بولغان تەقدىردىمۇ، بۇ جۈملىلەرنىڭ جۈملە قۇرۇلمىسى

يەنىلا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بىراق قىسمەن تەرەپلىرىنى

بىر تەرەپ قىلىشى ئوخشىمايدۇ. مۇشۇنداق ئىپادىلەش

شەكلىدە پەرقلەر بىر قەدەر زور بولغان جۈملىلەر مۇشۇ

ماقالدا تەھلىل يۈرگۈزگەن جۈملىلەرنىڭ %30 نى

ئىگىلەيدۇ.

1. مۇشۇنداق جۈملىلەردە بەزىبىر سۆزلەر

ئوخشاشمىغان تىللاردا سۆز مەنىسى بىلەن

گىرامماتىكىلىق مەنىسى تەڭ كەلمىگەچكە، ئىپادىلەش

شەكلىدىمۇ پەرقلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

20 - مىسال جۈملە:

ئىنگىلىز تىلى:

تىللاردىكى ئىپادىلەش شەكىللىرى بولىدۇ ھەم ئوخشىمىغان شەكىللەردە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ، شۇڭا بۇنىڭدا پەرق بىر قەدەر زور. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

- (1) ئۇندەش جۈملە:
 23 - مىسال جۈملە:
 ئىنگىلىز تىلى:

What good news it is!

خەنزۇ تىلى:

多好的信息啊!

ئۇيغۇر تىلى: نېمە دېگەن ياخشى خەۋەر - ھە!
 قازاق تىلى: ۋا، نەدەگەن جاقسى خايار!
 تەھلىل:

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملە تەركىبلىرى ئاساسەن جىپسىلاشقان، سۆز تەرتىپىمۇ ئوخشاپ قالىدۇ، ھەتتا ئۇندەش سۆزلەرمۇ ئوخشاش ئورۇنغا كەلگەن. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى «啊»، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ھە»، قازاق تىلىدىكى «ۋا» لار ئۇدۇل كەلگەن.

پەرقلىك تەرەپلىرى: ئىنگىلىز تىلىدىكى بۇ جۈملە شەكلى باشقا ئۈچ خىل بىلەن بولغان پەرقى بىر قەدەر زور بولىدۇ، شۇڭا بۇ مۇھىم نۇقتىنى چىڭ تۇتۇشىمىز كېرەك.

(2) ئىنگىلىزچىدىكى «there be+主語+其它» دېگەن بۇ قۇرۇلما «某地有某物» دېگەن مەنانى ئىپادىلەيدۇ.

- 24 - مىسال جۈملە:
 ئىنگىلىز تىلى:

There are two girls and a boy running on the playground.

خەنزۇ تىلى:

有两个女孩和一个男孩在操场上跑步。

ئۇيغۇر تىلى: ئىككى قىزچاق بىلەن بىر ئوغۇل

بالا مەيداندا يۈگۈرۈۋاتىدۇ.

قازاق تىلى: بىر ۋەكى قىز مايدانىدا جۇگىرىپ

جۇر

تەھلىل:

بۇ جۈملەلەرنىڭ ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملە

بولۇۋاتقاندا كۆرۈنىدۇ.

قازاق تىلى: ول جاڭا | بىرچىپ كەتكەندەي

كورىندى.

تەھلىل:

ئوخشاشلىق تەرەپلىرى: جۈملە تەركىبى ئاساسەن جىپسىلاشقان، سۆز تەرتىپى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولغان.

پەرقلىك تەرەپلىرى: ئىنگىلىز تىلىدىكى ھالەتنى ئىپادىلەيدىغان بەزىبىر پېئىللار يەنى: look, be, keep, sound, taste, seem, appear, look like, seem to, appear to, look forward to, be interested in, be surprised at, be angry with, be satisfied with, be disappointed at, be excited about, be shocked at, be proud of, be ashamed of, be interested in, be bored with, be tired of, be fed up with, be sick of, be tired of, be fed up with, be sick of. ئۇلارنىڭ مۇقىم ئىپادىلەش شەكلى بار، يەنە «显得» دېگەن مەنانى ئىپادىلەيدۇ. خەنزۇ تىلى، ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىللىرىدا بولسا ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان، ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر يوق، شۇڭا بۇلارنى ئىپادىلەشتە سۆز بىرىكمىسى ئارقىلىق بۇ بىر جۈملەنىڭ مەناسىنى بىلدۈرىدۇ.

- 22 - مىسال جۈملە:

ئىنگىلىز تىلى:

The tree has grown much taller than before

خەنزۇ تىلى:

这棵树比以前长得多多了。

ئۇيغۇر تىلى: بۇ دەرىخ بۇرۇنقىغا قارىغاندا خېلى

ئېگىز ئۆسۈپتۇ.

قازاق تىلى: يۇل اعاش بور نىغىسان بىيىكتەپ

قالپىتى.

جۈملە ئۈستىدە تەھلىل:

بۇ جۈملەلەرنىڭ ئوخشاشلىق تەرەپلىرى، جۈملەدىكى ئىگە، خەۋەر، ھالەتلەر ئاساسەن جىپسىلاشقان بولۇپ، تىل تەرتىپىمۇ ئوخشاپراق كېتىدۇ.

پەرقلىك تەرەپلىرى: ئىنگىلىز تىلىدىكى ئۆزگىرىشىنى ئىپادىلەيدىغان بەزىبىر پېئىللار، مەسىلەن، go, grow, get, turn, become, ئادەتتە «变得越来越...» دېگەننى ئىپادىلەشتە، خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، قازاقچىغا تەرجىمە قىلىشتا ئوخشاش بولمىغان بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىدۇ.

(2) بەزى جۈملە شەكىللىرىنىڭ ئوخشىمىغان

تەركىبلىرى ئاساسىي جەھەتتىن جىپسىلاشقان، سۆز تەرتىپىمۇ ئاساسەن ئوخشاش كەلگەن.

پەرقلىك تەرەپلىرى: ئىنگلىز تىلىدىكى «there be+主语+其它» خىلىدىكى بۇ خىل جۈملە شەكلىگە ئۇيغۇر تىلى ۋە قازاق تىلىدا ئوخشاش كېلىدىغان ئىپادىلەش شەكلى قوللانمىغان. پەقەتلا «ئىككى قىز بالا بىلەن بىر ئوغۇل بالا مەيداندا يۈگۈرۈۋاتىدۇ». «两个女孩和一个男孩在跑步» دەپلا بىر تەرەپ قىلىنغان.

ئۇيغۇر تىلىدا: «ئىككى قىزچاق بىلەن بىر ئوغۇل بالا يۈگۈرۈۋاتىدۇ» دېيىلگەن.

قازاق تىلىدا «بىر ۇل ەكى قىز جۇگىرىپ جۇر» خۇلاسى:

بىز كۆپ خىل تىللارنىڭ جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ مۇلاھىزە قىلىشتىن بۇرۇن، ئوخشاش بىر جۈملە سۆزنىڭ ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى ئىپادىلىنىشىدە ناھايىتى زور پەرقلەر بار بولۇشى، ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلىغانىدۇق. بىز بۇ تىللارنىڭ جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللارنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بايقىدۇق.

(1) كۆپ ساندىكى جۈملىلەر ئوخشاش بولمىغان تىللاردا ئىپادىلىنىشتە جۈملە تەركىبلىرى ئاساسىي جەھەتتىن جىپسىلاشقان بولۇپ، تىل تەرتىپىمۇ ئوخشاش، بۇ ئوخشىمىغان تىللارنىڭ لوگىكا، ئىپادىلەش شەكلىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش

ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

(2) تىل شەكلىدىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن، كۆپ ساندىكى جۈملىلەر ئوخشاش بولمىغان تىللاردا ئىپادىلىنىشتە، تىل شەكلىدە پەرقلەر مەۋجۇت بولغان بولىدۇ، بىراق بۇ خىل پەرقلەر تىللارنىڭ تېپىز قاتلىمىدا تۇرۇپ، ھەرقايسى تىللارنىڭ مورفولوگىيە سىستېمىسىغا بويىسۇنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان سىستېمىچانلىققا ئىگە بولىدۇ. تىللار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل پەرقلىك تەرەپلەرنىڭ بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان تەڭداشلىق تەرىپى بولىدۇ. تىللار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل ئوخشىماسلىقتەك پەرقلەر بىزنىڭ تىل ئۆگىنىشىمىزدە ھەل قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. بۇ ئاساسىي زىددىيەتنى چىڭ تۇتقاندىلا، ئاساسىي بولمىغان زىددىيەتلەرمۇ ئۆزلۈكىدىن ھەل بولۇپ كېتىدۇ.

(3) ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى تىل قاتلىمى بىر قەدەر چوڭقۇر، پەرقلەر بىر قەدەر زور بولغان جۈملە شەكىللىرىنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس، بۇلار ئوخشاش بولمىغان تىللار مۇناسىۋىتىدىكى تىل مەنىسى بىلەن گىرامماتىكىلىق قاتلىمى جەھەتتە پەرقى بىر قەدەر زور بولغان سۆز ۋە جۈملە شەكىللىرى «كۆپ خىل تىل ئۆگىنىش» تىكى قىيىن نۇقتا. مانا مۇشۇنداق جۈملىلەرمۇ ئاساسىي گەۋدىنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە ئىنچىكە تەرەپلىرىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

3. «كۆپ خىل تىل جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتىنىڭ ئەھمىيىتى

ماقالىدە كۆپ خىل تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق بىلەن پەرقلەرنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ مەسىلىگە نىسبەتەن بىر قەدەر مۇۋاپىق كەلگەن نۇقتىدىن سېلىشتۇرۇپ تەھلىل يۈرگۈزۈلۈپ، كىشىلەرنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان تونۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان تىل جۈملە شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا قانچىسى ئوخشايدىغانلىقى، قانچىسى ئوخشاشمايدىغانلىقى دېگەن مەسىلىگە دەسلەپكى قەدەمدە جاۋاب بېرىلدى. شۇنداقلا يەنە بۇ كۆپ خىل تىللارنىڭ جۈملە شەكىللىرىنىڭ ئوخشاشلىق ۋە ئوخشىماسلىق

كۆپ خىل تىل جۈملە شەكىللىرىدىكى پەرقلەر ناھايىتى ئېنىق بولغانلىقى ئۈچۈن بەزى كىشىلەر بۇ دېگەن بىر ئاددىي ساۋات، ئانچە سىرلىق ئەمەس، تەتقىق قىلىشقا ئەرزىمەيدۇ دەپ قارىغان، يەنە باشقىچە پوزىتسىيە تۇتىدىغانلارمۇ بار بولۇپ، ئۇلار كۆپ خىل تىل ئوتتۇرىسىدىكى جۈملە شەكىللىرىنىڭ ئارىسىدا مەۋجۇت بولغان ئوخشاشلىق ۋە ئوخشىماسلىق تەرەپلىرى سىرلىق، مۇرەككەپ چىگىش مەسىلە. شۇڭا، قايسى جەھەتتىن قول سېلىپ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلگىلى بولىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ دەپ قارىغان. بۇ

تەشەببۇسكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرگىلى، ئۈچ خىل تىلنى ئاڭلىق ھالدا تېخىمۇ ياخشى ئۆگىنىشكە ياردىمى بولىدۇ.

(2) بىرىنچى خىل تىل ئارقىلىق ئىككىنچى خىل تىلنى ئۆگىنىش، ئاندىن يەنە بىرىنچى خىل تىل ئارقىلىق ئۈچىنچى خىل تىلنى ئۆگىنىش، ئەگەر بۇنداق كۆپ خىل تىل ئۆگىنىش مەقسەتلىك تىل مۇھىتىدا ئېلىپ بېرىلسا، ئۈچىنچى خىل تىلنىمۇ ئەمەلىيەتتە ئۆگىنىۋېلىش ئىمكانىيىتى بولىدۇ. بىراق، ئەگەر ئىككىنچى خىل تىل بىلەن ئۈچىنچى خىل تىل ئوتتۇرىسىدا پەرق ناھايىتى زور بولسا، ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ بۇ ئىككى خىل تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئۆتۈشۈشنى ۋە تىللار ئارا تەرجىمە قىلىش ئىقتىدارىنى ئىگىلىشى تەسكە توختايدۇ. «كۆپ خىل تىل جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش» جەھەتتىكى تەتقىقات بۇ ئۈچ خىل تىل ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ ئىككىنچى تىل بىلەن ئۈچىنچى خىل تىل ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى تېپىپ چىقىشىغا، سېلىشتۇرۇش ئېغىنى تىكلەشكە، ئۈچ خىل تىل ئوتتۇرىسىدا تىللارنى بىلىش، ئۆزئارا تەرجىمە قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە پايدىلىق بولىدۇ.

(3) مەقسەتسىز تىل مۇھىتىدا بىرىنچى خىل تىل ئارقىلىق ئىككىنچى بىر خىل تىلنى ئۆگىنىش، ئىككىنچى خىل تىلنى ئەمەلىي ئىگىلەپ كېتەلمەي تۇرۇپلا بىرىنچى خىل تىل ئارقىلىق ئۈچىنچى خىل تىلنى ئۆگىنىش - ئۈنۈمى ياخشى بولمىغان ئۈچ خىل تىل ئۆگىنىش يولىدۇ. بۇنداق ئۆگەنگەندە مۇنداق ئىككى خىل ئاقىۋەت كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. بىرى، ئەمەلىيەتتە بىر خىل چەت ئەل تىلىدىن ۋاز كېچىپ، يەنە بىر خىل چەت ئەل تىلىنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىنىش؛ يەنە بىر خىلى، ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىرلا ۋاقىتتا ئۆگىنىش، لېكىن بۇنداق قىلغاندا ئىككىلا تىلنى ياخشى ئۆگىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. بۇ خىلدىكى كۆپ خىل تىل ئۆگىنىش ئۇسۇلى ئىنسانلارنىڭ تىل ئۆگىنىشتىكى ئاساسىي پىسخىكىسىغا مۇخالپ بولۇپ، ئۈچ خىل تىل ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ ئوخشىمىغان تىللارنى ئۆگىنىشىدە زېھنى كۈچى، دىققىتى، بىلىشى بىر - بىرىگە كاشىلا

نەسىبىتى، قانداق جەھەتلەردە ئوخشاشلىقى بولغان؟ قانداق ئوخشىماسلىقلار بار؟ بۇلار قانداق جايلاشقان؟ تاقابىل تۇرۇش تاكتىكىسى قانداق؟ داۋاملىق تەتقىق قىلىش نىشانى؟ قاتارلىق مەسىلىلەرگە دەسلەپكى قەدەمدە جاۋاب بېرىلدى. بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنىڭ ئەھمىيىتى ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

(1) «كۆپ خىل تىل جۈملە شەكىلىنى سېلىشتۇرۇش» نىڭ كۆپ خىل تىل ئۆگىنىشتىكى قىممىتى

كۆپ خىل تىل ئۆگىنىشنىڭ يوللىرى ھەر خىل، كۆپ خىل تىلنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش - كۆپ خىل تىلنى ئۆگىنىشكە نەسبەتەن تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. بىز تۆۋەندە پەقەت ئۈچ خىل تىلنىلا ئۆگىنىشنى مىسال قىلىپ سۆزلىدۇق ھەم ئۈچ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇشنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئۈچ خىل تىلنى ئۆگىنىشتىكى مۇھىم ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈردۇق. ئۈچ خىل تىلنى ئۆگىنىشتە تۆۋەندىكىچە ئۇسۇللارنى قوللىنىشقا بولىدۇ.

(1) مەقسەتلىك تىل مۇھىتىدا بىرىنچى خىل تىل ئارقىلىق ئىككىنچى بىر خىل تىلنى ئۆگىنىش، ئىككىنچى خىل تىلنى ئەمەلىيەتتە ئىگىلەپ بولغاندىن كېيىن يەنە ئىككىنچى خىل تىل ئارقىلىق ئۈچىنچى خىل تىلنى ئۆگىنىش كېرەك. مەسىلەن، جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىلى، خەنزۇ تىلى، ئىنگلىز تىلى قاتارلىق ئۈچ خىل تىلنى ئۆگىنىش بولۇپ، بۇ كۆپ خىل تىل ئۆگىنىش ئۇسۇلى ئۈچ خىل تىلنى ئەمەلىي ئىگىلىۋېلىشقا پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن يەنە ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى خىل تىل ئىقتىدارىنى تولۇق يېتىلدۈرۈشكە پايدىلىق. مانا بۇ كۆپ خىل تىل ئۆگىنىشتىكى بىر قەدەر ياخشى ۋە ئۈنۈملۈك بولغان يولىدۇ. بۇ ئۈچ خىل تىلنى ئۆگىنىشتە «كۆپ خىل تىل جۈملە شەكىلىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتى كۆپ خىل تىل ئۆگەنگۈچىلەر ئۈچۈن نەزەرىيە ۋە كۆز قاراش جەھەتتە ئوخشاش بولمىغان تىللارنىڭ جۈملە شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق بىلەن پەرقلىق تەرەپلەرنى سىستېمىلىق ھالدا ئېنىقلاپ چىقىشقا ياردەم بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىل ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ ئۈچ خىل تىل ئۆگىنىشتىكى

ماقالىدىكى «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكلىنى سېلىشتۇرۇش» ئەمەلىي قوللىنىشچانلىقىنى نىشان قىلغان بولۇپ، جۈملە شەكلىنى سېلىشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەنگەن ھەم ئاددىيلاشتۇرۇپ تونۇشتۇرۇلغان، كۆپ تىلنى سېلىشتۇرۇشنىڭ يېڭى بىر يولىنى ھەل قىلىپ بېرىدۇ.

(2) «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكلىلىرىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتى بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان تەتقىقات رامكىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكلىلىرىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتى مۇھىم نۇقتىنى تىلنىڭ ئەمەلىي قوللىنىش بىرلىكى بولغان جۈملىگە قويغان بولۇپ، سېلىشتۇرۇلغان جۈملىلەر تەركىبىنىڭ قايتىلىنىش نىسبىتى، تىل تەرتىپىنىڭ ئوخشاش بولۇشى قاتارلىقلار ئاساسىي ئوبىيكت قىلىندى. تەپەككۈر لوگىكىسى، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، ئىپادىلەش شەكلى قاتارلىق ئۈچ قاتلام بويىچە سېلىشتۇرۇلدى. سېلىشتۇرۇش جەريانىدا «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكلىلىرىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتى پەقەت تىللار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق تەرەپلىرىنى بايقاش، يەنى «مۇسپىي يۆتكىلىش» بولماستىن، بەلكى ئالدى بىلەن تىللار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقلارنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكى بايقالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوخشىمىغان تىللار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلىك تەرەپلەرنىمۇ تەھلىل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. شۇ ئارقىلىق تىل ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ كۆپ خىل تىل ئۆگىنىشتە كۆپ خىل تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش نۇقتىلاردىن پايدىلىنىش، ئوخشاش بولمىغان نۇقتىلارنى پەرقلىنىدۇرۇپ، تېخىمۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن كۆپ خىل تىل ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى تېپىپ، كۆپ خىل تىلنى ئىشلىتىش، كۆپ خىل تىل ئىگىلەش، ئۆگەنگۈچىلەرنى تاق تىل ئۆگىنىشتىن كۆپ خىل تىلنى سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىشكە كىرىشىشكە يېتەكلەيدۇ.

(3) «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكلىلىرىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتى ئۆزىگە باب كېلىدىغان تەتقىقات ئۇسۇلى ئۈستىدە ئىزدەنگەن. «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكلىلىرىنى

قىلىپ، ئۈچ خىل تىل ئۆگىنىشىدە نەتىجە قازانغىلى بولمايدۇ. ھەتتا ئەڭ ئاخىرىدا مەغلۇب بولىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئۈچ خىل تىلنى ئۆگىنىشتە «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكلىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتى كۆپ خىل تىللارنى ئۆگىنىشتە ئۆزئارا ئارىلىشىپ كېتىشتەك ئەھۋاللارنى ئازايتىدۇ، تىل ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ ئوخشىمىغان تىللار ئوتتۇرىسىدا بىر پۈتۈنلۈكنى بەرپا قىلىش، سىستېما جەھەتتە پەرقلىنىدۇرۇش ئېڭىنى تۇرغۇزۇشقا ياردىمى بولىدۇ. ئۈچ خىل تىلنى ھەقىقىي ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن كۆپ خىل تىلنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپلا قالماستىن يەنە كۆپ خىل تىلنى ئىشلىتىش ئەمەلىيىتىدە ئۈچ خىل تىل بىلەن ئالاقە قىلالايدىغان ئىقتىدارنى يېتىلدۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى تىل ئۆگىنىشتىكى مەقسەت تىل ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش بولۇپ، نوقۇل ھالدا بىلىم ئىگىلەش ئەمەس، خالاس.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكلىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتى ئۈچ خىل تىل ئۆگىنىشكە پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۈچىنچى خىل تىلنى ئۆگەنگەن ۋاقتىدا ئۇلارنىڭ ئۆگەنگەن ئىككىنچى خىل تىل ئىقتىدارىنىڭ چېكىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ، بەلكى يەنە ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ ئۈچ خىل تىل ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئۆتۈش، ئۆزئارا تەرجىمە قىلىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرىدۇ.

(2) «كۆپ خىل تىل جۈملە شەكلىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتىنىڭ كۆپ خىل تىل ئوقۇتۇشىدىكى قىممىتى

(1) «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكلىلىرىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتى كۆپ خىل تىلنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشقا بىر يول ئېچىپ بېرىدۇ. كۆپ خىل تىلنى سېلىشتۇرۇپ چىقىشتا نىشان قىلىنغان تىللار كۆپ بولۇپ، سېلىشتۇرۇش مۇناسىۋىتى مۇرەككەپ، شۇڭا قوش تىلنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتەك ئەنئەنىۋى ئەندىزە بويىچە تىللارنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغىچە ئومۇميۈزلۈك سېلىشتۇرۇش ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ. بۇنداق قىلىش زىيادە چېچىلاڭغۇ ۋە مەقسەتچانلىقى ئاجىزراق بولىدۇ. بۇ

كۆپ خىل تىلنى سېلىشتۇرۇشتا ئوخشىمىغان نىشان بەلگىلەشكە، ئوخشىمىغان ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ. بۇ ماقالە پەقەت كۆپ خىل تىللارنىڭ جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى بۇ بىر باشلىنىشتىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن كېيىن ئېلىپ بېرىشقا تېگىشلىك تەتقىقاتلار يەنىلا ناھايىتى كۆپ. «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ» تەتقىق قىلىشنىڭ دائىرىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتىشكە، تەتقىقاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا، كونكرېتلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. تىل ئۆگىنىش ئەمەلىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىشقا قولايلىق بولۇش ئۈچۈن تەتقىقاتنىڭ نەتىجىلىرىنى يىغىنچاقلاپ خۇلاسەلەپ، تېخىمۇ توغرا، دەل قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. «كۆپ خىل تىلنىڭ جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ «ئۈچ خىل تىل ئوقۇتۇش» دا تىل سېلىشتۇرۇش تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم شەكلى بولۇپ قېلىشىدا، چوقۇم يۇقىرىدا بايان قىلىنغان خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىشى كېرەك.

سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتى ئوخشاش بولمىغان تىللارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئۈسۈلىدىن ئۆرنەك ئېلىپ، سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئاساسىدا تۈرلۈك جۈملە شەكىللىرىنى ئىپادىلەش شەكلى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدىغان جۈملىلەر، ئىپادىلەش شەكلىدە پەرق ئانچە زور بولمىغان جۈملىلەر، ئىپادىلەش شەكلىدە پەرق بىر قەدەر زور بولغان جۈملىلەر دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىدى. شۇ ئارقىلىق كۆپ خىل تىل ئۆگىنىشتىكى مۇھىم نۇقتىلار بايقاپ چىقىلدى، كۆپ خىل تىل ئۆگىنىشتىكى قىيىن نۇقتىلار گەۋدىلەندۈرۈلدى.

بۇ «كۆپ خىل تىل جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتى ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان «ئۈچ خىل تىل ئوقۇتۇش» تىكى تىللارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم شەكلى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

(4) «كۆپ خىل تىل جۈملە شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇش» تەتقىقاتىدىكى يېتەرسىزلىكلەر ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى تىرىشىش نىشانى.

پايدىلانمىلار:

- [1] 张贞爱. 少数民族多语人才资源开发与三种语言教育体系构建[J]. 延边大学学报(社会科学版), 2007(6).
- [2] 曾丽, 李力. 对“三语习得”作为独立研究领域的思考[J]. 外语与外语教学, 2010(2).
- [3] 郑英魁. 俄语教学中的多语对比翻译效应[J]. 中国俄语教学, 2013(1).
- [4] 《中国大百科全书》(语言文字卷), 252.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلېلىم، ئابدۇرېھىم

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدىكى لەقەملەرنىڭ قىسقا بايانى ۋە تەھلىلى *

تىلپىكىن يۈسۈپ ئىگەمبەردى

(قەشقەر ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى ئىنستىتۇتى، قەشقەر. 844008)

قىسقىچە مەزمۇنى: مەزكۇر ماقالىدە تىلچىلىق، سۆزلەشمۇناسلىق نەزەرىيەلىرى مەۋقەسىدە، قەدىمكى ئەسەرلەر ۋە ھازىرقى تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، تىل پاكىتلىرىغا تايىنىلغان ھالدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدىكى لەقەملەرنىڭ قاتلىمى ھەمدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدىكى لەقەملەرنىڭ قوبۇلۇشى، ناملىنىشى ۋە تۈرى تەھلىل قىلىنغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدىكى لەقەملەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولى، بەزى لەقەملەرنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ھەققىدىمۇ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئۇيغۇر تىلى؛ قەشقەر شېۋىسى؛ لەقەم

浅谈现代维吾尔语喀什话(土语)里的的绰号

馮黎铁肯·玉苏甫·依格穆

摘要: 文章立足语言学、词汇学的理论, 以历史文献与现代语料为基础分析现代维吾尔语喀什话(土语)里的维吾尔人的外号、绰号的层次, 以及现代维吾尔语喀什话(土语)里的维吾尔人的外号、绰号来源以及命名、词源、分类等问题。还探究现代维吾尔语喀什话(土语)里的维吾尔人的外号、绰号的修辞功能, 以及一些外号、绰号的某些语音特征。

关键词: 维吾尔语; 喀什话(土语); 绰号

Abstract: By applying linguistics, lexicology, historic documents and modern Uyghur corpus, this paper studies nicknames of Kashgar dialect, from the aspects of language levels, origins, classifications, rhetorical function and language features of nicknames.

Keywords: Uyghur language; Kashgar dialect; nicknames

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H215

ئوتتۇز يىل ئىچىدە لەقەم قوبۇلۇپ بولىدۇ. دېمەك، ئىسىم دەسلەپكى ئەۋۋەلى ئىجتىمائىي توپنىڭ مەھسۇلى بولسا، لەقەم كېيىنكى ئىجتىمائىي توپنىڭ مەھسۇلى. لەقەمنىڭ قوبۇلۇشى كۆپىنچە كىشىلەرنىڭ مەجەز - خۇلقى، كەچمىشى، ئۇلار يولۇققان بىرەر ۋەقە، ھۈنەر - كەسپ تۈرى، فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكى... قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بەلگىلىك بىر ئىجتىمائىي توپ ئىچىدىكى ئوخشاش ئىسىملىك كىشىلەر بەزىدە لەقەم بىلەنمۇ پەرقلىنىدۇ. يەنى لەقەم ئوخشاش ئىسىملىكلەر كۆپ بولغان، رەسمىي تەگگات قوللانمىغان شارائىتتا كۆپ بولىدۇ. تىلپىكىندىكى ئادەتتىكى سۆزلەرنىڭ لەقەمگە ئايلىنىشى ئادەتتىكى سۆزلەرنىڭ

«لەقەم» (لقب) تىلپىمىزغا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆز. بىزدە ئەسلىسى «ئاياغ» مۇ دېيىلگەن. «لەقەم» سۆزىنىڭ مەنىسى «ئىككىنچى نام، يەنە بىر نام». يەنە بۇ سۆزنى كۆپ خىل ئىزاھلاشقا بولىدۇ: 1. باشقا نام، كىشىنىڭ، شەيئىيەلەرنىڭ ئۆز ئىسمى، ئەسلى نامىدىن باشقا، كىشىلەر تەرىپىدىن قوبۇلغان نامى؛ 2. بىرەر خۇسۇسىيەتكە كۆرە، كىشىگە ھەزىل ياكى مەسخىرە قىلىپ بېرىلگەن قوشۇمچە نام، شۇنىڭدەك مەلۇم مەقسەتتە ئۆزگەرتىۋېلىنغان نام؛ 3. تەخەللۇس (بۇرۇن بولغان، ھازىر ئۇنداق مەنە يوق)؛ 4. جەمەت نامى، تەگگات؛ 5...» دەپ ئىزاھ بېرىشكە بولىدۇ.

بوۋاق تۇغۇلۇپ ئۈچ كۈن ئىچىدە ئىسىم قوبۇلسا، *بۇ ماقالە 2016 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان. ئاپتور: تىلپىكىن يۈسۈپ ئىگەمبەردى (1974 - يىلى 10 - ئايدا تۇغۇلغان)، ماگىستىر، لىكسكولوگىيە، لۇغەت شۇناسلىق، قەدىمكى ئەسەرلەر ھەمدە خەت سەنئىتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئىستېمالدىن قالغان ياكى تارىخىي سۆزگە ئايلانغان، لېكىن يەرلىك تەلەپپۇز ۋە شېۋىدە ئىستېمالدا بار؛ ئەدەبىي تىلدا بار بولسىمۇ بىر - ئىككى تاۋۇش جەھەتتىن پەرقلىق تەلەپپۇزغا ئىگە بولغان شېۋە، يەرلىك تەلەپپۇزلۇق لەقەم... دەپ ئايرىشقا بولىدۇ.

لەقەملەر يەنە ئىشلىتىلىش دائىرىسى ۋە ئىشلىتىش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى بويىچە شەخس لەقەملىرى، جەمەت لەقەملىرى ۋە يۇرت لەقەملىرى دەپمۇ ئايرىشقا بولىدۇ.

بىز يۇقىرىدىكى مەزمۇنلار ئېتىبارى بىلەن تۆۋەندە ئاساسلىقى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ لەقەملىرى خۇسۇسىدا توختىلىپ ئۆتىمىز:

1. قەشقەردىكى لەقەملەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى

يېئىل شەكلى «كاكلىماق»، قەھقەھ (لەگلەكنىڭ بىر خىل تۈرى، چوڭ رەڭلىك لەگلەك)، چايخور (چاينى كۆپ ئىچىدىغان ئادەم)، چايچى (چايچىلىق قىلىدىغان ئادەم)، يېلىچەك (ساپال پىيالى)، قوماچ (كۆممە قوناقنى ئېتىلدۈرۈپ ياسىغان يېمەكلىك)، قادىرقوناق (كۆممە قوناقنى ئېتىلدۈرۈپ ياسىغان يېمەك بولۇپ، قوماچ بىلەن ئوخشاش)، سىلغا (دوسكا ئۆچۈرگۈچ)، قالاق (كۈيلەش مەزگىلىدىكى كەپتەر)، چارا كۆز (كۆزى يوغان ئادەم، «چارا» ھىجرىدىن چوڭ سوزمىدىن كىچىك قاچا)، چىڭگىز (پىخسىق ئادەم)، كۈمەك (ئارپا، شالنىڭ قارىمۇقى)، مەچەك (قوينىڭ قوزىسى، ئۆچكىنىڭ ئوغلىقى) بۇ سۆز ھەققىدە قەشقەر ئۇيغۇرلىرىدا مۇنداق قوشاق بار:

1 - قوشاق:

باغدا باققان مەچىكىم،
ئوت سەپ بەرسەم يېمەيدۇ.
يېڭى كەلگەن كېلىنچەك،
زاغرا ناننى يېمەيدۇ. [1]

2 - قوشاق:

مەچىكىم مەچەك،
ئوتتۇرىسى دۈمبەچەك.
سۇ قۇيسام تېشىپ كەتتى،
ئۆمىلەپ قېچىپ كەتتى.

(2) لەقەملەردىكى شېۋە سۆزلىرى. بىرىنچى،

خاس ئىسىمغا، كىشى ئىسمىغا ئۆزگىرىشىدۇر. مەلۇم رايوندىكى كىشىلەرنىڭ لەقەملىرىنىڭ تەتقىقاتى شۇ رايوندىكى ئەدەبىي تىل سۆزلىرى بىلەن دىيالېكت، شېۋە، يەرلىك تەلەپپۇز سۆزلىرىنىڭ ھەرخىل پەرقى، ئىشلىتىش قېتىم سانىنى بەلگىلەپلا قالماي، يەنە شۇ رايوندىكى كىشىلەرنىڭ تارىخى، تەزكىرىسى... قاتارلىقلارنىڭمۇ تەتقىقاتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدىكى لەقەملەرنى يەنە ئەدەبىي تىلدىكى سۆزلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئەدەبىي تىلدا بىر مەنىلىك؛ شېۋىدە، يەرلىك تەلەپپۇزدا كۆپ مەنىلىك؛ ئەدەبىي تىلدا يوق، لېكىن شېۋە، يەرلىك تەلەپپۇزدا بار، ئەدەبىي تىلدا

1) لەقەم سۆز تەركىبىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

(1) ئەدەبىي تىلى سۆزلىمىدە ئۇچرىمايدىغان سۆزلۈك لەقەملەر. گودۇز (گور بىلەن ھەپلىشىدىغان كىشى)، گورۇز (قاچقۇن)، گادۇك (پاكار ھەم ۋىجىك كىشى)، مىقى (يىغلاڭغۇ)، گاڭگۇڭ (باتۇر)، كۇكۇر (پاكار، جۇغى كىچىك)، پالكۇز (كۆزى چىقىر كىشى)، پېنەك (ئۇزۇن يۆگەلگەن نەشە ياكى موخۇركا)، چاپىستەك (قىمارنىڭ بىر خىل تۈرى)، ياغاق (ئورۇق، سۆڭەكلىرى بۆرتىگەن)، ئەتكەل (سېمىز)، مىجىمەرۇق (ئاجىز، جانسىز)، ئىنجىمەرۇق (ئاۋاق، كۈچسىز)، ساران (پىخسىق)، موخو (كۆزى كۆرمەس)، كۇپ (پەللە، مارالبېشى چىغانچولدا)، كالاكۇز (يۇلتىيىپ چىققان كۆزلۈك ئادەم)، سىمۇق (يېڭىسار ناھىيە ساغان يېزىسىدا، بۇغداينىڭ قارىمۇقى)، گاركى ~ گاكى (ئاۋازى گارىلىداپ ئېنىق چىقماس كىشى)، سوتاڭ (سوت، سوراق)، قاڭقا (قاغا پوقى)، ئۆپكە (ئاسان ئاچچىقلىنىدىغان ئادەم)، ۋىتىۋالاق (بۆدۈننىڭ كىچىكى، كۆپ سۆزلەيدىغان كىشى)، تۇرمىكەش، تويچى (توي ئوينىدىغان يىگىت)، لاۋزا (تېتىقسىز)، سىركايە (يىيالى)، چۆپچى (تېتىقسىز، سۇيۇق ئادەم)، قۇمقازى (كۆپ سۆزلەيدىغان ئادەم)، قوداڭ (ھەمىشە خاپا ئادەم)، دەندۇرەك (باتۇر، قورقماس، نىيە ناھىيەسى، قەشقەر شەھىرى)، مەستەك (تورغاي ۋە بۆدۈننىڭ چىشىسى)، كاككا (قۇشلارنىڭ تۇخۇمى،

ئىسمى تەركىبىدىكى بىر - ئىككى تاۋۇش ياكى ھەرپنى ئۆزگەرتىپ تاۋۇشلۇق مەنە ھاسىل قىلىپ لەقەم قويۇشتۇر. بۇنداق ھالدىكى سۆزنىڭ بىر، ئىككى تاۋۇشىنى ئۆزگەرتىپ لەقەم قىلىش ھازىرمۇ بار. مىساللار:

ئاتوغرىسى	لەقەم	توغرىسى
مىر ئەخمەت	مىر ئەخلەت	مىر ئەھمەد
مەخمۇت	مەخلۇق	مەھمۇد
مامۇت	مامۇق	مەھمۇد
مىجىت	مىجىق	مەجىد
گۈلمېھرى	پۈلمېھرى	گۈلمېھرە
ھامۇت	ئامۇت	ھامىد
نامەت	نامەرد	نارمۇھەمەد

بۇنداق لەقەملەرنىڭ شەكىللىنىپ قالماسلىقى ئۈچۈن ھەر كىم ئۆز نام - شەرىپىنى توغرا ئىملالىق، ئۆلچەملىك يېزىشى ۋە تەلەپپۇز قىلىشى لازىم.

(4) ئىدىيوماتىك بىرىكمىلەردىن پەيدا بولغان لەقەملەر. مىساللار: ئىچى كۆپەك، چاپان سالىدى... بۇنىڭدىن سىرت، گوردانگ (گور + دانگ)، ئۆكتەم (قەشقەر شەھىرىدە)، ئاجاق (ئەسلىسى «ئاجراق»، «دېۋانلۇغاتىت تۈرك» تە «ئاجرىق»)، چوگۇن (ئەسلىسى «چايگۇن»)،

شۈۋا (ئەسلىسى «شورپا»)، سەگەز، چاۋار، مەتە، قايماق، گىلىدىڭ، ھۆپۈپ، تۇمۇچۇق، تورغاي، يۆگەم، سويۇن، كۆمەك (مارالبېشى ناھىيە شاقۇر يېزىسىدا)، مەخلۇق (قەشقەر شەھىرىدە)، خالىس (قەشقەر شەھىرىدە)، سۆز، پەرتىپەرت (قەشقەر شەھىرىدە)، لەغمەن (قەشقەر شەھىرىدە)، لەغمەنى، پوخاق (بەكەندە)، ئۇنۇن (قەشقەر شەھىرىدە)، شالغۇت (قەشقەر شەھىرىدە)، پاختەك (قەشقەر شەھىرىدە)، كاتاڭ، كاشىلا (قەشقەر شەھىرىدە)، ساپايى، چالا، سۆسەر، قۇلاق، قوشۇماقش، تۇڭلۇك، تاختا، ئاقىچى (ئەسلىسى ئاغىچى)، شاپتۇل (ئاسان ئېزىلىپ كېتىدىغان)، چۈلە (مىجەزى سۇيۇق)، چىلگە (تېز قېرىغان كىشى)، تاۋۇز (ھەر تەرەپكە دوملايدىغان)، چاتراق، ھوشۇق، پايخان، پوكان، خام سۇ (يۈچۈن كىشى، قەشقەر شەھىرىدە)، دەرىزە كۆز (كۆزەينەكلىك

ئەدەبىي تىلدا ئىستېمالدىن قالغان، تارىخىي سۆزلەرگە ئۆزگەرگەن، لېكىن قەشقەر شېۋىسىدىكى لەقەملەردە ساقلىنىۋاتقان سۆزلەر: سالۇك (ئەگەشكۈچى)، سوکور (ئەگەشكۈچى)، گۇندا (ئېغىر ياغاچ ياكى تاش، جىنايەتچىنىڭ پۇتىغا باغلىنىدىغان ياكى بويىغا سېلىنىدىغان قورال، يىپ ئېگىرىدىغان چاقنىڭ يەرگە دەسسەپ تۇرغان قىسمى ۋە يەنە جۇۋازنىڭ ئېغىر قىسمى)، كېتىۋال (كېتىۋالدى. قەدىمكى، يېقىنقى دەۋرلەردىكى شەھەرچە، قەلئە باشلىقى)، چەكەدى (كېچىسى تاك - تاك ئۇرغۇچى، كېچىلىك قاراۋۇل)، چەپەر (ئەسلىسى «چاپەر» 1950 - يىللاردىكى ئالاقچى، پوچتىكەش)، دارازا (ئۇزۇن، ئېگىز بويلىق ئادەم)، شاپ (ئۆسۈملۈك نامى)، دادخاھ (ئەرزدار)، مۆھۈرگەر (مۆھۈر ئويغۇچى، قەشقەر شەھىرى زەرگەرلەر كوچىسى)، شاتۇر (يۈگۈرۈك ئالاقچى)، داكچى (1950 - يىللاردىكى پوچتىكەش، يامچى)، تۆرەم (قەشقەر شەھىرى ئارىلانخاندا)، مەدەك (مەكتەتە: ئېيىق بالىسى؛ قەشقەر شەھىرىدە: كۆممە قوناق قالدۇقى)، چاقىر (ئەۋلاد)، قوتۇرما (قەشقەر شەھىرى يۇمۇلاقشەھەردە)، سىرەج (يىلىم، قەشقەر شەھىرى يۇمۇلاقشەھەردە)، قاتاڭ (قېرى، قەشقەر شەھىرى يۇمۇلاقشەھەردە)، سىكەپىياز (زىيادە ئىنچىكىلەيدىغان كىشى)، تاۋى نازۇك (ئاسان خۇيلىنىپ قالىدىغان كىشى)، سەگەز، ياتاڭ، سەرراپ .

ئىككىنچى، ئەدەبىي تىلدىكى سۆزلەردىن تەلەپپۇزدا بىر - ئىككى تاۋۇش بىلەن پەرقلىنىدىغان لەقەم سۆزلىرى: قىزەت (قىمەت)، تىماق (تىرناق)، بىرىنچى بوغۇندىكى «ئى» تاۋۇشى ئۇزۇن سوزۇق)، ساچقان (چاشقان)، ئەچكۈ (ئۆچكە)، زىنەت (زىننەت)، ئازناپ (تويماق)، ئۇزۇم (ئۈجمە)، گىزە (گىردە)، قىزماق (قازاننىڭ ئاستىدا قالغان ئاش يۇقى)، قۇشقاچ، قومۇچ، ھەلەم (كىچىك تۇغ، ئەلەم)، سېرىغ (سېرىق)... بۇ خىل لەقەملەردە سۆزلەردىكى تاۋۇش ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ماس كېلىدۇ.

(3) تاۋۇشتا قوش بىسلىق لەقەملەر. بۇنداق لەقەملەر شەخسنىڭ ئىسمىغا تىلىمىزدىكى مەلۇم بىر قاپىيەداش سۆزلەرنى قاپىيە (ئۇيقاش) ياكى تەجنىسلىك قىلىپ قويۇلغان لەقەملەردۇر. كىشى

يەشمىسى:

بەرگىن ماڭا ئىختىيار،
مەردلىك بولسۇن لەقەمم.
جۈنەت مېنى ئۇرۇشقا،
بەرگىن ماڭا ئۇلاغم.

يۇقىرىقى قوشاقتىكى «ئايغ» دەپ ئۇچرىغانلىقىمۇ ئەينى دەۋردە لەقەم سۆزلىرىنىڭ شەخس ئىسمى ۋە ئاتا ئىسمىنىڭ ئارقىدا، ئايغدا كەلگەنلىكىدىن «ئايغ» سۆزىنىڭ «لەقەم» دېگەن مەنىگە ئىگە بولغانمۇ؟ بۇنى يەنە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەيلى قانداقلىكى بولسۇن ئۇيغۇر لەقەم سۆزى كىشى ئىسىملىرىدىكى شەخس ئىسمى، ئاتا ئىسمى تەرتىپىدە پەرقلىنىدۇ. چۈنكى، قەدىمكى ۋە ھازىرقى كىشى ئىسىملىرىدە لەقەمنىڭ ئورنى، تەرتىپى «شەخس ئىسمى + شەخس لەقەمى»، «شەخس ئىسمى + جەمەت لەقەمى»، «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + ئاتىسىنىڭ لەقەمى»، «شەخس ئىسمى + ئاتا ئىسمى + جەمەت لەقەمى»، «شەخس ئىسمى + شەخس ئىسمى + شەخسى لەقەمى + ئاتا ئىسمى»، «شەخس ئىسمى + ئاتىسىنىڭ لەقەمى» شەكىلدە بولغان. يېقىنقى دەۋردىكى بەزى كىشىلەرنىڭ دەل «شەخس ئىسمى + جەمەت لەقەمى + ئاتا ئىسمى» شەكىلدە تەڭگات قوللانغان. مىسالى: مۇھەممەد ئوغۇز ھەمراھ (تاشمىلىق يېزا)، ھېچقانداق لەقەم شەخس ئىسمىنىڭ ئالدىدا كەلمەيدۇ.

(4) لەقەملەردە سان - سىفىرلار كىشى ئىسىملىرىغا ئوخشاش ئۇچرايدۇ. مىساللار: سەكسەنخالتا، يەككەشمە، تۆتكۈز، ئاتمىش، ئون بەش كۈن...

(5) كەسىپ-ھۈنەر ناملىرى لەقەم بولغاندا سۆز ئاخىرىدىكى «-چى»، «-كەش» چۈشۈپ قالىدۇ. مىساللار: راۋاپچى - راۋاپ (ئوپال يېزا)، سېۋەتچى - سېۋەت (سەمەن يېزا)، قازانچى - قازان (قەشقەر شەھىرى)، دوپپىچى - دوپپا (قەشقەر شەھىرى)، تۇماقچى - تۇماق (قازىرىق كەنتى)، مانتىپەز - مانتا (قەشقەر شەھىرى)، پولاپەز - پولا (پولۇ، قەشقەر شەھىرى)، ھارۋىكەش - ھارۋا (قەشقەر شەھىرى).

كىشى)، ھاممال (ئەسلىسى «ھەمال»)، ياۋاش، سۇيۇقتاش، قايماق (قەشقەردە)، پور (سېمىز، قەشقەر شەھىرىدە)، پىسە (بەرەس كېسىلى)، پىستەك (قەشقەر شەھىرىدە)، قارا (نىشان، تېرىسى قارىدىغان كىشى)، بوسۇغا (باسۇرۇلغان كىشى، پوسكامدا)، كۈب (مارالبېشى چىغانچولدا «سادىر كۈب»، بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «پەللە» مەنىسىدە)، دۈگىلەك (قەشقەر شەھىرىدە)، ۋەلەك (كەپسىز بالا)، چاھارشەنبە (جىندى، «بابۇرنامە»دە كىشى ئىسمى، قەشقەر شەھىرىدە)، مونەك ئايىم (دوغىلاق ئايال)، ھەمەك (ناننىڭ چوڭراق، نېپىز يېپىلغىنى)، زىماق (ئاچماق، تارماق)، سېرىقئېشەك (چايان)، چايان (ئاسانلا زەھەرنى سانجىدىغان كىشى)، ۋاپۇرۇش، سۆكە (بىر خىل ئاسما زىننەت بۇيۇمى)، غوجالدىرۋاق (شۇ ناملىق ئويۇندىكى قىلقتەك ئىشلارنى قىلغۇچى، توققۇزاقتا)...

2) لەقەملەرنىڭ گىرامماتىكىلىق-فونېتىكىلىق

ئالاھىدىلىكلىرى

(1) جۈپلەنمە سۆزلەرنىڭ ھەر بىر تەركىبىنى ئەدەبىي يازما تىلدا ئاجرىتىپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ، لېكىن لەقەملەردە ئايرىم ئىشلىتىلىدۇ. مىسالى: «مۇدۇر - چوقۇر» نىڭ «مودۇر» دېگەن تەركىبى.

(2) لەقەملەردە تەقلىدىي سۆزلەرمۇ كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مىساللار: رەپ - رەپ، پوك - پوك، موك - موك، كاپ - كاپ، گىلدىك، ساپساپچى، پالكۆز، ۋاتۋات، كوتكوت، تاكراك...

(3) كىشى ئىسىملىرىنىڭ تەركىبلىرى تەرتىپىدە شەخس لەقەملىرى نىسبەگە ئوخشاش كىشى ئىسمىنىڭ ئارقىسىدا بولىدۇ. ھازىرقى «لەقەم» سۆزىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» نى ئەرەب تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمىلىگۈچىلەر ئەينى دەۋردىكى «ئايغ» سۆزىگە ئۇدۇللىغان. مىسال:

ئەسلىسى:

قوزغىل ماڭا ئاقلىق،
بولسۇن ماڭا ئايغا.
ئىزغىل مەنى توقۇشقا
يۇۋغىل ماڭا ئۇلاغا.

يەنە بىر ھۈنەر كاشغەردە ساقلانغان بولۇپ «قاداقچىلىق» دېيىلىدۇ. تۆمۈر سىم، تۇنىكا بولغا بىلەن نېپىز ئۇرۇلۇپ چاك كەتكەن باسنى تەخسە، چىنىلەرگە قاداق قىلىنىدۇ. بۇنداق ئىشنى قىلغۇچىلار «قاداقچى» دېيىلگەن ھەم «قاداقچى»، «قاداق» لەقەمنى ئالغان، قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى قەشقەر شەھىرى، يېڭىسار، مارالبېشىنىڭ چىغانچول، ئاقتام يېزىلىرى سېغىز تۇپراقلىق بولۇشى قۇمساڭغۇ تۇپراقلىق يەرلەردىن پەرقلىنىدۇ. سېغىز تۇپراقلىق بۇ يەرلەر ساپالچىلىق، كۇلالچىلىق سەنئىتىمۇ مەۋجۇد بولغان يەرلەردۇر. ساپالچىلىق تېخنىكىسىنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ياكى تارقىلىشىنى ۋارۋارلىق جەمئىيىتى بىلەن ياۋايىلىق جەمئىيىتىنى ئايرىدىغان چەك - چېگرا قىلىمىز^[2]، ياۋايىلىق جەمئىيىتىنىڭ تۆۋەن باسقۇچى - ساپالچىلىق تېخنىكىسى ئىختىرا قىلىنغان ۋاقىتتىن باشلىنىپ، كېيىنكى مەزگىلنىڭ باشلىنىشى بىلەن ئاياغلاشقان^[3]. قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار بۇنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەرلەردە ساپالچىلىق، كۇلالچىلىق سۆزلىرىمۇ باشقا يەرلەردىكىدىن كۆپرەك ھەم لەقەممۇ بولىدۇ. مىساللار: كۇلال، كوزاباش (تاقىر باش)، چاراكۆز (كۆزى يوغان كىشى)، مەيكوزا (ھاراق كوزىسى)، سوزما (كۇلالچىلىق مەھسۇلاتى)...

(6) لەقەم سۆزلىرىدە يەنە بەزى سۆزلەملىك تەركىب، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. مىساللار: چىڭگىز (پىخسىق) دېگەن لەقەم سۆزىنى بىز «چىڭ» (مەھكەم) ۋە «گىز»دىن ئىبارەت ئىككى مورفېمغا ئاجرىتالايمىز. ئورال - ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللاردىن موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋە قىرغىز تىلىنىڭ ئىتتىبارىدىن قارىساق كېيىنكى مورفېما موڭغۇل ئىمپېراتورى چىنگىزخاننىڭ، قىرغىزىستان يازغۇچىسى چىنگىز ئايتماوۋ (1928-2008) نىڭ ئىسمىدا (ھازىرقى ئۇيغۇرچە «چىڭغىز» بولسا ئەسلىي ئاغزاكى تىل شەكلى) ۋە ئۇنىڭ ئىسمى ئىلگىز ئايتماوۋنىڭ ئىسمىدا ئۇچرايدۇ. شۇڭا، تىلىمىزدا «چىڭگىز (پىخسىق)» بىلەن «چىنگىز» نى پەرقلەندۈرمەك كېرەك. «- لاق» سۆز ياسىغۇچى

قوشۇمچە بولۇپ، ئەدەبىي تىلدا تومۇلاق سۆزىدە ئۇچرايدۇ. قەشقەردە «قارلاق» (كىچىك قارا) دېگەن لەقەمدە ئۇچرايدۇ. بۇ قوشۇمچە سۆز مەنىسىنى كىچىكلەشتۈرۈش ۋە يېقىنچىلىق مەنىسىنى بېرىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بار ئىدى. 1982 - يىلقى قەشقەردىكى مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدىكى ئىزلىنىشلەردە رەسمىي ئوتتۇرىغا چىققان «ھەزرەتى موللام قەبرىگاھى ۋە خىفنامىسى» دە «غوجەلاق» ئىسىملىك كىشىمۇ يېزىلغان^[4]. يەنە «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» (1795) تىكى «ياپە فۇرچاق» دېگەن بىرىكمىدىكى «ياپە» سۆزى ھازىر ئايرىم ئىشلىتىلمىسىمۇ «- لاق» قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالەتتە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «ياپىلاق» سۆزىدە ئۇچرايدۇ. ھازىرمۇ بۇ سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ئاغزاكى تىلدا بار. مىساللار: قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاغزىدا «ئوۋا» دېيىلسە چوڭراق چاڭگىنى يەنى قاغا، سېغىزخاننىڭ چاڭگىسىنى، «ئوۋالاق» دېيىلسە، كىچىكرەك چاڭگىنى يەنى قۇشقاچ، سۇڭگۈچ، تۇمۇچۇق، تورغاي چاڭگىسىنى كۆرسىتىدۇ. مەزكۇر «- لاق» قوشۇمچىسى يەنە ھازىرقى ئۆزبېك تىلىدا «قىزەلاق» (قىزچاق)، چەقەلاق (بوۋاق)، ھازىرقى قىرغىز تىلىدا «مامالاق» (ئېيىق بالىسى) دېگەن سۆزلەردە ئۇچرايدۇ. «ئەپچىلەم»، «گەپچىلەم» دېگەن لەقەملەردىكى «- لەم» مۇ سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە ئۇلىنىدۇ. بۇنىڭ يەنە بىر «- لەم» ۋارىيانتى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مىساللار: باغىلەم (ئاقسۇدا سەھىيە سىستېمىسىدىكى ئايال ئىسمى). خەلق ناخشىدا مۇنداق: «... روزىلەم، قوينىڭ بالىسى قوزىلەم».

(7) ئەدەبىي تىلدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشى بولغان بەزى سۆزلەر شېۋىلەردە قىسقا سوزۇقلۇق بولىدۇ. مىسالى: ئەدەبىي تىلدا «لا:زىم» بولغان سۆز تۇرپان شېۋىسىدە بەزىدە «لايىزم» دەپ قىسقا سوزۇقلۇق، بەزىدە «لا:زىم» دەپ ئۇزۇن سوزۇقلۇق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بەزى شېۋە سۆزلىرى ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش بولغان ۋە بولمىغان ھالدا قىسقا ۋە ئۇزۇن سوزۇق پەرقىگە ئىگە. يۇقىرىقى مىساللاردىكى بەزى

مەنە، تىمساللىق مەنە كۈچلۈك بولىدۇ. يەنە تىلچىل مەنىگە قارىغاندا ئىمبەچىل مەنە (言语意义) كۈچلۈك بولىدۇ. لېكىن، لەقەملەردە تىلچىل مەنە كۈچلۈك سۆزلەردىكى ھېسسىي مەنە ۋە تىمساللىق مەنىنىڭ لەقەم سۆزلىرىنىڭ ئاساسىي مەنىسى بولۇپ قالىدۇ. مىسالى : «كالا يۇڭى» دېگەن لەقەم «ھېچنەرسىگە كارغا كەلمەس، يارىماس» مەنىسىدە بولۇپ، قوي، ئۆچكىنىڭ يۇڭىدىن تىۋىت ئالغىلى بولىدىغانلىقى، كالا يۇڭىدىن پايدىلانغىلى، تىۋىت ئالغىلى بولمايدىغانلىقىغا قارىتىلغان.

(4) لەقەم سۆزلىرىدىكى تىمساللىق مەنە يەنە بەزىدە ئۇزاققىچە ئۆزگەرمەيدۇ. مىسالى : لەقەم بولغان «سېغىزخان» سۆزىنىڭ تىمساللىق مەنىسى «ساختىپەز». مەھمۇد كاشغەرىي خەلىق ماقالى - تەمسىللىرىدىن نەقىل ئېلىپ: «شەھەرنىڭ يامىنى بارىغان، قۇشنىڭ يامىنى ساۋىزخان» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئابدۇلئەزىز ھېزىمىۋىنىڭ «مىڭ بىر مەسەل» (1- توم) ناملىق ئەسەرلەر توپلىمىدىكى «سېغىزخان» ۋە «سېغىزخان دەپتۇدەك» دېگەن ئىككى مەسەلدىكى سېغىزخاننىڭ ئوبرازىنىڭ يارىتىلىشى ئەنئەنە بويىچە ماڭغان. سېغىزخان سۆزىنىڭ تىمساللىق مەنىسى ئۇيغۇر تىلىدا مىڭ يىلغىچە ئۆزگەرمىگەن؛

(5) لەقەملەر ھەزىل تۈسىنى ئالىدىغان بولغاچقا لەقەم سۆزلىرىنىڭ جىنس پەرقى كىشى ئىسىملىرىدىكىدەك كۈچلۈك بولمايدۇ. مىساللار: مەلۇم بىر دېھقان ئەر بۇرۇن توخۇ باققانلىقى ئۈچۈن لەقەمى «مېكىيان» بولۇپ قالغان. قومۇلدا «ئايقىز» جەمەت لەقەمى^[6] بولغاندەك قەشقەردە يەنە «چوكان» لەقەملىك نورمال فىزىيولوگىيەلىك ئەر مۇبار. مەلۇم بىر ئەر كىشى پۇزۇر ياسىنىپ يۈرگەنلىك سەۋەبىدىن «سەتەك» لەقەملىك بولغان. يەنە قەشقەر شەھىرى ئاۋات يېزىلىق بىر نورمال فىزىيولوگىيەلىك ئەرنىڭ لەقەمى «كىچىك سەنەم». «زىبا ~ زىۋا» سۆزىنىمۇ ئەسلىي ئەرەب تىلىدا مۇئەننەس ئىسىم، ئۇيغۇرلاردا ئايال كىشى ئىسمى، لېكىن قەشقەر شەھىرى خانىدە يېزا يۇقىرىقى مورتوم كەنتى ئەھمەد زىۋا مەھەللىسىدە جەمەت لەقەمى؛

لەقەم سۆزلىرىدە سوزۇق تاۋۇش ئۇچرايدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدىكى لەقەملەردىمۇ شۇنداق^[5]. مىساللار: گو:دۇز، گو:رۇز، گا:دۈك، مىقى (بىرىنچى بوغۇمدىكى «ئى» ئۇزۇن سوزۇق)، چا:پىستەك، يا:غاق، مىجىمە:رۇق، ئىنجىمە:رۇق، سو:تاڭ، قو:ماچ، مە:چەك، سا:لۈك، چە:كە:دى، مە:دەك، قا:تاڭ، كا:دىر، سە:گەز، يا:تاڭ، تىماق (بىرىنچى بوغۇمدىكى «ئى» ئۇزۇن سوزۇق)، قىزىلپا:چاق، ماتاسا:ھىب، جىنقا:زى، موتو:كەش، پولا:پەز، ئا:شىق، چا:پىستەك، قا:غا، پە:لەك، جىسا (بىرىنچى بوغۇمدىكى «ئى» ئۇزۇن سوزۇق)، قو:داڭ، چو:گۈن، شو:ۋا، قو:ماچ، يو:گەم، بوسۇ:غا، تا:ۋۇز، سۆ:كە، ئا:شىق، جا:رۇپكەش، ھا:فىز، سە:گەز، كا:دىر، چو:كان، پە: تەك

(3) لەقەملەردىكى سۆز ئىستېمال ئالاھىدىلىكى (1) ھازىرقى ئەدەبىي تىلدىكى سۆزلەر بىلەن پەرقلەنگۈچى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى سۆزى بولغان لەقەم سۆزلىرى ئۇچراپ قالىدۇ. مىساللار: ئولتۇرام ~ ئوتۇرام (ئۆلدۈرۈم)، ياغدان - ياغدام، كالان پاي - كالامپاي، ساران (پىخسىق، ئاخىرقى «ن» تاۋۇشى بەزىدە «ك» غا ئۆزگىرىدۇ).

(2) بەزى لەقەم سۆزلىرى كىشىنىڭ پىسخىكىسى، فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكى ۋە باشقا ئەھۋاللىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنىڭ قارشى مەنىدىكى سۆزلىرى بىلەن قويۇلۇپ قالىدۇ. مىساللار: ناچار كىشىگە «ئوبدان»، چۇس مىجەزلىك ياكى بىنورمال پىسخىكىلىق كىشىگە «ئوڭلۇق»، كۆپ سۆزلەيدىغان كىشىگە «كەم سۆز»، پىخسىق كىشىگە «قولى ئوچۇق»، جىم يۈرىدىغان كىشىگە «كەپسىز»، ئېگىز كىشىگە «پەتەك»، پاكىز كىشىگە «دارازا»، ۋىجىك كىشىگە «يوغان»، تەمبەل كىشىگە «كىچىك»، ياخشى كىشىگە «يامان»، يامان كىشىگە «ئېسىل»، كەسكىن كىشىگە «زىلمان» (ئىلمان)، قىزغىن كىشىگە «سوغاق» (سوغۇق)، سېمىز كىشىگە «ئاۋاق»، ئورۇق كىشىگە «بورداق-بوردەك»...

(3) لەقەملەردە سۆزلەرنىڭ ئوقۇم مەنىسىگە قارىغاندا قوشۇمچە مەنىسى يەنى بۇ قوشۇمچە مەنە ئىچىدىكى مىللىي ھېسسىي مەنە، شەخسىي ھېسسىي

ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىغىچە سۆزلەرنى ئىجابىي، سەلبىي، دەپ ئايرىش، تىل مۇھىتىنى تەھلىل قىلماسلىق سەۋەبىدىن لەقەم سۆزلىرىنى رەتلەشكە سەل قاراش پەيدا بولغان. ھەتتا بەزىدە لەقەملەر ئاھانەت، ھاقارەت سۆزى قاتارىغا كىرگۈزۈۋېتىلگەن. تىلدىكى سۆزلەر بەلگىلەر سىستېمىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن شەيئىي، ھادىسىلەرنىڭ نامى، خۇسۇسىيىتى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان بەلگىلەردۇر. ھەرگىزمۇ شەيئىي، ھادىسىلەرنىڭ ئۆزى ئەمەس. سۆزلەرنى ئىجابىي، سەلبىي مەنىلىك دەپ چۈشىنىش تىل مۇھىتىغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ. ياخشى تىل مۇھىتىدا ئىشلىتىلگەن ھەرقانداق سۆز ئىجابىي مەنىگە ئىگە بولىدۇ. يامان، سەلبىي تىل مۇھىتىدا ئىشلىتىلگەن ھەرقانداق سۆز سەلبىي مەنىگە ئىگە بولىدۇ. مىسالى: ئىككى كىشىنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى بولسا، بىر - بىرىنى «ئىت» دېگەن لەقەم بىلەن چاقىرىشقا، كىشىلەر مەسخىرە قىلىشقا، ئىككى كىشى بۇچاغدا «ئىت» سۆزىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى، يەنى «ئادەمنى قوغدىغۇچى، دوست» دېگەن تىمسالىق مەنىسى بىلەن چۈشەندۈرۈش بېرىپ، رىۋايەتلەر ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىدا «بېشىنى سېلىماق» دېگەن ئىدىيەمنىڭ پەيدا بولۇشى بويىچە رەددىيە بېرەلەيدۇ.

(6) لەقەملەر ئاغزاكى تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدۇ ھەم ياسىلىپ كىشىلەرگە قويۇلىدۇ. كىتابىي تىلدا، رەسمىي ئالاقە، سورۇنلاردا كۆپ ئىشلىتىلمەيدۇ. بىرەسمىي ئالاقە، سورۇنلىرىدا ئىشلىتىلىدۇ. چۈنكى، بەزى لەقەملەر رەسمىي ئالاقە، سورۇنلاردا جېدەل - ماجرا چىقىرىپ قويۇشى مۇمكىن. چۈنكى كىشىلەرنىڭ مەدەنىيەت، تىل سەۋىيەسى ئوخشاش ئەمەس. ئۇنىڭدىن باشقا ئالاقە، سورۇنمۇ بەزىدە ماسلاشماي قالىدۇ. يەنە بەزىدە كىشىلەر ئارىسىدا شەخسلەرگە شەخس لەقەملىرىنى قويۇش ياخشى ئىش ئەمەس دەپ قارالغاچقا، «لەقەم ئۆيىدىن چىقىدۇ» دېيىدىغان گەپ بار بولسىمۇ كۆپىنچە شەخس لەقەم سۆزلىرى ئاغزاكى تىلدا كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ. يازما تىلدا يەنى يېزىقتا كىشىلەر كۆپىنچە يېزىشنى، قەيت قىلىشنى خالىمايدۇ.

لەقەملەر يازما تىلدىكىگە قارىغاندا ئاغزاكى تىلدا كۆپ قويۇلىدۇ، ئۇچرايدۇ. يەنە بەزى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم زانرلىرى بولغان چۆچەك، داستان ۋە لەتىپىلەردە ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا تا ھازىرغىچە سۆزلەر ئىجابىي، سەلبىي، دەيدەبىلىك مەنىلىك دەپ ئايرىلىۋاتىدۇ. ھازىرقى ئۇيغۇر تىلچىلىق تەتقىقاتى سۆزلەر ئىجابىي، سەلبىي، دەيدەبىلىك سۆزلەر دەپ ئايرىلىدىغان قاراشتىن يىراقلاپ كېتەلمىگەن بولغاچقا، تاكى 20 -

2. قەشقەر شېۋىسىدىكى لەقەملەرنىڭ تۈرلىرى

(4) فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئاتالغان لەقەملەر: نازۇكۇم (نازۇك قىزىم)، ئاقكۆپكەك (1940 - يىللار)، قاڭشار، پاناق (ماناق)، چوقۇر، كالاكۆز، قورساق، قارا، قارلاق، ساقال، شاپ بۇرۇت، گاركى، پىسە، كۆك، جېگەر، سېرىغ، گاڭسا، جىسا، مودۇر، توپۇق، جىنتاق (ئەسلىسى «يىرتاق - جىرتاق»)، ماقال، پاخال، پاكار، يەركۆكۈرى...

(5) پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى ئاساس قىلىپ قويۇلغان لەقەملەر: مۆڭ، سوغاق، توك، مۇجىمەل، زىل، قوداڭ، پور، ۋىرانىي، ئەبگار، كاشىلا، ھەردەم خىيال...

(6) قىياپەتكە ئاساسەن قويۇلغان لەقەملەر، مۇساخان ياغباش (پاكىستان گېلگېت، ئەسلىي يەكەنلىك ئۇيغۇر)، ياغدان - ياغدام (مارالبېشى

(1) ھۈنەر - كەسىپ نامى بىلەن ئاتالغان لەقەملەر: چايچى، موتوكەش، پولاپەز، توخۇۋاز، مەدداھ، ئاشىق، قاداق، بېدىك، ئارىچى، تۇردىئاخۇن مۇقام (بۇلاقسۇ يېزا - يېڭىسار ناھىيە بازىرى)، قاسىمئاخۇن ئەلنەغمە؛

(2) ئويۇن نامى بىلەن ئاتالغان لەقەملەر: شاھ، تۇز، ماتكا، ۋاللىي - ۋەللىي، ساللات، قىمار، چاپىستەك، ھوشۇق، لەڭ (قارتتىكى بىر ئويۇننىڭ نامى)...

(3) ھايۋان نامى بىلەن ئاتالغان لەقەملەر: بۇرکۈت، خوتەك، پىشپاقتاز، كىشكاكتاز، توخۇ، دەمدەر، قاغا، پەلەڭ (كەپتەرنىڭ بىر تۈرىنىڭ نامى)، قوتاز، توپاق، توكۇتوكۇباڭ (تۆمۈرتۇمشۇق)، چۆلدۇق، چۇغۇندەك...

ناھىيە)...

قوناقتىن ئېتىلگەچكە «قادر قوناق» مۇ دېيىلگەن). يوپۇرغا (دېھقانچىلىق قورالى «سۆرمە» نىڭ يەنە بىر نامى)، بەكرى توقام (1980 - يىللار، 5 - ئوتتۇرا مەكتەپ)، يارىيار (مارالبېشى، ① ئېگىز چاقلىق ھارۋا؛ ② «ئۆلەن» ناخشىسى).

(7) نەرسە، شەيئىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان لەقەملەر: توقام، دومبۇلاق (ئېشەك ھارۋىسى)، قەلەم، قوماچ، قادىر قوناق (بۇ ناممۇ ئەسلىدە لەقەمدىن كەلگەن. قادىر ئىسىملىك ئادەم قوماچ ساتقاچقا، قوماچ

3. قەشقەردىكى لەقەملەرنىڭ دائىرىسى

تارىيىپ، ئاقتۇ ناھىيەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ لەقىمى بولماي قالغان. ھەتتا ئاقتۇ ناھىيەسى دائىرىسىدىمۇ ھازىرقى يېڭىسارلىق ئۇيغۇرلارنى «پىچاقچى» دېيىدىغان بولغان.

1) يۇرت - مەھەللە لەقەملىرى

مەلۇم بىر ۋەقە ياكى ھادىسە تۈپەيلىدىن بىر يۇرت - مەھەللەنىڭ كىشىلىرىگە ئورتاق قويۇلغان لەقەم يۇرت - مەھەللە لەقەملىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مىساللار: ئالا تون، ئالاخوجۇن (ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 40-يىللىرى قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئىلى، چۆچەك، ئالتايغا چىققان ئۇيغۇرلارغا قويۇلغان لەقەم. سەپەردە كۆپىنچە بەقسەم تون كىيىپ، بەقسەم خورخۇن ئارتقاچقا شۇنداق لەقەم ئالغان). بۇندىن باشقا موللاباش (مارالبېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ)، جەۋەللەر (ئەندجان ئۇيغۇرلىرىنىڭ)، كەج، كەجخەر (يېڭىشەھەر ناھىيە قاراقىر بازارلىقلارنىڭ)، كالاڭلار (قەشقەر شەھەرلىكلەرنىڭ)، پاسالار (يەكەن ناھىيەلىكلەرنىڭ)، نەزىمەتلەر (پەيزاۋات ناھىيەلىكلەرنىڭ) [7]، پىچاقچى (يېڭىسار ناھىيەلىكلەرنىڭ)، ئابدال (يېڭىشەھەر ناھىيە خانئېرىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ)، قايلامچى (يېڭىشەھەر ناھىيە ياپچان يېزىلىقلارنىڭ)، كۆكتاتچى (قەشقەر شەھىرى شامالباغ يېزىلىقلارنىڭ)، يانچى (ياندۇرما يېزىلىقلارنىڭ) بۇنداق يۇرت - مەھەللە لەقەملىرىنى تارىختىكى مەلۇم بىر ۋەقە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. يېڭىسار ئۇيغۇرلىرىنى «پىچاقچى» دېيىش يېڭىساردا پىچاقچىلىق ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ ئۇزۇن تارىخى بارلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. كېيىنكى ۋاقىتلاردا شۇ خىل ھۈنەر يېڭىسار ئۇيغۇرلىرىدا ئۇزاققىچە ساقلانغان. يۇرت لەقەملىرىنىڭ يوقىلىشى مەمۇرىي رايونلارنىڭ يېڭىدىن ئايرىلىشى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. «پىچاقچى» ئەسلىدە ھازىرقى يېڭىسار ناھىيەسىدىكىلەردىن باشقا ئاقتۇ ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسەتكەن. 1954 - يىلى يېڭىسار ناھىيەسىدىن ئاقتۇ ناھىيەسىنىڭ ئايرىلىپ باشقا ناھىيە بولۇشى بىلەن «پىچاقچى» دېگەن لەقەمنىڭ كۆرسىتىلىش دائىرىسى

شەخس لەقەملىرى پەقەت مەلۇم بىر كىشىگە قويۇلغان، ئەۋلادقا مىراس قالمىغان، جەمەتىدىكى باشقا قۇرداش كىشىلەرگە كېڭەيمىگەن. شۇ بىر كىشىنىڭ مەلۇم خىل مىجەز - خۇلقى، كەسپى، فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكىنى، قىياپىتى، ھاياتىدىكى مەلۇم بىر ۋەقە - كەچمىشىنى، ئاتا - ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئامراقلىقى، كىشىلەرنىڭ ياقىتۇرۇش ياكى ياقىتۇرماستىقى... قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان لەقەملەردۇر. قەشقەر ۋىلايىتى يېقىنقى دەۋردە نوپۇس كۆپ، ئاھالىنىڭ ئولتۇراقلىشىشى زىچ رايون بولغان. مىسالى: 1920 - يىلى ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئېلان قىلىنغان مەلۇماتتا «كاشغەر شەھىرىنىڭ 300 مىڭ، يېڭىشەھەر 200 مىڭ، ياركەند شەھىرىنىڭ 200 مىڭ، ئاقسۇ ۋە خوتەن شەھىرىنىڭ 190 مىڭ» بولغان [8]. شۇڭا، سىرتتىن كۆپلىكتىن كۆچۈپ كېلىش ئاساسەن يوق دېيەرلىك. شۇ سەۋەبتىن، قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە باشقا كۆچۈم ئولتۇراق تۇرمۇشىدىكى يۇرتلاردىكىگە ئوخشاشلا «كۆچمەن»، «كەلگۈندى» نامىدىكى ۋە شۇ سۆزلەرگە مەنداش سۆزلەردىن پەيدا بولغان يۇرت لەقەملىرى ئاساسەن يوق.

2) جەمەت لەقەملىرى

جەمەت لەقەملىرى پەقەت بىرلا كىشىگە تەۋە بولمىغان، بىر نەچچە ئەۋلاد كىشىدە داۋاملاشقان ياكى تەڭقۇردىكى ئۇرۇغ - تۇغقانلارنىڭ زور كۆپىگە ئورتاق بولغان لەقەملەرنى كۆرسىتىدۇ. مىرزامۇھەممەد ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدىي» دىمۇ شەخس

كىشىلەرنىڭ بەزىدە ئورتاق جەمەت قەبرىگى بولغان. مىسالى: قەشقەر شەھىرىدىكى ئولاي لەقەملىكلەرنىڭ مۇرادبەخش ئاتام قەبرىگىدا بۇرۇن ئەگۈنلۈك ئولايلا زارەتگى بولغان. جەمەت لەقەملىرىنى يەنە ئاتا تەرەپ جەمەت لەقەمى ۋە ئانا تەرەپ جەمەت لەقەمى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ.

3) شەخس لەقەملىرى

دەۋرىمىزدىكى شەخس لەقەملىرىدىن مىسال ئالغاندا، «ئەلى قايتىش» (مارالبېشى چىغانچولدا)، بۇ كىشىنىڭ «قايتىش» لەقەمى ئەسلىي ×× شەھىرىدە قېلىپ ئىشلەش ئارزۇسىنىڭ ئىشقا ئاشماي قايتىش سەۋەبىدىن پەيدا بولغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدىكى لەقەملەر سۆزلۈك ۋە مەنە جەھەتتىن باشقا ۋىلايەت، ئوبلاست ئۇيغۇرلىرىنىڭكىگە ئوخشاشلا تولىمۇ رەڭدار، خىلمۇخىلدۇر. ئوخشاشلىق كۆپ، پەرق ئاز.

تىلدىكى ئادەتتىكى سۆزلەرنىڭ لەقەمگە ئۆزگىرىشى خاس ئىسىملىشىش جەريانى بولۇپ، مەنە دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىدۇر. ئەدەبىي تىلدا تاق مەنىلىك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدە كۆپ مەنىلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن لەقەملەر: تومتاق (1950 - يىللاردىن ئىلگىرى قەشقەردە شېۋىد، ئىنگىلىزلارغا خىزمەت قىلغان كىشى. بۇ سۆزنىڭ «تومتاقلاشماق» دېگەن پېئىل شەكلىمۇ بار)، ئەپكەش (سۇ كۆتۈرىدىغان بالداق)، قازاق (ئەركىن يۈرگۈچى، تەۋەككۈلچى)، ئالاقانات (ئەتىيازدا ئۈزۈم تېلى ئارىسىدا يۈرۈپ يېڭى تال مایىسلىرىنى چوقۇپ بۇزغۇچى جۇغى كىچىك قۇش)؛ كەپلىك (كەپسىز سۆزنىڭ بولۇشلۇق شەكلى)، زىل (قوڭغىراق)، كارداك (كەپتەرنىڭ قېرىسى).

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدىكى لەقەملەر ئومۇمىي تىلچىلىق، شېۋەشۇناسلىق نەزەرىيەسىدىن، يەنە كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى مەۋقەسىدىنمۇ تەھلىل قىلىنىدۇ.

لەقەمنىڭ جەمەت لەقەمى بولغانلىقى ھەققىدىكى بايان ئۇچرايدۇ. مىسال: «تاشتېمۇر تۇغلۇق تەمۇرخانى تاپقان ۋاقىتتا ئۇنىڭ بىرلا كۆك ئۆچكىسى قالغان ئىدى، مۇشۇ سەۋەبتىن تاشتېمۇرغا كۆك ئۆچكە دەپ لەقەم قويۇلدى. ھازىرمۇ تاشتېمۇرنىڭ نەسلىدىن بىر جامە خالايدۇ بار. ئۇلارنىڭ لەقەمىمۇ «كۆك ئۆچكە»^[9]. يەنە مىسال: قەشقەر شەھىرى تۈمەن دەرياسىنىڭ (دۆلەتباغ يېزا) شەرق قىرغىقىدىكى ئەسكىسار دەپ قارالغان رايونلاردا 500 مو كېلىدىغان «بارىگاھ» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بىر تارىخىي ئورۇن بار، بۇ ئورۇنمۇ سېپىل بىلەن ئورالغان. بۇنىڭ ئىچىدە پادىشاھ ئائىلىسى ۋە ئەمەلدار ئائىلە - تەۋەلىرى ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، بۇ يەردىمۇ ھۆكۈمەت ئورگانلىرى بولغانلىقى مەلۇم، بۇ ئورۇندا ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلار «بارىگاھ» نامىنى ئۇنتۇماسلىق ئۈچۈن ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «بارىگاھ» نى قوشۇپ ئىشلەتكەن. مىساللار: ئېيسا بارىگاھ، تۇرسۇنخان بارىگاھ، پاشاخان بارىگاھ، مامۇت (مەھمۇد) بارىگاھ...^[10]. ھازىرقى قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ رېئال جەمەت لەقەملىرىنى مىسال ئالساق: قاۋان (كۈچلۈكلۈككە تىمسال، مارالبېشى ناھىيە بازىرىدا)، چېچەك (قەشقەر شەھىرى قىزىلدۆۋە سوقباش كەنتىدە، 10 - كەنت)، ئاق بەلباغ، سېرىغ بەلباغ (ئوپالدا)، موللام تۇقۇمى (ئوپال ۋە ئۇلۇغچات ناھىيەسىدە)، چاپاق، قاپاق (مارالبېشى چىغانچولدا)، قۇمچاق، قۇشقاچ چاقىر (يەكەن ناھىيە دۆڭباغ يېزىسىدا)، قاپباش (بەشكېرەم يېزىسىدا)، زىبا (قەشقەر شەھىرى خاندە يېزا يۇقىرىقى مورتومدا)، قومۇچ (قەشقەر شەھىرى يۇمۇلاقشەھەر كۆلىبېشى، مەزكۇر «قومۇچ» لەقەملىكلەرنىڭ ھازىرقى ئەۋلادى ئا. ھامىدىنىڭ ئېيتىشىچە بۇ لەقەم مىرزا قومۇچ ۋە باي قومۇچ ئاتلىق ئاكا - ئۇكىدىن كەلگەن)، بورىچى (مارالبېشى ناھىيە چىغانچول يېزا تەلەمەت دەريا بويىدا، پەيزاۋات ناھىيە ئۆردەكلىك يېزىسىدا، يېڭىشەھەر ناھىيە خانئېرىق يېزىسىدا). جەمەت لەقەمىگە ئىگە

4. لەقەملەرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە رولى

(1) بەزى لەقەملەر يەر - سۇ نامىغا ۋە بەزى يەر -

(1) لەقەملەرنىڭ ئۆزگىرىشى

تىلىدىكى تەلەپپۇزى «پۇرۇم» بولغان. مانى دىنىدىكى سوغدىچە ۋەسىقىلەردە بۇ سۆز «بىرۋىمۇك» مۇ بولغان [12]. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «فەرەك» ئىدى. رىم ئىمپېرىيەسى ئەمەس «ياۋروپا» دېگەن مەنىنى بەرگەن. 20 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا قەشقەردە بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىدا «پەرەك» بولۇپ كىشى لەقەمىمۇ بولغان. «پەرەك چاپان كىيگەن، پەرەك مىلتىق تۇتقان» ئادەملەرگە پەرەك لەقەمى قويۇلغان. يەنە مىسال ئالساق، كېرىيە ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەشقەردىن كۆچۈرۈلگەنلىكى ھەرخىل يازمىشلار بىلەن ئىسپاتلانغاندىن باشقا، قازاقر، چاسا... دېگەندەك ئوخشاش يەر - سۇ ناملىرى بىلەنمۇ ئىسپاتلاندى. كېرىيەدە يەنە «چاتاقلا (ر) كەنتى» دېگەن يەر بولۇپ، بۇ پەيزۋات ناھىيەسىدىكى «چاتاقلا(ر)» دېگەن جەمەت لەقەمىگە ئىگە كىشىلەرنىڭ كېرىيەگە كۆچۈشىدىن پەيدا بولغان يەر - سۇ نامى بولۇش ئېھتىماللىقى ناھايىتى يۇقىرى. قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى گالۋاك مەھەللىسىنىڭ نامىمۇ شەخس لەقەمىدىن كەلگەن.

يەر - سۇ ناملىرىنىڭ لەقەملىرىگە، شەخس لەقەملىرىگە ئايلىنىشى قەشقەر ئۇيغۇرلىرىدا ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ ياقا يۇرتلاردا سودا قىلغان، ئىلىم تەھسىل قىلغان بولسا بۇنداق كىشىلەر ئۆز يۇرتىغا يېنىپ كەلگەندىن كېيىن تۇرغان ياقا يۇرتلارنى، كۆرگەن يۇرت - مەھەللىلىرىنى ئۇنىڭدىن ئاڭلىغان كىشىلەر شۇ يۇرتلارنىڭ نامىنى لەقەم قىلىپ قويغان ئەھۋالمۇ بار. مىساللار: مۇھەممەد ئەلھاجىم شاڭخەي (1870 - 1952)، ھاشىماخۇن چوڭچىڭ (1940 - 1930 - يىللار)، يۈسۈپ قوقان (1950 - يىللار). 1930 - يىللاردا سابىق س س س ر نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى (ساگو) دا ئوقۇغان ئۇيغۇر ئوقوغۇچىلار ئەينى دەۋردە «تاشكەندچى»، «تاشكەندچىلەر» دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ قەشقەردە خىزمەت قىلغانلىرىنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا بىۋاسىتە «تاشكەند» دېگەن سۆز قېتىلىپ لەقەم بولۇپ ئىشلىتىلگەن. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قەشقەر شەھىرى، يەكەن، قاغىلىق ناھىيەلىرىدە بۇرۇنقى دەۋرلەردە تېبەتنىڭ ئالى (ئۇيغۇرچە «قارايار» دېيىلگەن) ۋە

سۇناملىرى شەخس لەقەملىرىگە ئايلىنىدۇ «كۆزىتىشىمىزچە، يەر، سۇ ناملىرى جۇغراپىيەلىك ئورۇنغا، يەر - جايلارنىڭ شەكلىگە، تەبىئىي ئالاھىدىلىكىگە، تارىخىي ۋەقە - ھادىسىلەرگە، ئورۇنغا - قەبىلىلەرنىڭ ۋە مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ناملىرىغا، جەمەتلەرنىڭ لەقەملىرىگە ئاساسەن قويۇلغان» [11]. قەشقەر شەھىرىنىڭ قىزىلدۆۋە 8 - كەنتتىكى «چورۇقچى مەھەللىسى»، شامالباغ 2 - كەنتىنىڭ نامى «بۆشۈكچى» مەھەللىسى ھەمدە بۇ كەنتكە يېقىن مەھەللىنىڭ نامى «گۈگۈتچى مەھەللىسى» بولۇپ، بۇ يەر ناملىرىنىڭ دەسلەپتە كەسىپ نامى بولغان لەقەملەردىن شەكىللەنگەن. ئۇلۇغچات ناھىيەسىدىكى «بەدەۋلەتنىڭ سېپىلى» ناملىق خارابە ئىزى، يەر نامى بولسا «بەدەۋلەت» لەقەمىدىن كەلگەن. قەشقەر شەھىرىنىڭ تۈمەن دەرياسى بۇلاقبېشى مەھەللىسىنىڭ شەرقىي شىمالى تەرىپىدىكى چاۋاك مەھەللىسىنىڭ نامىمۇ «مۇھەممەد ئەمىناخۇن چاۋاك» دېگەن كىشىنىڭ لەقەمىدىن كەلگەن. قەشقەر شەھىرىدە يەنە «كۆنچى مەھەللىسى، باققال مەھەللىسى، تاغارچى كوچىسى» دېگەن يەر ناملىرىمۇ ئەسلىدە كەسىپ نامىدىن شەكىللەنگەن لەقەمىدىن كەلگەن. قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى يەر - سۇ ناملىرىدىكى سۆز ئاخىرىدا «(لا)»، «(ر)» كەلگەنلىرى ئىچىدىكى «ئىشتلا (بەشكېرەمدە)، قازاقلا (كوناشەھەر ناھىيەسىدە)» باشقا ۋىلايەت، ئوبلاستتىكى شۇ خىل يەر - سۇ ناملىرىغا ئوخشاشلا جەمەت لەقەمىدىن ئۆزگەرگەن. بىۋاسىتە شەخس لەقەمىدىن كەلگەنلىرىگە يەر - سۇ ناملىرىدىن بىز مەكت ناھىيەسىدىكى «بايچەك كوكۇلا، قەلەندەر زەيلىكى، ھاجى قۇم، زوراخان كوكۇل، قاسىم ئوسىچى»... نى مىسالغا ئالالايمىز.

(2) يەر - سۇ ناملىرى بەزىدە لەقەمگە ئۆزگىرىدۇ. مىساللار: قەشقەر قازىرىق كەنتىدە پەرەك لەقەملىك كىشى بار. شەرقىي رىم ئىمپېراتورلۇقىنىڭ نامى «فەرەك» بولغان، جۇڭگولۇقلارغا مىلادىيە 550 - يىللاردا ئايان بولغان مەزكۇر سۆزنى بۇخارا تىلى ۋە سوغدى تىلىدىكى «فروم» دېگەن سۆزدىن كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. بۇ سۆزنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر

سۆزى بەزى تىل مۇھىتىغا ئاساسەن يۇرت - مەھەللە لەقەمى بولۇپ ماركىزىيلىقنى ياكى تازغۇنلۇقنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، يەنە قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ياندۇرمىلىق «يانچى»، تازغۇنلۇق «ئوتانچى»، خانئېرىقلىق «چوماقچى»، ياپچانلىق «قايلاب تۇرغۇچى» قايلامچى» دېگەن نەقىل بار.

يەنە «خالتا» لەقەمى «ئالدامچى»، «غالتەك» لەقەمى «بىر يەردە تۇرمايدىغان»، «گەدەن» لەقەمى «ھاكاۋۇر»، «تەخسە» لەقەمى «خۇشامەتچى»، «تۇمشۇق» لەقەمى «تۇمشۇقنى ئۇشلاپ كۆپ غۇدۇرايدىغان»، «پىت كۆز»، «پىت ئۈچەي» لەقەمى «پىخسىق»، «قاقباش» لەقەمى «ھىلىگەر» دېگەن مەنىگە ئىگە. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەستەزلىك سۆزلەر لۇغىتى» نى تۈزۈپ چىقىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن لەقەم سۆزلىرى كەڭرى توپلىنىشى زۆرۈر؛

(2) لەقەملەر ئەدەبىي ئەسەرلەردە تىپ يارىتىش، پېرسوناژ ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرۈشتە ۋە شېئىرىيەتنىڭ ھەجۋىيات ژانىرىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ. مىساللار: تەزكىرىچى دەۋلەتشاھ سەمەرقەندىي (1431؟-1495) نىڭ «تەزكىرە تۇششۇئەرا» («شائىرلار تەزكىرىسى») ناملىق ئەسىرىدە بابا سەۋدايى ئەبىشۋەردىي (?-1449) نىڭ ھايات پائالىيىتى ۋە ئىجادىيىتى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: بابا سەۋدايى (ئەبىشۋەردىي) زامانىدا ئەبۇ سەئىد ئېشەك قازى، خاجە جەلال خېچىر تۈمەن ھاكىمى، سەدرىدىن ئىت دارۇغا ئىدى ۋە مۇھەممەد ئۆكۈز كالا زاكاتچى ئىدى.

نەسرىي، تارىخىي ئەسەرلەردىن مىسال ئالساق، زەھۇرىددىن مۇھەممەد بابۇر «بابۇرنامە» دە كەملىدىن بىنائىي (سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا دەۋرىدە يېتىلگەن شائىر، بەستەكار، دادىسىنىڭ نامى «سەربەننا» بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ لەقەمنى ئالغان) 1512- يىلى شاھ ئىسمائىلنىڭ قەتلىئامىدا قازا قىلغان بىلەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئارىسىدىكى چاقچاق، ھەجۋىلەرنىڭ بولىدىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «بىر كىشى ھەرقانداق ئىشتا بىر نەرسىنى ۋۇجۇدقا چىقارسا، ئۇنىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈن، ئۇنى ئەلىشىرى، دىيىتى. بەزىلەر تەنە قىلىپ ئەلىشىر بەگكە باغلايتتى. بىر قېتىم ئەلىشىر بەگ قۇلىقى

رىخاساغا، ھىندىستانغا قاتنايدىغان بىر بۆلۈك كارۋانچى ئۇيغۇرلارنى «تەۋەتچى» (ئەسلىسى «تەبەتچى ~ تېبەتچى») دەپ ئاتىغان، بۇ ناممۇ كېيىن «چى» چۈشۈپ قالغان ھالەتتە «تەۋەت» لەقەمى بولغان. يۈسۈپ تۈمەنكۆل (مارالبېشى چىغانچول يېزا، مائارىپچى) بۇ كىشىنىڭ لەقەمى قەشقەر شەھىرىدىكى «تۈمەنكۆل» نامىدىن كەلگەن. مەھمۇد خوتەن (1990- يىللار، مارالبېشى چىغانچول يېزا)

(3) لەقەملەر بەزىدە تەگئات (فامىلە) قا ئۆزگىرىدۇ. مىسالى: نىزامىددىن نىياز شانلار (بەكەن - ئۈرۈمچى). «شانلار» ئەسلىدە جەمەت لەقەمى بولۇپ رەسمىي تەگئات قىلىنغان. يېقىنقى 20 نەچچە يىلدىن بۇيان تىلچىلار جەمەت لەقەملىرىنى تەگئات قىلىپ قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلدى ھەمدە جەمەت لەقەملىرىنى توپلاش، رەتلەش ئىشىمۇ بەلگىلىك دائىرىدە، بەلگىلىك كۆلەمدە ئىشلەندى. «چېكە»، «قاپباش»... كەبى جەمەت لەقەملىرى تەگئات قىلىندى.

2) لەقەملەرنىڭ رولى

(1) لەقەملەر تەتقىقاتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەستەزلىك سۆزلىرى، ۋارگونلىرى، كەسپىي سۆزلىرى ۋە شېۋە، يەرلىك تەلەپپۇز سۆزلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. بىلسەك، خەنزۇ تىلى ۋە چەت ئەل تىللىرىنىڭ مۇشۇ ساھەسىدە خېلى زور ئىلگىرىلەشلەر قولغا كەلگەن. 2008 - يىلى 7- ئايدا شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتىدا رۇسچە - خەنزۇچە نەشرىدىن چىققان «رۇس تىلىنىڭ ئەستەزلىك سۆزلىرى لۇغىتى» تىپىك مىسال. لەقەملەر ۋارگون تۈسىنى ئالغان بولىدۇ. بىز ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋارگونلارنى لەقەملەردىن ئىستەپ تاپالايمىز. يۇرت - مەھەللە لەقەملىرىدىمۇ ۋارگون بار. مىساللار: بىر توپ يېقىن مۇناسىۋەتتىكى كىشىلەر ئارىسىغا بىر تونۇش ياكى يوچۇن ئادەم كەلسە شۇ توپتىكى بىر ئادەم ئۇنى ئالدىن بىلسە، «يانچى كەلدى» دېسە، قالغانلار چوقۇم «ياندۇرمىلىق كەلدى» دەپ چۈشىدۇ. يەنە: «قورۇپ قاقشال بولاپ كەتتۇق، ئوتانچى ئاپىرىپ ساتسۇن. بىزنى يامان دېگەنلەر، xx شەھىرىدىن تاپسۇن» دېگەن خەلق ناخشىسىدىكى «ئوتانچى» (ئوتۇنچى)

يوسۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مىساللار : «سېكىلەك» لەقەمى قەشقەردە قوشكېزەك ئاكا - ئۇكىنىڭمۇ لەقەمى بولغان. چۈنكى، بۇ قوشكېزەك ئاكا - ئۇكا تۇغۇلغاندا ئاتا - ئانىسى چوڭنىڭ ئوڭ تەرىپىگە، كىچىكنىڭ سول تەرىپىگە كۆز تەگمەسلىك ئۈچۈن سېكىلەك (نىياز چاچ) ئۆستۈرۈپ قويغان ھەمدە بالىلىرىنى «سېكىلەك» دەپ چاقىرىشقان، «لەقەم ئۆيدىن چىقىدۇ» دېگەن گەپ بويىچە يات كىشىلەرمۇ بەزىدە «چوڭ»، «كىچىك» سۆزىنى قوشۇپ «چوڭ سېكىلەك»، «كىچىك سېكىلەك» دېيىدىغان بولغان.

(5) قەشقەردىكى ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قەشقەر شەھىرىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىك شىنجاڭدىكى باشقا يۇرتلارغا سېلىشتۇرغاندا بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان. قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ مەھسۇلاتلىرى شىمالدىكى قازاقلار رايونىغىچە يېتىپ بارغاچقا، قازاقلار ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن «ئاپتۇۋا» نى «قاشقارشا» (ئەسلىسى «كاشغەرچە») دەپ ئاتىغان. قەشقەردە ھۈنەرۋەنلەر بىرقەدەر كۆپ. شۇڭا، ھۈنەر ۋە مەھسۇلات ناملىرىنى لەقەم قىلىشۇمۇ قەشقەر شەھىرىدە ۋىلايەتنىڭ باشقا ناھىيەلىرىدىكىگە قارىغاندا كۈچلۈك. مىسالى: زەرگەر، قەللاپ، مىسكەر، ساندۇق، چوگۇن، چايچۇش (1980- يىللار)..

(6) شەخس لەقەملىرى يەنە بىر ئائىلە ئىچىدىكى، بىر جەمەت ئىچىدىكى ئىجتىمائىي پۈتكىلىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ ئاساسەن ئاتا - ئانىسىنىڭ شۇغۇللانغان كەسپى، تىرىكچىلىكى بىلەن پەرزەنتلىرىنىڭ شۇغۇللانغان كەسپى، تىرىكچىلىكىنىڭ ئوخشاشمىسىدا ۋە شۇ كەسپى ساھە سۆزلىرىنىڭ ئوخشاشمىسىدا ئەكس ئېتىدۇ. دادىسىنىڭ لەقەمى «سەگەز» بولسا، ئوغلىنىڭ لەقەمى «كادىر»، چوڭدادىسىنىڭ لەقەمى «مۇئەزرىن» بولسا، نەۋرىسىنىڭ لەقەمى كەسىپ سۆزلىرىدىن ئېلىنىپ «تۈنىكساز» بولغان؛

يۇقىرىقىلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدىكى لەقەملەر توغرىسىدا يۈزە ئىزلىنىشىم. لەقەملەر ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتى،

ئاغرىپ قېلىپ قۇلىقنى ياغلىق بىلەن باغلىۋالغانلىقى ئۈچۈن، خوتۇنلارنىڭ كۆك ياغلىقنى قىيىسىق باغلىشىغا [تەقىل قىلىپ] «نازى ئەلىشىرى» دەپ ئات قويدى. شۇ جۈملىدىن بەنئائىي ھىرىدىن كېتىدىغان چاغدا ئېشىكىگە غەيرىي بىرخىل ئۇچلىق تىكتۈرۈپ، ئۇنىڭغا «ئەلىشىرى» دەپ نام بەردى. شۇنىڭ بىلەن «ئەلىشىرى پالانى» (ئەلىشىرى ئۇچلىقى) دەپ ئاتالدى. ھازىرقى، بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىمۇ ئۆز مەقسەتلىرى بويىچە بەزى تىپ، ئوبرازلارنى لەقەم بىلەنمۇ ياراتقان. تېيىپجان ئەلپيۋ (1930-1989) نىڭ «ۋالاقىتە گۈزۈلۈمنىڭ ئۆلۈمى» ناملىق شېئىرى ۋە ئالىمجان ئىسمائىلنىڭ «لەقەملەر سىرى» ناملىق ئەسىرىنى، يەنە قازاقىستان قۇددۇس خوجامياروۋ نامىدىكى جۇمھۇرىيەتلىك ناخشا - ئۇسسۇل، تىياتىر ئۆمىكى ئارتىستلىرى ئورۇنلىغان شاھىم شاۋايوۋنىڭ «لەقەم» ناملىق ئېتوتىدىكى لەقەملەرنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

(3) لەقەملەر جەمئىيەتتە پەيدا بولغان يېڭى ھادىسە، يېڭى شەيئىي، يېڭى ۋەقەلەرنىڭ تىلىدىكى ئىسپاتى. شەخس لەقەملىرى بولسا تىلىدىكى سۆزلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ شۇنداق. شەخس لەقەملىرى كىشى ئىسىملىرىدىنمۇ بەكرەك دەۋر ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرگەن بولىدۇ. مىساللار: سوبلىۋ (1930- يىللار، قەشقەر شەھىرى، سەھنىنىڭ ئاستىدا تۇرۇپ ئاكتىيورلارنىڭ ئۇنتۇغان سۆز، جۈملىلىرىنى ئېيتىپ بەرگۈچى)، شىتەل (رۇسچە، 1930- يىللار، قىزىقچى)، مالېنكا (رۇسچە، 1950- يىللار، كىچىك)، ماتاساھىب (1940-1970- يىللار، ماتانىڭ خوجايىنى)، پومۇك (پومبىشچىك، 1950- يىللار)، بايدېھقان (1950- يىللار)، جىنقازى (1965-1975- يىللار)، سېسىق توققۇز (1965-1975- يىللار)، قارا يىپ (1965-1975- يىللار)، گېزەندە (1965-1975- يىللار)، دامىسكا (ئايالچە ۋەلىسىپىت 1980- يىللار)، ۋېچىركا (رۇسچە «كەچلىك»، 1980- يىللار، قاغلىقتا)، سېيالكا (رۇسچە، ئۇرۇق تېرىغۇچ، 1950- يىللار)، موتوكەش (2000- يىللار، موتوسېكىلت بىلەن كىرا قىلغۇچى)....

(4) لەقەملەر بەزى قەدىمكى ئۆرپ - ئادەت ۋە

شېۋىلىرى بويىچە تېخىمۇ كەڭ ئىزلىنىشنى كۈتۈپ تۇرىدۇ. ئىزلىنىشلەر داۋامىدا يەنە تىل تەۋەلىكى مەۋقەسىدىن ئەرەبچە، پارىسچە، رۇسچە، ئوردۇچە... دەپمۇ ئايرىلىدۇ. تىلچى، لۇغەتچىلەرنىڭ دىيالېكت، شېۋە، يەرلىك تەلەپپۇزلارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك

تەكشۈرۈشى ئۈچۈن قەشقەر ۋە باشقا ۋىلايەت، ئوبلاستلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ لەقەملىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر قېزىپ توپلىغاندىن باشقا، كىلاسسىك ئەسەرلەردىكى لەقەملەرنىمۇ رەتلەشكە، تەتقىق قىلىشقا سەل قارىماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئىزاھلار:

- [1] «قەشقەر گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ پېنسىيەچىسى، يازغۇچى ئابدۇللاھ ئەھمىدى تەمىنلىگەن.
- [2][3] لېۋىس ھېنرى مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت» [M] (خەنزۇچىدىن باباخان تەرجىمىسى). 1 - كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992: 16 - 20.
- [4] «قەشقەر ئەدەبىياتى» [J]، 1982(2).
- [5] ئۇزۇن سوزۇقلارنى ئىپادىلەشتە ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى ساھەسىدە ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا «:» بەلگىسى بىلەن «ئى» ۋە «ئى» دىن باشقا سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادە قىلغىلى بولىدۇ. خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيەدە بولسا «:» بەلگىسى ياكى سوزۇق تاۋۇشنى تەكرار يېزىش ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. مىسالى: قىسقا a نىڭ ئۇزۇن سوزۇق ۋارىيانتى a: ياكى aa بولغان.
- [6] مېھرىئاي مۇھەممەدئەلى: «قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەمەت لەقەملىرى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولى» [J]. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 1999(4): 43 - 46.
- [7] مۇتەللىپ سىددىق قاھىرىي: «خەزىنىلەر ئاچقۇچى» [M]. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006: 45.
- [8] Ella.Sykes: Ththrough Deserts And oases of central Asiia.,Mac Millan And.Co,Limited st Martins street,London.1920.240
- [9] مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدى» [J]. (مۇھەممەت تۇردى مىرزا ئەھمەد نەشىرگە تەييارلىغان نۇسخا). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007: 49.
- [10] ئابدۇرەھىم ھاشىم مەشھەدىي: «كۇيبالىق (خانئۆي) ۋە ئەسكىسار (قەدىمكى كاشغەر) شەھىرىنىڭ تارىخىي پەردىسىنى ئېچىش ھەققىدە مۇلاھىزە» [J]. «بۇلاق»، 2006(5): 61 - 62.
- [11] جورجى پىنئۇلت: «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر» [J]. «تىل ۋە تەرجىمە»، 2009(4): 33 (پىروفېسسور ئارىلان ئابدۇللاھ نۇتقىدىن ئېلىنغان نەقىل).
- [12] س. گ. كىلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك - رۇنىڭ يېزىقىدىكى ئابدېلەر» [M]. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000: 207.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلىم ئابدۇرېھىم

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دىكى قىز ئاتالغۇسى ھەققىدە*

ئىسرائىل مۇتىللا

(ئۈرۈمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى، ئۈرۈمچى. 830002)

قىسقىچە مەزمۇنى: قەدىمكى دەۋرلەردە قىز ئاتالغۇسى ھەرخىل مەنالارنى بىلدۈرۈپ كەلگەن بولۇپ، بۇ مەزمۇنلار تىلىمىزدىكى مەلۇم ئاتالغۇلارنىڭ بىر مەنبەدىن تارقالغانلىقىدا تىل ئالاھىدىلىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىش بىلەن بىللە، يەنە شۇ دەۋرلەردە قىزلار قوللانغان نام ئاتاقلىرى ھەققىدىمۇ بەزى ئۇچۇرلارنى بېرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دەپمۇ ھەقىقەتە بەزى مەلۇماتلار بېرىلگەن. بۇ ماقالىدە، شۇ ئۇچۇرلار ئاساسىدا شۇ دەۋرلەردىكى قىز ئاتالغۇسى ئەكس ئەتتۈرگەن مەنالار، قىزلارنىڭ قوللانغان ئاتاقلىرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمىز. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك؛ قىز؛ مەنا؛ نام - ئاتاق

关于“突厥语大词典”中提到的«kiz»名称的概述

伊斯热依力·木提拉

摘要: 我们祖先用过古代语音中 «kiz» “女” 词在表示着各种各样的意思, 这些内容不仅给我们提供关于我母语中的有些概念从一个根源传播, 而且还给我们提供当代女性所使用的名称的有关信息。麻赫穆德·喀什噶里的“突厥语大词典”中已有关于这个的有关信息, 该文章在上面所提的有关信息的基础上反应着关于 kiz «名称的概念, 并简单地介绍女人常用的有关名称。

关键词: 突厥语大词典; 女; 名称

Abstract: In ancient times the word “Kiz” had many other usages. The variety of this word keeps us wonder the origin and changing patterns of this word. Mahmud Kashgari’s “The Great Dictionary of Turkic” provides some clues for the subject. According to the findings, this paper studies the several meanings of “Kiz” and briefly introduces other expressions describes female.

Keywords: female; meanings; names

A: ماتېرىيال بەلگىسى:

H21: كىتابلارنى جۈمگۈچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى:

مەلۇم چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولماقچىمىز. «دىۋان»دىكى بايانلارغا قارىغاندا، «قىز» ئاتالغۇسى شۇ دەۋرلەردە ئىنتايىن كەڭ مەنا قاتلاملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، جىنس، قېرىنداشلىق، چۆرە، قىممەت، ئىپپەت قاتارلىق مەنىلەرنى ئۆزىگە يۈكلەپ كەلگەن. ئەمما ئەڭ كۆپ تىلغا ئېلىنىدىغىنى بولسا بۇ ئاتاقنىڭ جىنس ۋە تۇغقاندارچىلىق مەنىسىدە كېلىشى بولۇپ، باشقا مەنىلەرمۇ مۇشۇ مەنىلەردىن تارالغان ياكى بۇنىڭ بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ھېسابلانغان.

مەملىكىتىمىزنىڭ سوك سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تىلشۇناسى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دەپلا ئاتىلىدۇ) دىكى ئاياللار ھەققىدىكى نۇرغۇنلىغان ئاتاقلىرى شۇ دەۋردىلا ئەمەس، بۈگۈنكى دەۋردىمۇ ئۆزىگە مۇجەسسەملەنگەن قىممەت بىلەن تۇغقاندارچىلىق، نام - ئاتاق مەدەنىيىتىمىزنى جۇلالاندۇرۇپ تۇرماقتا. بىز تۆۋەندە «دىۋان»دىكى ئاياللارغا مۇناسىۋەتلىك ئاتاق، ناملار ئىچىدىكى قىز ئاتالغۇسى ھەققىدە توختىلىپ، شۇ دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئۈستىدە

1. قىز - چۆرە مەنىسى

يەنە ھەرخىل كۆچمە مەنالاردا كەلگەن. «kiz». قىز.

«دىۋان»دا قىز ئاتىقى سالاھىيەت نۇقتىسىدىن

* بۇ ماقالە 2017 - يىلى 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئىسرائىل مۇتىللا (1976 - يىلى 6 - ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، تارىخ ئىلمى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

يەتمىگەن قىزلار تەربىيەلىنىپ ئوردا خىزمىتىگە لايىقلاشتۇرۇلغان. بۇنداق خىزمەتكە توي قىلغان ئاياللارنىڭ تاللىنىش ئىمكانىيىتى بەكلا تۆۋەن بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا، شۇ ۋاقىتلاردا ئۇرۇشلاردا ئەسىر چۈشكەن قىز - ئاياللار تۆلەم بىلەن ئۆزىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرەلمىسە كۆپىنچە سېتىلىش تەقدىرىدىن قۇتۇلالمىغان. بېشى كىچىك، بويىغا يەتكەن، توي قىلمىغان قىزلار سېتىۋالغۇچىلارنىڭ ئالدىن تاللىشى بولۇپ قالغان. سېتىۋالغۇچىلار بەزىلىرىنى بېقىۋېلىش، يەنە بەزىلىرىنى خىزمەتكە سېلىش ئۈچۈن سېتىۋالغان. شۇ سەۋەبتىن، تېخى توي قىلمىغان، بويىغا يەتكەن مەنىسىدىكى قىز ئاتالغۇسى ئۆز نۆۋىتىدە باشقىلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا تۇرغان توي قىلمىغان چۆرىلەرنى ئاتاشقا ئىشلىتىلگەن. بۇ ئاتالغۇ چۆرىلەرگە ئىشلىتىلگەندە مۇۋاپىق قوشۇمچە قوشۇلغان. خان جەمەتى ۋە بەگلەرنىڭ خىزمىتىگە تاللانغان قىزلار «يىنچۇ - ئۈنچە، مەرۋايىت» دەپ باشقا چۆرىلەردىن پەرقلەندۈرۈلگەن. «يىنچۇ، ئۈنچە. كىنئەكلەرمۇ «يىنچۇ» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئۆتلۈگ يىنچۇ ئەرسىز قالماس - يۆشۈك ئۈنچە يەردە قالماس (قىز بالا ئەرسىز قالماس، تۆشۈك مارجان يەردە قالماس). بۇ ماقال كىنئەكلەر قىز پىتىچە تۇرۇۋەرمەيدۇ. ئۇلارغىمۇ ئويلىنىدىغان ئادەم چىقىدۇ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. «(3 - توم، 39 - بەت).

2. قىممەت مەنىسىدىكى قىز

قالىڭ مال بەرسە قىز كېلىن ئالىدۇ، بىر نەرسىگە ئېھتىياجى چۈشكەن ئادەم ئۇ نەرسە زۆرۈر بولغاچقا قىممەت باھادا بولسىمۇ ئالىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بەردىم ساڭا قالىڭ

ئەمدى مۇنى ئالىڭ

ئەمگەك مەنىڭ بىلىڭ

ئوغرا تۇڭغۇر بارغالى

كىيۇغۇل قىيىنئاتىسىغا: مەن ساڭا قالىن مال بەردىم، بۇنى ئال، بۇ مالنى توپلاشتىكى جاپا - مۇشەققەتلىرىمنى بىل، دېدى. قىيىنئاتا: «ئۇ بېرىش ئالدىدا تۇرىدۇ» دېدى «(3 - توم، 508 - بەت). شۇ دەۋرلەردىكى ئادەت بويىچە ئوغۇل ئىنتايىن كۆپ بولغان مال - مۈلۈكنى قىزلىق مال سۈپىتىدە تەييار قىلغاندىلا

چۆرە، قىز قىرقىم - چۆرىلەر» (1 - توم، 427 - بەت) ئىبارىسىگە قارىغاندا، «قىز» ئاتالغۇسىنىڭ چۆرە دېگەن مەنىسىمۇ بولغان. بۇ ئاتالغۇنىڭ قانداق قىلىپ چۆرىلەرگە كۆچكەنلىكى تۆۋەندىكى ئىزاھاتتىن مەلۇم بولىدۇ. «قىز، مەنىڭ قىزىم - مېنىڭ قىزىم. ئۇ قىزى - ئۆي قىزى، يىنچەكە قىز - بويىغا يەتكەن قىز»، بۇ سۆز ئازاد قىزلارغا قوللىنىلغاندەك، سېتىۋېلىنغان چۆرىلەرگىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ ئەسلىدە «بويىغا يەتكەن، لېكىن ياتلىق بولمىغان قىز دېگەن بولىدۇ. باشقا مەنىلىرى شۇنىڭغا ئوخشىشىپ ئېيتىلىدىغان كۆچمە مەنىلەردۇر» (1 - توم، 427 - بەت) دېگەن بايانغا قارىغاندا، «قىز» ئاتالغۇسى بويىغا يەتكەن قىزلاردىن ئېلىنىپ، ھۆر قىزلارنى ئاتاشقا ئىشلىتىلىشتىن باشقا، يەنە «چۆرە» دېگەن مەنىدىكى كۆچمە ئاتاقنىمۇ بىلدۈرۈپ كەلگەن. بۇ ئاتالغۇنىڭ چۆرىلەرگە كۆچۈشىگە كەلسەك، شۇ دەۋرلەردىكى ئادەت بويىچە بويىغا يەتكەن قىزلار توي قىلغاندىن كېيىن، ئۆز ئەللىرىنىڭ ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى چىقىش قىلىپ ئېيتىلغانلىقىنى تەخمىن قىلىمىز. يەنە بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، ئوردىدا خان جەمەتىنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا كۆپرەك ئاياللار، بولۇپمۇ يۈزى ئىچىلمىغان قىزلار ئالدىن ئويلىشىلغان. شۇنىڭ بىلەن كىچىكلەر ئىچىدىن تاللانغان ياكى سېتىۋېلىنغان توي قىلىش يېشىغا

قىز ئاتالغۇسى بىلەن ئوخشاش ئاھاڭ، ئوخشاش تەلەپپۇزدا ئېيتىلىپلا قالماي، يەنە ئوخشاش يېزىلىدىغان ھەم «قىممەت» مەنىسىدە كېلىدىغان «قىز» ئاتالغۇسىمۇ بار. «Kiz. قىز، قىممەت. قىز نەك - قىممەت نەرسە، بۇ ئاتنى قىز ئالدىم - بۇ ئاتنى قىممەت ئالدىم» (1 - توم، 426 - بەت) دېيىلگەن ئۇچۇردىن مەلۇمكى، ئېھتىمال قىممەت مەنىسىدىكى «قىز» قىزلارنىڭ ئىپتىتىنى يوقاتمىغان ۋاقىتلىرىدىكى ئاتىلىشىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك. «دېۋان» دا ھەر ئىككى مەنىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلگەن، قىز (جىنىس) ۋە قىز (قىممەت) سۆزى مۇنداق بىر ماقالدا تىلغا ئېلىنغان. «قالىڭ مال. ماقالدا مۇنداق كەلگەن. قالىڭ بەرسە قىز ئالار كېرەك بولسا قىز ئالار - قالىڭ مال بەرسە قىز ئالار، كېرەك بولسا قىممەتكە ئالار.

دېگەن بولىدۇ. باشقا مەنىلىرى شۇنىڭغا ئوخشىشىپ ئېيتىلىدىغان كۈچمە مەنىلەردۇر» (1 - توم، 427 - بەت)، دېگەن ئۇچۇرنى دەپل سۈپىتىدە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

«دىۋان» دا قىممەت مەنىسىدىكى «قىز» ئاتالغۇسى جۈملىلەردە تۈرلىنىپ «قىزلاندى - قىممەت كۆردى، قىمەت ساندى» (2 - توم، 366 - بەت)، (3 - توم، 275 - بەت)، «قىزۇدى - قىممەتلىدى، باھاسى كۆتۈرۈلدى» (3 - توم، 361 - بەت)، دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. بۇ جۈملىلەردىكى مەنالاردا شۇ دەۋرلەردىكى كىشىلەرنىڭ سودا ۋە ئېلىم بېرىم ئەھۋالى ئەكس ئەتكەن.

3. جىنس، قېرىنداشلىق مەنىسى

قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى يەتكۈزىدۇ. «kiz». قىز. مەنىڭ قىزىم - مېنىڭ قىزىم. ئەۋ قىزى - ئۆي قىزى، يىنچكە قىز بويىغا يەتكەن قىز، بۇ سۆز ئازاد قىزلارغا قوللىنىلغاندەك، سېتىۋېلىنغان چۆرىلەرگىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ ئەسلىدە «بويىغا يەتكەن، لېكىن ياتلىق بولمىغان قىز» دېگەن بولىدۇ. باشقا مەنىلىرى شۇنىڭغا ئوخشىشىپ ئېيتىلىدىغان كۈچمە مەنىلەردۇر» (1 - توم، 427 - بەت). يۇقىرىقى ئىزاھاتتىكى «مەنىڭ قىزىم» دېيىلگىنى قىز ئاتالغۇسىنىڭ قانداشلىق نۇقتىسىنى چىقىش قىلىپ قوللىنىلغان ئاتالغۇغا ياتىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرسە، «ئەۋ قىزى - ئۆي قىزى»، «يىنچكە قىز - بويىغا يەتكەن قىز. بۇ ئەسلىدە «بويىغا يەتكەن، لېكىن ياتلىق بولمىغان قىز» دېگەن بولىدۇ. باشقا مەنىلىرى شۇنىڭغا ئوخشىشىپ ئېيتىلىدىغان كۈچمە مەنىلەردۇر» دېيىلگىنى بۇ ئاتالغۇنىڭ ئىپادە مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ.

4. قىزلارنىڭ بوۋاقلق، بالىلىق مەزگىلىدىكى ئاتاقلىرى

«دىۋان» دىكى بايانلارغا قارىغاندا، «قىز» ئاتالغۇسى ئالدى بىلەن جىنس نۇقتىسىدا تۇرۇپ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئاندىن قالسا ياش، ۋاقت، تۇغقاندارچىلىق قاتارلىق تەرەپلەردە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بايان قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئاتاق نامى بىلەن ئايان بولىدۇ.

توي قىلىش شەرتىنى ھازىرلىغان. قىز ئېلىش ئۈچۈن ئىنتايىن كۆپ مال دۇنيا توپلاپ كەلگەن يىگىت ئۈچۈن بولغۇسى ئايالى ھەقىقەتەن قىممەت توختايدىغان بولۇپ، بۇنىڭ ئۈچۈن تارتقان جاپاسى يۇقىرىقى قوشاقتىن مەلۇم بولىدۇ. بۇ نۇقتىدىنمۇ ئىپادىلىك قىز ئېلىش ئۈچۈن تۈلىنىدىغان قالىڭ مالنىڭ كۆپ بولىدىغانلىقىدەك باياندىن قىممەت مەنىسىدىكى «قىز» ئاتالغۇسىنىڭ يۈزى ئېچىلمىغان قىزلارنىڭ نامىدىن ئېلىنىپ، قىز ئۈچۈن تەييارلانغان مۈلۈكنىڭ يىگىتكە ئوڭاي توختىمىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كۆچمە سۆز ئورنىدا قوللىنىدىغانلىقىنىمۇ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بۇنىڭغا «بۇ ئەسلىدە «بويىغا يەتكەن، لېكىن ياتلىق بولمىغان قىز»

قىز ئاتالغۇسى جىنس، ئىپادە، تۇغقاندارچىلىق، ياش مەنىلىرىنى تەڭ يۈكلەپ كەلگەن ئاتالغۇ بولۇپ، ئەرلەرگە نىسبەتەن يۈزى ئېچىلمىغان، توي قىلمىغان ياش يات جىنسلارنىڭ، ئەر - ئاياللارغا نىسبەتەن قانداشلىقى بولغان ياكى بولمىغان، توي يېشىغا يەتكەن ياكى يەتمىگەن قىزلارنىڭ نامىدىن ئىبارەت. «kiz». قىز. مەنىڭ قىزىم - مېنىڭ قىزىم» (1 - توم، 427 - بەت) ئاتا - ئانا بىلەن قىز ئوتتۇرىسىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋەتنى بايان قىلىپ كەلگەن جۈملىدىن ئىبارەت. قىز ئاتىقى ئاياللارنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق مەزگىلىنى كۆرسىتىپ كەلسىمۇ، يەنىمۇ ئىنچىكىلىگەندە بۇ ئاتاققا ھەرخىل مەنالار يۈكلەنگەن. قىز ئاتالغۇسى ئاتا ئانىغا نىسبەتەن پەرزەنت، ئاكا - ئۇكىلا، ئىگىچە - سىڭىللارغا نىسبەتەن قېرىنداش مەنىسىدە كېلىشتىن باشقا، ئەخلاق ۋە فىزىيولوگىيەلىك تەرەپتىكى ئەڭ چوڭ مەنىسى «ئىپادە» دۇر. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى ئىزاھات

«دىۋان» دىكى بايانلارغا قارىغاندا، «قىز» ئاتالغۇسى ئالدى بىلەن جىنس نۇقتىسىدا تۇرۇپ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئاندىن قالسا ياش، ۋاقت، تۇغقاندارچىلىق قاتارلىق تەرەپلەردە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بايان قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئاتاق نامى بىلەن ئايان بولىدۇ.

دېگەن بولىدۇ. قىز بالا ناھايىتى شەيتان ۋە يىلىنچاق بولغىنى ئۈچۈن تۈلكىگە، ئوغۇل بالا ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى ئۈچۈن بۆرىگە ئوخشىتىلىدۇ» (1 - توم، 559 - بەت). بىز بۇنىڭدىن قىز جىنس نامىنىڭ دەسلەپتە بىر پەرھىز ئاتالغۇلىقىدىن خەۋەردار بولىمىز.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە تۇغۇلغان قىز بوۋاقلار بوۋاق مەزگىلىدە «كەنج» دەپ ئاتالغان. «سورۇتتى. شوراتتى. ئەمدۈردى، ئېمىتتى. پۇرۇشتۇردى. ئۇراغۇت كەنجكە سۈت سورۇتتى - خوتۇن بالغا سۈت شوراتتى. (ئېمىتتى)» (2 - توم، 444 - بەت). «ئەمسەدى. ئەمگۈسى كەلدى. كەنج ئاناسى ئەمسەدى — بوۋاقتىڭ ئاناسىنى ئەمگۈسى كەلدى» (1 - توم، 367 - بەت). «دىۋان» دا ئاياللارنىڭ كىچىك بالىلارنى بۆشۈككە بۆلىشى ۋە ئېمىتىشى ھەققىدە «كەنج» ۋە «ئوغلان» دېيىلىدىغان ئىككى خىل ئاتالغۇ تىلغا ئېلىنغان. «ئوغلان» ئوغۇللارنى كۆرسىتىپ كەلگەن. «كەنج. بالا» (3 - توم، 594 - بەت) ئاتالغۇسى بولسا ئوغۇل ۋە قىز بوۋاقلارنى ئورتاق ئاتاشقا قوللىنىلغان. بۇ ئاتالغۇ بوۋاقلار سۈت ئېمىشتىن توختىغىچە ئارىلىقتا قوللىنىلغان.

قىزلارنىڭ بوۋاقلق مەزگىلىدىن ئۆتۈپ بالىلىق مەزگىلىگە قەدەم باسقاندىن كېيىن قايسى نام بىلەن ئاتىلىدىغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئەمما بالىلىق مەزگىلى ياسىنىش، كىيىنىش بىلەن بوۋاقلق مەزگىلىدىن پەرقلەنگەچكە تۆۋەندىكى باياننى قىزلارنىڭ بالىلىق مەزگىلىدىكى ھالىتىگە مىسال ئېلىشنى لايىق تاپتۇق. «كەسمەلەندى. كەسىملىك بولدى، كۈكۈلا قويدى. قىز كەسمەلەندى - قىز كوكولا قويدى» (3 - توم، 281 - بەت). «ئۆزگۈچلەندى. ئۆرۈمە چاچلىق بولدى. قىز ئۆزگۈچلەندى - قىزنىڭ چىچى ئۆرۈمگە كىردى، يەنى قىز ئۆرۈمە چاچلىق بولدى» (1 - توم، 411 - بەت).

5. قىزلارنىڭ ئەركىلەتمە ئاتاقلىرى

ئىشلىتىدۇ. «(1 - توم، 73 - بەت). «anaq. ئاناچ. كىچىك بولۇشىغا قارىماي ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى بىلەن ھەممىگە ئۆز ئانىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق. ئانىقىز. بۇ سۆز قىزلارنى ئەركىلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ» (1 - توم، 74 - بەت). ئۆز قىزلىرىنى ئەركىلىتىش، ئامراقلىق قىلىش توغرىسىدىكى نام ئاتاقلىرى ھەققىدە ئاتا - ئانىلار

سەۋەبلىك باشقىچە تەلەپپۇز قىلىنغان. «قايبۇ. قايسى. بۇ سۆز <خايۇ> دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. <ق> ھەرىپىنىڭ ئورنىغا <خ> ئالماشقان. ئوغۇز ۋە قىپچاقلىرى <ق> نى <خ> غا ئايلاندۇرۇدۇ. ئۇلار <خالاچ> لىنىڭ بىر تەبىقىسى. تۈركلەر <قىزىم> دېسە، ئۇلار <خىزىم> دېدۇ. تۈركلەر <نەدە ئىدىڭ> دېگەن سۆزنى <قاندا ئەردىڭ> دېسە، ئۇلار <قاندا ئەردىڭ> دېدۇ» (3 - توم، 301 - بەت). بۇ باياندىن مەلۇمكى، قىز ئاتالغۇسى ئوغۇز ۋە قىپچاق قەۋملىرىدىن باشقا، تۈركىي تىللىق قەۋملەرنىڭ تىلىدىكى ئورتاق ئاتالغۇ ھېسابلانغان.

«دىۋان» دا نۇرغۇنلىغان مەنالار «قىز» ئاتالغۇسى بىلەن باغلىنىپ كەلگەن. تۈركىي تىللىق قەۋملەرنىڭ قەدىمكى ئادەتلىرىگە قارىغاندا ھەممە ئىشنىڭ تۇنجىسى، جۈملىدىن توي قىلىش، پەرزەنت كۆرۈش قاتارلىق تەرەپلەردە تۇنجىسىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن ۋە ئەتىۋارلانغان. «تۇن. تۇنجى. مەيلى ئوغۇل، مەيلى قىز بولسۇن خوتۇننىڭ تۇن بالىسى، تۇنجى قىز <تۇن قىز> دېيىلىدۇ» (3 - توم، 188 - بەت). ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى بالىسى قىز بولسا باشقىچە ئاتالغان. ئەمما مەيلى تۇنجى بالىسى ياكى ئىككىنچى، ئۈچىنچى بالىسى توغرىسىدا بالا تۇغۇلۇش بىلەن مەيلى قىز ياكى ئوغۇل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئالدى بىلەن خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەر تىلىدىن بېرىلىدىغان قائىدىگە ئايلانغان بىر خىل ئاتالغۇنىڭ بارلىقىدىن، يەنى قىز بوۋاقلارنىڭ «تىلكۇ» ئاتالغۇسى بىلەن باشقىلارغا ئايان بولىدىغانلىقىدىن خەۋەردار بولىمىز. «تىلكۇ. تۈلكە. بۇ سۆز كىنايە تەرىزىدە <قىز بالا> دېگەن مەنىدەمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بىر خوتۇن تۇغسا تۇغۇت ئانىسىدىن <تىلكۇمۇ تۇغدى ئازۇ بۆرىمۇ - تۈلكە تۇغدىمۇ ياكى بۆرىمۇ؟> دەپ سورايدۇ. بۇ <قىز تۇغدىمۇ، ئوغۇلمۇ؟>

بالىلىق ۋە ياشلىق مەزگىلىدىكى قىزلارنىڭ بالىلارچە سەبىي، تاتلىق قىلىقلىرى، زېرەكلىكى بالىلارغا خاس ئاتاق ناملار بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. «əgəq. ئېگىچ. ئۆزىنىڭ ئەقىللىكى ۋە زېرەكلىكى بىلەن كىشىلەرگە ئۆز سىڭلىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق. بۇ سۆز قىزچاقلىرىغا ئامراقلىقى كېلىش ۋە ئەركىلىتىشكە

قوللىنىدىغان كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى. ئوغۇلچىيا - ئوغۇلچىقىم. قىزقىيا - قىزچىقىم» (3 - توم، 233 - بەت)، دېگەندەك.

6. ياشلىق، گۈزەللىك، چىراي خۇلقىغا مۇناسىۋەتلىك ئاتاقلار

قىياپىتى ھەققىدە بەزى چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولىمىز. «دىۋان» دا ياشلىق مەزگىلىگە قەدەم قويغان قىزلارنىڭ ياشلىقى يەنە تالغا ئوخشىتىلىپ تىلغا ئېلىنىدۇ. «ئال. زىلۋا بويۇق كىشىمۇ زىلۋالنىقتا تالغا ئوخشىتىلىپ تال بولۇغ» دېيىلىدۇ، بۇ سۆز كۆپىنچە زىلۋا، نازۇك بۇيۇق قىزلارغا ئىشلىتىلىدۇ. « (3 - توم، 214 - بەت). نازۇك قىزلار «يىنچىكە. يىنچىكە، ئىنچىكە، نازۇك. يىنچىكە قىز - نازۇك قىز.» (3 - توم، 519 - بەت) دەپ ئاتالغان. بۇ ئاتالغۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى ھەققىدە «يىنچىكە قىز - بويىغا يەتكەن قىز، بۇ سۆز ئازاد قىزلارغا قوللىنىلغاندەك، سېتىۋېلىنغان چۆرىلەرگەمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ ئەسلىدە «بويىغا يەتكەن، لېكىن ياتلىق بولمىغان قىز» دېگەن بولىدۇ. باشقا مەنىلىرى شۇنىڭغا ئوخشىشىپ ئېيتىلىدىغان كۈچمە مەنىلەردۇر» (1 - توم، 427 - بەت).

يۇقىرىقى «يىنچىكە» ۋە «ئال بولۇغ» ئاتالغۇسى بويىغا يەتكەن، يۈزى ئېچىلمىغان قىزلارنى سۈيەنلەپ، قىياپەت، گۈزەللىك تەرەپلەردىن باشقا، يەنە مەنا جەھەتتە ئىپپىتى بار قىزلارنى كۆرسىتىپ كېلىشى بىلەن قىممەتلىكتۇر. مەنا جەھەتتە ئىپپەتلىك قىزلارنى بايان قىلىدىغان يەنە بىر ئاتالغۇ «ئوۋ قىزى - ئۆي قىزى» (1 - توم، 427 - بەت)، دېگەن ئىبارىگە قارىغاندا قىزلار بويىغا يەتكەندىن كېيىن تۇرمۇشقا چىقىشتىن بۇرۇن ئۆيىدىن ئايرىلماي ئۆزىنىڭ سالاھىيىتىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقان.

7. توي مەزگىلىدىكى ئاتاقلىرى

بولغۇچى قىز ئۆزى بىلەن بارىدىغان خىزمەتچىگە ئىگە بولدى» (1 - توم، 383 - بەت) دېيىش ئارقىلىق توي مۇراسىمىدىن ئاۋۋال يەنىلا قىز ئاتىقى بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغانلىقىدىن خەۋەر بەرگەن.

قىزلارنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى توپى بىلەن باشلانغان. «ئەگەتلىك. ئەگەتلىك قارا باش - نىكاھ

تىلىدىنمۇ بېرىلگەن بەزى ئاتالغۇلار شۇ دەۋردە ئىشلىتىلگەن. «قىيا. تولدۇرۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە ياكى تەركىبىدە «غ» «ق» ھەرپلىرى بولغان سۆزلەردە

قىزلارنىڭ بالىلىق مەزگىلىدىن ياشلىق مەزگىلىگە ئۆتكەن ۋاقىتلىرىنى بىلدۈرىدىغان مۇنداق بايانلار بار. «بۆكسۈكلەندى. كۆكرەكلەندى. كۆكسى كۆتۈرۈلدى. قىز بۆكسۈكلەندى - قىزنىڭ كۆكسى كۆتۈرۈلدى. كۆكرىكى چوڭايدى» (2 - توم، 404 - بەت). «كۆركەتتى. كۆركەملەشتى. گۈزەللەشتى. قىز كۆركەتتى - قىز كۆركەملەشتى، يەنى قىزنىڭ رەڭگى روھى چىرايلىق بولدى. بۇنىڭ ئەسلى «كۆركەتتى» (2 - توم، 498 - بەت). «قىرتىشلاندى. چىرايلىقلاشتى. قىز قىرتىشلاندى - قىز چىرايلىقلاشتى، چىرايلىق بولدى» (2 - توم، 396 - بەت). بۇ مەزگىللەردىكى قىز ئاتالغۇسىنىڭ ھەقىقىي مەنىسى «بويىغا يەتكەن، ياتلىق بولمىغان، ئىپپىتى بار قىز» ئۇقۇمىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئانا - ئانىلار پەرزەنت نۇقتىسىدىن كېچىك قىزلىرىنى قىزىم دەپ ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان بولسىمۇ، قىز سۆزىنىڭ ئەڭ نېگىزلىك مەنىسى كىچىك ۋاقىتلاردىكى ئاتاشنى ئەمەس، بەلكى كۆپ ۋاقىتلاردا بويىغا يەتكەن ۋاقىتلاردىكى ھالىتىنى بايان قىلىشقا ئىشلىتىلگەنلىكى بىلەن دىققىتىمىزنى تارتىدۇ. قىز ئاتالغۇسىغا قوشۇلۇپ كېلىپ ياشلىق مەزگىلىدىكى بويىغا يەتكەن قىزلارنى ئىپادىلەيدىغان نام ئاتاقلامۇ «دىۋان» دا تىلغا ئېلىنىدۇ. قىزلارنىڭ گۈزەللىكى ئالدى بىلەن پۈتۈن بەدەننىڭ قۇرۇلمىسىدا ئەكس ئەتكەن بولۇپ، «دىۋان» دا زىلۋا، يېڭىچىكە قىزلار ھەققىدە بېرىلگەن مەلۇماتلاردىن شۇ ۋاقىتلاردىكى گۈزەللىكنىڭ

بويىغا يەتكەن، توي قىلىش ئالدىدا تۇرغان قىزلار ھەققىدە «قولۇشىدى. سوراشتى. ئۇلار ئىككى قىز قولۇشىدى - ئۇلار ئىككىسى قىز سوراشتى. يەنى قۇدىلاشماقچى بولدى.» (2 - توم، 151 - بەت) دىن كېيىن «ئەگەتلەندى. ئېگەتلەندى. قىز ئەگەتلەندى. قىز ئىگەتلىك بولدى، يەنى كېلىن

پەرزەنتى بولۇپ ھېسابلا(ناخچا ئاتا - ئانا تىلىدا قىز، قىزىم دەپ ئاتالغان. «ئۆركۈن. ئۇرۇق - ئايماق ئەزالىرىنىڭ ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ توپلىنىدىغان يېرى؛ ياتلىق قىلىنغان قىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيى. قىز تۆركۈنىگە كەلدى - قىز ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە كەلدى» (1 - توم، 576 - بەت). دېيىلگىنىدەك. «ئۆگەي. ئۆگەي ئاتا، ئۆگەي ئوغۇل، ئۆگەي قىز» (1 - توم، 166 - بەت) دېيىلگىنىگە قارىغاندا قىزلار توي قىلىپ ئۆي ئايرىپ چىقىپ كەتسۇن، بالىلىق بولسۇن، مەيلى ئۆز، مەيلى ئۆگەي بولسۇن ئاتا - ئانىسىغا نىسبەتەن تۇغقاندارچىلىقنى بىلدۈرۈپ قىز دەپ ئاتالغان. ھەتتا بېقىۋېلىنىش ئارقىلىق تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى شەكىللەنگەن ئەھۋالدىمۇ بۇ ئاتالغۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن، «ئول ئانى قىزلاندى - ئۇ ئۇنى ئۆز قىزلىرى قاتارىدا كۆردى» (3 - 275 - بەت).

خۇلاسلىسەك: قىز ئاتىقى ھەرخىل مەنىلەردە كەلگەن بولسىمۇ، بۇ مەنالار بىر - بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، قەدىمكى دەۋردىكى تىلىمىزدىكى سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ مەلۇم بىر يىلتىزدىن شاخلاشتەك ئالاھىدىلىكىنى بايان قىلىپ بېرىدۇ. قىز ئاتالغۇسىنىڭ قوللىنىش دائىرىسى، مەنا چاستوتىسى ھەققىدە قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى بېرىپلا قالماي، يەنە قەدىمكى دەۋرلەردىكى قىزلارنىڭ فىزىيولوگىيەلىك بەدەن ئۆزگىرىشى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى نام ئاتاقلىرىنىڭ قوللىنىش ئەھۋالى ھەققىدەمۇ قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى بېرىش بىلەن قىممەتلىكتۇر.

كېچىسى كېلىن بىلەن بىللە ئەۋەتىلىدىغان دېدەك. كېلىننىڭ ئۆزىمۇ «ئەگەتلىك» دېيىلىدۇ. «1 - توم، 204 - بەت) دېگەن باياندىن قىزلارنىڭ توي كۈنىدىكى يېڭىچە سالاھىيەت ئاتىقى «ئەگەتلىك» ھەققىدە ئۇچۇرغا ئىگە بولىمىز. بۇ نامنىڭ مەنىسى ھەققىدە «ئەگەتلىك» سۆزىنىڭ ئاخىرىغا ئەگەر قاتتىق «ك» كەلسە، بۇ سۆز «كېلىننىڭ خىزمەت قىلىدىغان دېدەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر يۇمشاق «گ» بىلەن كەلسە، «خىزمەتچى دېدەكنىڭ ئىگىسى بولغان كېلىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «1 - توم، 205 - بەت) دېيىلگەن بايان بىزگە بۇ ئاتاقنىڭ تويى بولغان قىزنىڭ ئۆز ئېرىگە نىسبەتەن «خىزمەتكار» ئىكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىدۇ. يەنە بىر نۇقتىدىن بۇ ئاتالغۇ ئىقتىسادى ياخشى ئائىلىلەرنىڭ قىزلىرىنىڭ توي كۈنىدىكى ئاتاق نامى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. چۈنكى خىزمەتكار ياللاش ئادەتتىكى ئائىلە قىزلىرىنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ.

قىزلارنىڭ توي كۈنىدىكى ئورتاق ئاتاق نامى ۋە ئۆز ئېرىنىڭ ئائىلىسىگە نىسبەتەن ئاتىقى — «كەلىن. كېلىن» (1 - توم، 526 - بەت) دۇر. توي كېچىسىدىن كېيىن سالاھىيىتى جەھەتتە «قۇزۇز. چوكان» (1 - توم، 474 - بەت) ئاتىقى تويىدىن كېيىنكى ئوتتۇرا ياش مەزگىلىگىچە بولغان ئاتاق نامى بولۇپ قالغان. قىز ئاتىقى يەنە بەزىدە تويىدىن كېيىنمۇ قوللانغان. ئەمما نام - ئاتىقىنى ئەمەس، تۇغقاندارچىلىق سالاھىيىتى چىقىش قىلىنغان. ئاتا - ئانىسىغا نىسبەتەن قىز مەڭگۈ

پايدىلانمىلار:

1. مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» [M]. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى بىرىنچى نەشرى، 1 - توم.
2. مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» [M]. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى بىرىنچى نەشرى، 2 - توم.
3. مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» [M]. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى بىرىنچى نەشرى، 3 - توم.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

بىر قىسىم ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ مەنبەسى ھەققىدە*

ئىلھام نىزام

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ھاياتلىق پەن - تېخنىكىسى ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم سۆزلەر تىل تەرققىياتىنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ئۆز تىل بايلىقىمىز ئاساسىدا شەكىللەنگەن. مەسىلەن، «يېتىلە» سۆزى «ئىت» سۆزىدىن، «قوغلا» سۆزى «قوي» سۆزىدىن، «ياڭاق» سۆزى «يانماق (كۆيمەك)» سۆزىدىن، «قايماق» سۆزى «قاق» سۆزىدىن، «ئاچچىق» سۆزى «ئوچۇق» سۆزىدىن... كەلگەن؛ «قاشتېشى» پەقەتلا «دەريانىڭ قاش (قىرغاق) قىسمىدا بولىدىغان تاش» دېگەننى بىلدۈرىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە، «يۇرۇڭقاش» ۋە «قاراقاش» دېگەن ئىككى سۆز ئايرىم-ئايرىم ھالدا دەريا (ئېقىن) نىڭ «شەرقىي قىرغىقى» ۋە «غەربىي قىرغىقى» دېگەننى بىلدۈرىدۇ....

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئۇيغۇر تىلى؛ تىل ئامىللىرى؛ قوبلا؛ يۇرۇڭقاش

浅谈部分维吾尔词语来源

伊力哈木·尼扎木

摘要: 维吾尔语的绝大部分词汇是根据语言发展规律由本语言的资源为基础而形成的。比如, “يېتىلە” (引导, 牵引) 这一词源自 “ئىت” (狗) 这一词汇, “قوغلا” (追赶, 赶走) 源自 “قوي” (羊), “ياڭاق” (核桃) 源自 “يانماق/كۆيمەك” (燃烧), “قايماق” (奶皮) 源自 “قاق” (干尔), “ئاچچىق” (辣, 苦) 源自 “ئوچۇق” (开着); “قاشتېشى” (玉石) 这一词最初只表示 “河岸上的石头”, 而 “يۇرۇڭقاش” (玉龙喀什) 和 “قاراقاش” (墨玉) 两个词分别表示两个巨大河流的 “东岸”, “西岸”...

关键词: 维吾尔语; 语素; “قوبلا”; “يۇرۇڭقاش”

Abstract: The vast majority of Uyghur vocabulary is evolved on the base of its own language resources according to general law of language development. For example, the word "yétile (guidance, traction)" came from the word "it (the dog)", the word "qoghla (catch-up, force out)" came from "qoy (sheep)", the word "yanaq (Walnut)" came from "yanmaq/köymek (burning)", the word "qaymaq (creme)" came from "qaq (dried)", the word "achchiq (spicy, bitter)" came from "ochuq (opened)"; initially meaning of the word "Qashtashi (jade)" is "the rocks on the bank", and the names of two rivers--- "Yurungqash" and "Qaraqash", refers "the east side" and "the west side" of a huge stream respectively.

Keywords: Uyghur language; morpheme; qoyla; Yurungqash

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تورگە ئايرىش نومۇرى: P28

كىرگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۆزىنىڭ گىرامماتىكا ئالاھىدىلىكى ۋە سۆز ئامبىرىنى چوڭ جەھەتتىن ساقلىغان ئاساستا تەرەققىي قىلىپ كەلگەن.

تىل، ئىنسانلارنىڭ ئالاقىلىش قورالى بولۇش سۈپىتىدە، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزىنىڭ تەرەققىيات ئۇلى قىلىدۇ. ئىپتىدائىي زامانلاردىكى نىسپىي بېكىنمە ھالەتتە،

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تۈرك تىلى ئائىلىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، بۇ تىل ئائىلىسىدىكى ئاساسلىق بىر تىل تارمىقىدۇر. ئۇ ئۇزۇن تارىخىي زامانلار جەريانىدا نۇرغۇن بوران - چاپقۇنلارنى، ئىسلاھات - تاسقىلىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. بۇ جەرياندا گەرچە نۇرغۇن يات تىل ئامىللىرى، بولۇپمۇ سۆز تەركىبلىرى ئۇنىڭغا سىڭىپ

*بۇ ماقالە 2017 - يىلى 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئىلھام نىزام (1962 - يىلى 3 - ئايدا تۇغۇلغان)، بىيوخىمىيە ئوقۇتقۇشى ۋە سۆزلەشمە ئاساسلىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بولغان سۆز ئامىللىرىنىڭ قايتا گۇرۇپپىنىلىشىدىن كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدىن بار بولغان تىل ئامىللىرى دەل مەن دېمەكچى بولغان سۆز مەنبەسىدۇر.

ھەرقانداق بىر تىلنىڭ تەرەققىياتى كىچىك بىر دائىرىنىڭ ئىچىدە بولىدۇ، يەنى، مەلۇم بىر يېڭى سۆزنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھامان ئالدى بىلەن ئەنە شۇ كىچىك دائىرە ئىچىدىن ئېلىنغان ئەسلىدىن بار

1. «-لا» («-لە») قوشۇمچىسىنىڭ ئۆلىنىشىدىن شەكىللەنگەن سۆزلەر

جەينەك + لە = جەينەكلە

پۇت + لا = پۇتلا

تىز + لا = تىزلا (تىزلان)

ئاياق + لا = ئاياقلا (ئاياقلاش)

ئاق + لا = ئاقلا (گۆشىنى شۇلۇپ ئاپئاق

ئۈستىخىنىنى كۆرسىتىپ قويۇشقا قارىتىلغان)

ئوڭ + لا = ئوڭلا («ئوڭ» سۆزى دۇنيادىكى

نۇرغۇن تىللاردا ئوتۇق-مۇۋەپپەقىيەت (نىڭ يۆنىلىشى)نى بىلدۈرىدۇ.

2) چارۋىچىلىقتىن كەلگەن سۆزلەر

ئۇيغۇرلار ئۇزۇن زامانلار چارۋىچىلىقنى ئاساس

قىلغان مىللەت بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا چارۋىچىلىق ھاياتىدىن كەلگەن سۆزلەر ئىنتايىن كۆپ. بۇ يەردە مەن پەقەت «-لا/لە» قوشۇمچىسىنىڭ ئۆلىنىشىدىن شەكىللەنگەن سۆزلەرنىلا تىلغا ئالمەن.

ئات + لا = ئاتلا، ئاتلان

قوي + لا = قويلا قوغلا

ئىت + لە = ئىتلە يىتلە يىتىلە

(يېتەكچى، يېتىلمەك...)

بۇ يەردىكى «ئات» سۆزى تىلىمىزدا ئىنتايىن

ئۇزاق تارىخقا ئىگە سۆز بولۇپ، ئەسلىي شەكلى (ئورخۇن ئابدلىرىدىنمۇ نۇرغۇن يىللار بۇرۇنقى شەكلى): «ئالت» ئىدى (ئورخۇن تۈرك يېزىقىدا «ئالت» تاۋۇشى «م» شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ شەكىل يەنە «ئالتە» رەقىمىنىمۇ بىلدۈرگەن)، كېيىن «ل» ھەرىپى چۈشۈپ قېلىپ «ئات»قا ئۆزگەرگەن^[1]. ئات، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. سەپەرگە يۈرۈش ئۈچۈن ئات كېرەك بولىدۇ، يەنى، «ئاتلىنىش» --- سەپەرگە قەدەم تاشلاش دېمەكتۇر. تىلىمىزدا «ئات-ئۇلاق»تىكى «ئات»قا ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، ئەمما

تىلىمىزدا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئىنتايىن مول. بۈگۈنكى ھەر كۈنى دېگۈدەك يېڭى سۆزلەرنى ياساشقا ياكى چەت تىللاردىن تەييارنى قوبۇل قىلىپ ئىشلىتىشكە مۇھتاج بولىدىغان ئۇچۇر دەۋرىدە، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قېزىش، تەتقىق قىلىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. «-لا» («-لە») قوشۇمچىسى ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدىكى سۆز ياساش ئىقتىدارى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان بىر خىل سۆز ئارقا قوشۇمچىسىدۇر.

1) ئادەم بەدىنىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىدىن ياسالغان سۆزلەر

ئادەم بەدىنىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىگە «-لا/-لە» قوشۇمچىسى ئۆلىنىشتىن ھاسىل بولغان سۆزلەر بىرقەدەر يىغىنچاق، يەنى ئۇلارنى باش قىسمىدىن ئاياق قىسمىغىچە تىزىش مۇمكىن:

باش + لا = باشلا

ئوي + لا = ئويلا

ئاڭ + لا = ئاڭلا

يۈز + لە + ن = يۈزلەن

كۆز + لە = كۆزلە

پۇر + لا = پۇرلا پۇرا (بۇ سۆز «بۇرۇن» دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، «بۇرۇن» سۆزى ئەسلىدە ھايۋانلار، مەسىلەن ئات-ئېشەكلەر، پۇرقىرىغاندا چىقارغان ئاۋازغا ئاساسەن ياسالغان، ئەسلىي شەكلى «پۇرۇن» بولۇشى مۇمكىن.)

چىش + لە = چىشلە

تىل + لا = تىللا

گەۋدە + لە = گەۋدىلە

بوي + لا = بويلا

باغىر (بېغىر) + لا = باغىرلا (بېغىرلا)

قان + لا = قانلا قانا

قول + لا = قوللا

«ئارغامچا بىلەن باغلاپ باشقۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ئىتلە» دېگەن بىر سۆز شەكىللەنگەن، ۋاقتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ «ئىتلە» سۆزى «باشقۇر، يول كۆرسەت» دېگەن مەنىلەرگە ئېرىشكەن.

3) تەبىئەت جىسمىملىرى ۋە تەبىئىي

ھادىسىلەردىن كەلگەن سۆزلەر

ئاي + لا + ن = ئايلا

تاش + لا = تاشلا

بۇلۇق + لا = بۇلۇقلا («بۇلاق» سۆزىمۇ ئەلۋەتتە مۇشۇ سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك)

ئاي، بولۇپمۇ تولۇن ئاي (تولغان ئاي) يۇمۇلاق (چەمبەرسىمان) بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز «چەمبەرسىمان ئىز قالدۇرۇپ ماڭماق ياكى ھەرىكەت قىلماق» دېگەن مەنىنى «ئايلانماق» دەپ ئىپادىلىگەن.

تاش، مەيلى يايلاقتا بولسۇن ياكى ئېتىزدا بولسۇن، كۆپ ھاللاردا كېرەكسىز، ئاۋازچىلىق كەلتۈرگۈچى جىسىم بولۇپ، بىزنىڭ ئۇلارنى تاقاشمايدىغان بىر جايغا چۆرۈۋېتىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، «چۆرۈۋەت» دېگەن مەنا «تاشلا» دەپ ئىپادە قىلىنغان ھەمدە تاشقا ئوخشاش ئېتىبارسىز، كېرەكسىز نەرسىلەر «تاشلىنىدىغان» بولغان.

ئەجدادلىرىمىز يەرنىڭ ئاستىدىن ئۆرلەپ چىقىۋاتقان سۇنىڭ «بۇلۇق، بۇلۇق...» قىلغان ئاۋازىنى ئاڭلىغىنىدا، «بۇلۇقلا» دېگەن سۆزنى ياساپ، سۇنىڭ يەرنى يېرىپ چىقىشىنى ئوبرازلىق ئىپادىلىگەن بولسا، «بۇلاق» دېگەن سۆزنى ياساپ ئەنە شۇ بۇلۇقلاپ چىققان سۇنىڭ مەنبەسىنى ئىپادىلىگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە، بىر قىسىم شەكىلنى ئۆزگەرتكەن «-لا/لە» قوشۇمچىلىرىمۇ بار. مەسىلەن، «ئۇچرا، ئالدىرا، كونىرا، ئەسكەر» ۋە يۇقىرىدا ئۇچرىغان «پۇرا» دېگەن سۆزلەردىكى «-را/رە» لەر دەل «-لا/لە» لەرنىڭ ئۆزگەرگەن شەكىللىرىدۇر.

«ئىسىم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان يەنە بىر شەكىلداش سۆز بار. ئەسلىنى سۈرۈشتۈرگەندە، بۇ سۆزنىڭ يىلتىزىمۇ يەنىلا «ئات-ئۇلاق» تىكى «ئات» (يەنى، «ئالت») بولۇشى كېرەك: كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئاتتىن ئايرىلالمايدىغان ئەجدادلىرىمىز، بالىلىرى «ئات مىنگۈدەك» بولغاندا بەلكىم مەلۇم بىر خىل مۇراسىم ئارقىلىق بالىلىرىغا «ئات» ئاتا قىلىشى مۇمكىن -- چوڭلار بالىلارغا «سەن ئەمدى ئاتلىق بولدۇڭ (ئات مىنگۈدەك بولدۇڭ، يەنى ئادەم بولۇپ يېتىلدىڭ)»، دەپ قۇتلۇقلىشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن «ئاتلىق بولۇش» دېگەن سۆز ئادەم بولۇش، ئەل ئارىسىدا مۇستەقىل كىشى بولۇش، ئۆز ئالدىغا نام-شۆھرەتنىڭ ئىگىسى بولۇش، دېگەندەك مەنىلەر بىلەن بىرگە، «نام-ئاتاق، ئىسىم» دېگەن مەنىگىمۇ ئېرىشكەن بولۇشى مۇمكىن.

قوي، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاساسلىق ئوزۇق مەنبەسىدۇر. قويلارنى يايلاقمۇ يايلاق ھەيدەپ يۈرۈپ بېقىش ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۈندىلىك پائالىيەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، كېيىنچە «قوينى ھەيدىگەندەك ھەيدە» دېگەننى «قويلا» دەيدىغان بولغان. تۇرپان شېۋىسىدە تا ھازىرغىچە «قوغلا» دېگەن سۆز «قويلا» يېتى ئىشلىتىلىدۇ.

ئىت، ئىنسانلارنىڭ دوستى ۋە ياردەمچىسى، دەپ قارىلىدۇ. بولۇپمۇ چارۋىچىلار ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىتنىڭ رولى تېخىمۇ چوڭ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىت ھەرقانچە «ئىنسانلار دوستى» دېيىلسىمۇ، بىراق ئۇ بەربىر بۆرىنىڭ ئەۋلادى. شۇڭا كۆزىمىز كۆرۈپ تۇرغان چاغدا قويۇپ بېرىپ ئىشلەتكەن بىلەن، باشقا ۋاقىتلاردا ئۇنى يەنىلا باغلاپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ، بولۇپمۇ ئىت ئۈچۈن ناتونۇش بولغان كىشىلەر ئالدىغا بارغاندا، ئىت ئىگىسى چوقۇم ئارغامچا بىلەن ئۇنى باغلىۋېلىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن، دەسلەپتە

2. ھەرپلەرنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى سەۋەبىدىن ئەسلىي شەكلى نىقابلانغان سۆزلەر

قوشلارغا ئىشلىتىلىدۇ.)

كۆتلۈك كۆتلۈك كۆتلۈك
مايقاق قايماق

قاراغۇلاچ قارىغۇلاچ^[2] قارلىغاچ

قالپاق قالپاق
پايپاق پايپاق
يامغۇر يامغۇر

قۇشچاق قۇشچاق (بۇ سۆز تىلىمىزدا ئۇششاق

ياپىلاق (ياپ + ئى + لاق = ياپىلاق)

ساچرەت ساچرات ساتراچ^[3]

ئاشقاپا ئاشىقاپا

زىق قىز^[4]

پاتېنت پاتېنت (نۆۋەتتە يۈز بېرىۋاتقان ئەھۋال)
بۇ سۆزلەرنى كۆزەتكىنىمىزدە، ئالدىنقى تۆتىنى
چۈشىنىش ئاسانغا توختايدۇ. چۈنكى، ئەگەر بىز
«قاپ»، «پاي»، «ياغ»، ئەركىلىتىش، كىچىكلىتىش
مەنىسىگە ئىگە سۆز ئارقا قوشۇمچىسى «-چاق» لارنىڭ
ھازىرقى تىلىمىزدىكى مەنىسىنى ئويلىغىنىمىزدا،
«قاپلاق»، «پايقاپ»، «ياغمۇر»، «قۇشچاق»
قاتارلىقلارنىڭ تىلىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىگە تېخىمۇ
يېقىن ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

مەن بۇ يەردە يەنە ئارتۇق كەتمەس، دەپ، سۆز
ياسىغۇچى قوشۇمچە «مۇر/مۇر» نى قىستۇرۇپ
ئۆتمەكچى: بۇ قوشۇمچە، پېئىللاردىن شۇ پېئىللار
ئىپادىلىگەن ئىش-ھەرىكەتلەرنىڭ ئىگىسىنى
ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنى ياسايدۇ، يەنى، ئۇنىڭ
مەنىسى «...غۇچى» دىن ئىبارەت. مەسلەن:

ياغ + مۇر = ياغمۇر

كۆي + مۇر = كۆيمۇر (ھازىرقى تىلىمىزدىكى
شەكلى «كۆمۇر»)

ئۆس + مۇر = ئۆسمۇر

كۈلتۈك ئۇيغۇر خەلقى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى
ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان بۈشۈكنىڭ بىر جابدۇقى.
«كۈلتۈك» سۆزىنىڭ ئەسلىي شەكلى «كۈتۈك» تۇر.
مېنىڭچە، پاكىزە، قولاي بولۇشنى كۆزلەپ، بوۋاقنىڭ
«كۈت» گە ئېسىپ قويۇلغان نەرسە، چوقۇم
«كۈتۈك» دەپ ئاتىلىدۇ، كېيىن «كۈتۈك» سۆزىنىڭ
قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش بولۇپ، يەنى «ت» ھەرىپى
بىلەن «ل» ھەرىپى ئورۇن ئالماشتۇرۇپ، يەنىمۇ
ئىلگىرىلىگەن ھالدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ
ماسلىشىشچانلىقى سەۋەبىدىن «ئۆ» ھەرىپى «ئو»
ھەرىپىگە ئالمىشىپ «كۈلتۈك» شەكىللەنگەن.

سۈت ئەجدادلىرىمىز تۇرمۇشىدا كەم بولمايدىغان
ئوزۇقلۇق. كىشىلەر ئەگەر ئىشلىتىپ تۈگىتەلمىگەن
سۈتنى قاچا بىلەن قويۇپ قويغىنىدا، سۈتنىڭ يۈزىدە
بىر قەۋەت ماينىڭ قېتىۋالغىنىنى سەزگەن ھەمدە ئۇنى

«مايقاق» دەپ ئاتىغان، كېيىن بۇ سۆزدە ھەرپ
ئالمىشىشى يۈز بېرىپ «قايماق» قا ئۆزگەرگەن.

ھازىرقى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» دە
«قارلىغىچ» دەپ مۇقىملاشتۇرۇلغان سۆزنىڭ شەكلى
ئەمەلىي ئەھۋالدىن يىراقلىشىپ كەتكەن. مەن تۈركىي
تىللار دىۋانىنىڭ 1- تومىدا ئۇششۇ سۆزنىڭ «قارغىلاچ»
دەپ خاتىرىلەنگەنلىكىنى كۆردۈم. «قارغىلاچ» نى
ئەستايىدىل تەھلىل قىلىدىغان بولساق، بۇ سۆزنىڭ
ئەسلىي شەكلىنىڭ «قاراغۇلاچ» بولۇش ئېھتىماللىقىنى
ئويلاپ يېتىمىز، يەنى بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى
«قاپ-قارا غۈلىچىنى ئاچقۇچى» بولىدۇ. ئىش بۇ يەردە
توختىمايدۇ --- «غۇلاچ» دېگەن نېمە؟ «غۇلاچ»
سۆزىمۇ تۈركىي تىللار دىۋانىدا خاتىرىلەنگەن: «قۇلاچ»،
بۇنىڭ ئەسلى «قول ئاچ» دېگەن بولىدۇ^[5]. دېمەك،
«قارلىغىچ» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىش يولى مۇنداق:

قارا + قول + ئاچ = قارا قول ئاچ قاراغۇلاچ

قاراغىلاچ قارلىغىچ قارلىغىچ قالغىچ
قارلىغىچ (ئاخىرقىسى يېقىنقى تىلنى قېلىپلاشتۇرۇشتا
بېكىتىلگەن)

(ئاخىرقى ھېسابتا، بۇ قۇشچاقنىڭ نامى ھازىرقى
زامان تىلشۇناسلىرىمىزنىڭ چۈشەنچىسىدە ئۆزىنىڭ
ئەسلىي مەزمۇنىدىن يىراقلىشىپ كەتكەن، گەرچە
شەكىل جەھەتتىن تارىختىكى بىر ھالىتىگە ئوخشاپ
قالغان بولسىمۇ.)

ئەمدى «ياپىلاق» سۆزىگە كېلەيلى.
«ياپىلاق» نىڭ تومۇرى «ياپ» نىڭ مەنىسى «بىرەر
نەرسىنىڭ يۈزىنى، تاشقى كۆرۈنۈشىنى توسماق ياكى
ئەتمەك» تۇر (ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى). يېپىش
ئۈچۈن ئەلۋەتتە نېپىز، يۈزى كەڭ نەرسە ئىشلىتىلىدۇ،
«ياپىلاق» سۆزى دەل مۇشۇنداق نەرسىنىڭ
تەسۋىرىدۇر. نېپىز، يۈزى كەڭ نەرسىلەر ئادەتتە
ناھايىتى يېنىك بولۇپ، شامالدا ئاسانلا ھاۋاغا
كۆتۈرۈلەلەيدۇ. شۇ ۋەجىدىن، تۇرپاندا «كېپىنەك»،
«لەگلەك» لەر «يوپۇلاق» دېيىلىدۇ. «يوپۇلاق»
سۆزىنىڭ «ياپىلاق» تىن كەلگەنلىكى ئېنىق. بىراق،
«يوپۇلاق» سۆزى تۇرپاندا «ئۇچارقانات» دېگەن
سۆزگە ئوخشاپ كېتىدىغان تېخىمۇ كەڭ مەنىگە ئىگە.
مەسلەن، تۇرپاندا «شەپەرەك» دېگەندەك ئاتالغۇلار

«ساچرەت» نىڭ چۈشەندۈرۈلۈشىنى «ھەيزدىن تارىمغىچە» ماۋزۇلۇق ماقالىدىن كۆرگەيسىز^[3].
 «ئاشپاقا» سۆزى، مېنىڭچە بولغاندا، «قايقا ئوخشاش ئاسان توشمايدىغان» دېگەن مەنىنى بېرىدىغان «ئاشقايا» دېيىدىغان بىر سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن.

«زىق قىز»، «ئاقۇز ئازۇق (ئوزۇق)» ئۆزگىرىشلىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى (1- توم)» نىڭ باش قىسمى (7- بەت) دا خاتىرىلەنگەن، بۇ يەردە پەقەت سۆزدە ھەرپلەرنىڭ ئورۇن ئالمىشىشىنىڭ بىر ئىسپاتى قىلىپ يېزىپ قويدۇم.

تىلىمىزدا ھەرپلەرنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى ھازىرنىڭ ئۆزىدىمۇ يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، «پاتېنت» بىر ئىنگلىزچە سۆز بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ «ئىلى كەلمەسلىك» سەۋەبىدىن «پاتېنت» قا ئۆزگەرمەكتە. (يۇقىرىدا دېيىلگەن ماقالەمدە «پاتېنت» ئۇقۇمى ئۈچۈن «خاسنەپ» دېيىدىغان بىر سۆزنى قۇراشتۇرۇپ چىققان ئىدىم.) ئوخشاشلا غەرب تىللىرىدىن كىرگەن يەنە بىر سۆز «سىستېما» مۇ ھەرپلەرنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشىدىن «سىستېما» غا ئايلىنىپ قېلىشقا يۈزلەنگەن.

ئىشلىتىلمەي، «چاشقانئىيولاق»، «مۈشۈكىيولاق» لار ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى ئىملا لۇغىتىدە بۇ ئىككى سۆز «چاشقانئىيولاق»، «مۈشۈكىيولاق» دەپ ئېلىنغان. مېنىڭ بۇ توغرىلىق تالاشقۇم يوق. بىراق، دېمەي تۇرالمىدىغىنىم: بۇ ئىككى سۆزدىكى «يايلاق» ئىسىم ئەمەس، بەلكى سۈپەتتۇر. سۈپەت بولغان ئىكەن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قاندىسى بويىچە، بۇ ئىككى سۆز چوقۇم «يايلاقچاشقان»، «يايلاقمۈشۈك» شەكلىدە بولۇشى كېرەك ئىدى! پەقەت كەينىگە ئۇلانغىنى ئىسىم بولغاندىلا، يەنى، «ئۇچارقات» مەنىسىدىكى «يولاق» بولغاندىلا، ئاندىن ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان «چاشقانئىيولاق»، «مۈشۈكىيولاق» لارنى ياساش مۇمكىن. . «يايلاق» بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر سۆز «يالپاق». بۇ سۆزمۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغان قانۇنىيەت بويىچە «يايلاق» تىن ئۆزگەرگەن: يايلاق يايلاق يالپاق. «يويۇرماق» سۆزىنىڭمۇ «ياپ» سۆزى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى خېلى روشەن --- «يويۇرماق» دەرەخقە نىسبەتەن قۇياش نۇرىنى يىغىپ ئىشلىتىش ئاپاراتدۇر، ئادەملەرگە نىسبەتەن بولسا، قۇياش نۇرىنى توسىۋالغۇچى، يەنى ئادەملەرنى يېپىۋالغۇچىدۇر: يايۇرماق يويۇرماق.

3. «قاپ» سۆزىدىن ياسالغان سۆزلەر

- قاپ + ئۇق قاپۇق قاۋۇق قوۋۇق
- نى + قاپ نىقاپ
- قاپ + قان قاپقان
- ئاش + قاپ + ئا ئاشقايا ئاشپاقا
- قاپ + تال قاپتال
- قاپ + سا قاپسا

«قەپەز» سۆزى 1982- يىلى «يېڭى يېزىق» تا نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە لۇغەتتە «قەپەز» دەپ ئېلىنغان بولسا، 1984- يىلى ئۇيغۇر ئەرەب يېزىقى («كونا يېزىق») دا نەشر قىلىنغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتىدە «قەپەس» دەپ ئېلىنىپ، سۆز مەنبەسى «ئەرەبچە» دەپ بېرىلگەن...
 «خاپا» سۆزىنىڭ ئەسلىي شەكلى «قايا» بولۇپ، «كۈچلۈك نارازىلىق تۈپەيلى قۇرساق كۆپۈپ قاپتەك

- «قاپ» سۆزى تىلىمىزدىكى ئەڭ بۇرۇن ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى سۆز يىلتىزى قىلىپ ياسالغان سۆزلەر ئىنتايىن كۆپ.
- قاپ + لاق قاپلاق قاپلاق («قاپلاق» --- باشنى قاپلاپ تۇرغۇچى)
- پاي + قاپ پايقاپ پايپاق [«پايقاپ» --- پاي (پۇت)نى قاپلاپ تۇرغۇچى]
- مۇ + قاپ + ئا مۇقاۋا («قاپ» سۆزىگە كۈچەيتىش رولىنى ئوينىيدىغان سۆز ئالدى قوشۇمچىسى «مۇ» نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.)
- قاپ + ز قاپز قەپەز^[3]
- قاپ + ئا قاپا خاپا
- قاپ + چا قاپچا قاچا
- قاپ + ئاق قاپاق

بولۇش»نى بىلدۈرىدۇ.

قالغان سۆزلەر توغرىلۇق چۈشەنچە بېرىشنىڭ

ھاجىتى بولمىسا كېرەك؟

4. ھېكايىلىك سۆزلەر

(1) ئاچچىق

ئاچ ئاچچىق ئاچچىق

بۇ سۆزنىڭ دەسلەپكى ياسىلىش ئەھۋالىنى مۇنداق قىياس قىلىش مۇمكىن: بىر كىم مۇرچ تۈرىدىكى مەلۇم بىر نەرسىنى ئۇقماستىن يەۋىلىپ، ئۇنىڭ كۈچلۈك غىدىقلاش تەمىگە چىدىيالمىي ئاغزىنى يوغان ئاچقىنچە باشقىلارغا ئۆز ھالىنى ئاۋازسىز بايان قىلىدۇ؛ باشقىلار ئۇ كىشىنىڭ ھالىتىگە قاراپ، «قاراڭلار، ئۇنىڭ ئاغزى ئاچچىق بولۇپتۇ!» دېدۇ؛ نەتىجىدە كىشىلەر مۇرچ تۈرىدىكى نەرسىلەرنى يېسە ئادەمنىڭ ئاغزى «ئاچچىق بولىدۇ»غانلىقىنى بىلىدۇ؛ ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، «ئاچچىق» دېگەن سۆز مۇرچ تۈرىدىكى نەرسىلەرنىڭ تەمىنى بىلدۈرىدىغان خاس سۆزگە ئايلىنىدۇ؛ ئۇزۇن يىللار داۋامىدا «ئاچچىق» سۆزى «ئاچچىق»قا ئۆزگىرىدۇ...

(2) سۇر (رەڭ)

سۇ + رەڭ سۇرەڭ سۇررەڭ سۇر (رەڭ) ھەممىمىز بىلىمىز، سۇرەڭسىز، تەمسىز بولىدۇ. ئەمما سىز دېڭىزغا ئوخشاش كەڭ سۇ يۈزىگە قارىسىڭىز سۇنىڭ رەڭسىز ئەمەسلىكىنى بايقايسىز. ئەجدادلىرىمىز چوقۇم بايقال كۆلى بويىدا ياشىغان زامانلاردا «سۇ رەڭ» دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەن، ھەمدە يۇقىرىقىدەك ئۆزگىرىش جەريانىنى بېسىپ، «سۇر» دېگەن رەڭنام شەكىللەنگەن.

ياڭاق

يان + غاق يانغاق ياڭغاق ياڭاق ياڭاق زېمىنىمىزنىڭ بىر ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىرى. تۇرپان يەرلىك تىلىدا ياڭاق «ياڭغاق» دېيىلىدۇ. مەنچە بۇنداق ئاتاش ھەرگىزمۇ «بۇزۇلغان شېۋە» ئەمەس. ياڭاق مېغىزىنىڭ ئاساسلىق تەركىبى ماي بولۇپ، ئەگەر سىز ئۇنىڭغا ئوت ياقسىڭىز^[6] ئۇنىڭ ناھايىتى ئاسان ياندىغانلىقىنى ھەم ئۇزاق كۆپىدىغانلىقىنى بايقايسىز. ئەلۋەتتە، بۇنى ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىلا بايقىغان ھەمدە بۇ

ئالاھىدىلىككە ئاساسەن ئۇنىڭغا «يانغاق» دەپ نام بەرگەن.

(3) ئەل بولماق

«ئەل بولماق» دېگەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ «تەسلىم بولماق» دېگەن بىلەن ئوخشاش مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھەممىمىز بىلىمىز. لېكىن «ئەل» سۆزىنىڭ مەنىسى ئەلۋەتتە «تەسلىم» سۆزى بىلەن ئوخشاش ئەمەس! «ئەل» سۆزى ئەزەلدىن «پۇقرا، خەلق، ئاۋام» دېگەن بىر خىللا تۈپ مەنىگە ئىگە بولغان، قالغان مەنىلىرى بولسا ئەشۇ تۈپ مەنىسىدىن كەلگەن «تۇغۇندا» مەنىلەردۇر. شۇ مەنىدىن ئالغاندا «ئەل بولماق» نىڭ مەنىسى «پۇقرا بولماق، (غالىپلارنىڭ) ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلماق» دېگەن بولىدۇ. دېمەك، «تەسلىم بولۇش» بىلەن «ئەل بولۇش» مەنا جەھەتتىن ئازراق پەرقلىق بولۇشى مۇمكىن. بولۇپمۇ ھازىرقى زامان ئۇرۇشلىرىدا «تەسلىم بولۇش» يۈز بەرسىمۇ، لېكىن «ئەل بولۇش» ئاساسەن يۈز بەرمەيدۇ.

(4) يۇرۇڭقاش، قاراقاش

بۇ ئىككى سۆز خوتەندىكى قاشتېشى چىقىدىغان ئىككى دەريانىڭ ئىسمىدۇر. گەرچە بۇ ئىككى دەريا ئاتالغۇسىدىكى «قاش» نى كىشىلەر ھازىر «قاشتېشى» دەپ چۈشەنسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ يالغۇز كەلگەن چاغدىكى تۈپ مەنىسى «قىرغاق، گىرۋەك» بولۇشى كېرەك. چۈنكى ئەزەلدىن «خوتەن قېشى» دەيدىغان ئاتالغۇ ئىشلىتىلىپ باقمىغان!

بۇ يەردە مەن مۇنداق بىر قىياسنى ئوتتۇرىغا قويماقچى: ئەگەر بىز كۆپىنچە تېغىدىن ئېقىپ چۈشكەن يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسىنىڭ خوتەن شەھىرىنى ئىككى تەرەپتىن ياقلاپ ئۆتكەندىن كېيىن قوشۇلۇپ خوتەن دەرياسىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى خەرىتىدىن كۆزىتىدىغان بولساق، خوتەن شەھىرىنىڭ يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسىنى ئىككى قىرغاق

قىرغاقلىرىدا ئۇچرايدىغان تاش»، يەنى كىشىلەر سۇغا چۈشمەي تۇرۇپلا كۆرۈلەيدىغان تاش بولۇشى كېرەك. دېمەك، دەسلەپتە خوتەن زېمىنىدا ياشىغان كىشىلەر بەلكىم ئەنە شۇنداق دەريانىڭ قاشلىرىدا سۇنىڭ يالىشى سەۋەبلىك ئېچىلىپ قالغان چىرايلىق (كېيىنچە گۆھەر قاتارىدا سانالغان) تاشلارنى كۆرگىلى بولىدىغان زامانلاردا، ئەشۇ تاشلارغا «دەريا قىرغىقىدىكى تاش» دېگەن مەنىدە «قاشتېشى» دەپ ئات قويغان بولۇشى مۇمكىن. بىر قەدەر كەڭ تارقالغان «قاراقاش دەرياسىدىن قارا رەڭلىك قاشتېشى چىقىدىغان بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان، يۇرۇڭقاش دەرياسى بولسا ئاق رەڭلىك قاشتېشى چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان» دېگەن ئۇقۇمغا كەلسەك، بۇ بەلكىم ئاشۇ ئىككى دەريانىڭ نامى كىشىلەرگە بەرگەن يۈزەككى خاتا چۈشەنچە بولسا كېرەك(؟) چۈنكى مېنىڭ قاشتېشى سودىسى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت شوغۇللانغان خوتەنلىك قېرىنداشلاردىن سۈرۈشتۈرۈپ بىلىشىمچە، يۇرۇڭقاش دەرياسىدىن ئەڭ ئېسىل قارا رەڭلىك قاشتاشلىرى چىقىدىكەن، قاراقاش دەرياسىدىنمۇ ئاق رەڭلىك قاشتاشلىرى چىقىدىكەن --- قاشتېشىنىڭ رەڭى بىلەن دەريا نامىنىڭ قىلچىلىكىمۇ مۇناسىبىتى يوق ئىكەن.

«قاش» قىلغان غايەت زور بىر ئېقىننىڭ ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولغان بىر شەھەر ئىكەنلىكىنى بايقىشىڭىز مۇمكىن. ئۇنداقتا، «يۇرۇڭ»، «قارا» دېگەنلەرنىڭ مەنىسى نېمە؟ «يۇرۇڭ» سۆزىنىڭ ئەسلىي شەكلى «ئۇرۇڭ» بولۇپ، مەنىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئاق» دېگەن سۆز بىلەن ئوخشاش^[7]؛ «قارا» سۆزىنىڭ مەنىسى بولسا «ئۇرۇڭ» بىلەن قارىمۇقارشى، يەنى ئۇيغۇرچىدىكى ھازىرقى ئىستېمال مەنىسى بىلەن ئوخشاش. يەنە، «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك»تىكى «قاياس» سۆزىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشىگە قاراپ باقايلى: قاياس توخسى ۋە چىگىل شەھەرلىرىنىڭ ئېتى. ئۈچ قورغان مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. بىرىنچىسى «ساپلىغ قاياس»، ئىككىنچىسى «ئۇرۇڭ قاياس»، ئۈچىنچىسى «قارا قاياس»^[8]. بۇ يەردىكى «ئۇرۇڭ»، «قارا» سۆزلىرى، ئوخشاشلا، رەڭنى ئەمەس، يۆنىلىشنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەھۋاللارنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئويلىغىنىمىزدا، «يۇرۇڭ» سۆزى «شەرق»نى، يەنى يورۇقلۇقنىڭ يۆنىلىشىنى؛ «قارا» بولسا «غەرب»نى، يەنى قاراڭغۇلۇقنىڭ يۆنىلىشىنى بىلدۈرۈشى كېرەك! شۇنداق بولغاندا، «يۇرۇڭقاش»نىڭ ئەسلىي مەنىسى «شەرقىي قىرغاق»، «قاراقاش»نىڭ ئەسلىي مەنىسى بولسا «غەربىي قىرغاق» بولىدۇ؛ «قاشتېشى» بولسا «دەريانىڭ

5. خۇلاسە

تۈگىمەس بايلىقىمىز، گەرچە «تۈگىمەس» بولسىمۇ، بىراق ئۇ يەنىلا كۆمۈلۈپ قېلىشتىن قورقىدۇ. تىلىمىزنى ھەر تەرەپلىمە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش، يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئىشلىتىش، داۋاملىق راۋاجلاندۇرۇش — بىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتىمىز.

«ئۆتمۈشنى ئۇنتۇش ئاسىيلىقتۇر» دېگەن ئىبارە بىر تىلنىڭ ئۆز قانۇنىيىتى بىلەن تەرققىي قىلىشى ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا مۇھىمدۇر. تىلنىڭ ئۆتمۈشىنى، يىلتىزىنى تەتقىق قىلىش دەل ئۇنىڭ داۋاملىق بېيىشى، تەرققىي قىلىشى ئۈچۈندۇر. ئۇيغۇر تىلى بىزنىڭ

6. قوشۇمچە

چاپ (قەغەز يۈزىنى تامغا ئۇرغاندا چىققان ئاۋاز):
چاپلا، چاپاق
چاق (نەرسىلەر سۇنغاندا چىققان ئاۋاز): چاق ۋە
چاك، چاقماق
ئۇخ (ئۇخلىغاندا چىققان ئاۋاز): ئۇخلا، ئۇخخا
(گۆدەكلەر تىلى)

ئە. ئاۋاز تەقلىتلىرىدىن كەلگەن سۆزلەر
ئاۋاز تەقلىتلىرى، يەنى تەبىئىي ئاۋازلارنى دوراش،
تىلىمىزدا مۇھىم بىر تۈرلۈك سۆز ياساش ئامىلىدۇر.
چەك (ئىشىك، ئۈستەل قاتارلىق قاتتىق
يۈزلۈك نەرسىلەرنىڭ ئۈستىگە ئۇرغاندا چىققان
ئاۋاز): چېكىت

پۈۋ (ئىككى كالىپۇكىنى يېقىن قىلىپ ئارىسىدىن يەل چىقارغان چاغدىكى ئاۋاز): پۈۋلە، پۈۋەك تاق (ئىككى نەرسە بىرى بىرىگە ئۇرۇلغاندا چىققان ئاۋاز): تاقلا، تاقىلدا بۇلۇق (سۇدىن ھاۋا ئۆرلەپ چىققان چاغدىكى ئاۋاز): بۇلاق، بۇرۇقتۇرما يى (بالىلار يىغلىغان چاغدىكى ئاۋاز): يىغلىماق (يى + لىماق)، يىغلىماق (يى + قىلماق) پۇرر (ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ بۇرنىدىن چىققان ئاۋاز): پۇرقىرا، بۇرۇن، پۇراق

ئىزاھلار:

- [1] ئىلھام نىزام، ئابدىلىم ئابدۇرېھىم: «لاتىن يېزىقىنىڭ ئورخۇن يېزىقىدىن كەلگەنلىك ئېھتىماللىقى ۋە باشقىلار» [N]. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى گېزىتى، 2007 (3).
- [2] «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1- توم، 682.
- [3] ئىلھام نىزام: «ھەيزدىن تارىمغىچە» [J]، تىل ۋە تەرجىمە، 2013.
- [4] تۈركىي تىللار دىۋانى، 1- توم، 7.
- [5] تۈركىي تىللار دىۋانى، 1- توم، 465.
- [6] ئىلھام نىزام: «ئوت» سۆزىدىن كېلىپ چىققان سۆزلەر [J]. تىل ۋە تەرجىمە، 2006 (2).
- [7] «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1- توم، 181.
- [8] «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3- توم، 236.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى «تۆگە» سۆزى توغرىسىدا*

تۇرانقىز ئوسمان

(مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ئەدەبىيات فاكولتېتى، بېيجىڭ. 100081)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى تۆگە ۋە تۆگە مەدەنىيىتىگە ئائىت مەزمۇنلار، قەدىمدە «teve» دېيىلگەن سۆزنىڭ ھازىرقى «tøge» دېگەن سۆزگە ئۆزگىرىشى، تۆگىنىڭ خاس ئىسمى، تۆگىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر ۋە تۆگىگە ئالاقىدار ماقال - تەمسىللەر نۇقتىلىق سۆزلىنىدۇ. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»: تۆگە؛ سۆز

关于《突厥语大词典》中“骆驼”一词

吐拉尼克孜·吾斯曼

摘要: 在这篇论文当中主要论述关于《突厥语大词典》当中的骆驼和与骆驼相关的文化, 即“teve”词变成“tøge”的过程, 骆驼的专用名称和专用词语与骆驼相关的谚语以及研究这些内容的意义。

关键词: 《突厥语大词典》; 骆驼; 词汇

Abstract: This paper mainly studies expressions of camel or related cultural phenomenon in “The Great Dictionary of Turkic”, for instance, the changing progress of the word “teve” converted into “tøge” and related proper nouns, proverbs and significance of the study.

Keywords: “The Great Dictionary of Turkic”; camel; vocabulary

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H21

1. دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك تىكى «تۆگە» سۆزى توغرىسىدا

سانلىق مەلۇماتلار ئوتتۇرىغا چىققان. گېرمان شەرقشۇناسى كارل بىروككېلمان تەرىپىدىن 1929 - يىلى لېپىزىگتا نەشر قىلىنغان Mitteltürkischer Vortschatz nach Mahmūd al - Kāšgarīs Dīvān Luğāt at Türk - ئوتتۇرا دەۋر تۈركىي تىللار لۇغىتى - مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق لۇغىتى ئاساسىدا] دېگەن ئەسەردە 7993 سۆز بېرىلگەن. «دىۋان» نىڭ بەسىم ئاتالاي تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئۈچ توملۇق تەرجىمىسىنىڭ 1943 - يىلى نەشر قىلىنغان ئىندېكسىدە 8783 سۆز بېرىلگەن. «دىۋان» نىڭ ئۆزبېكچە نەشرىدە 9222 سۆز بېرىلگەن. مەھمەت ۋەفا نالابىتنىڭ 2008 - يىلى 2 - ئايدا نەشر قىلىنغان Divanu Isim Luğati't Türk Grameri-1/ گىرامماتىكىسى - [ئىسىم] ناملىق ئەسىرىدە بولسا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە 5147 ئىسىم ۋە 3477 پېئىل

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دېيىلىدۇ) ئالدى بىلەن مىڭ يىل بۇرۇنقى تۈركىي تىللارنىڭ باش مەلۇمات ئامبىرى. سۆڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان تۈركىي تىللىق قەبىلە - مىللەتلەر تىللىرى سېلىشتۇرما تەتقىقاتىنىڭ ئۆچمەس نامايەندىسى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ سىياسىي ۋە ئېتنىك ئەھۋالى، ئۆرپ - ئادەت، مائارىپ، تېبابەتچىلىك، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ۋە سودا - سېتىق، قاتناش قاتارلىق ماددىي مەدەنىيەت تەركىبلىرىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى ناھايىتى مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدىغان قامۇس خاراكتېرلىك ئەسەردۇر.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تەخمىنەن 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن^[1]، («دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ سۆز بايلىقى ھەققىدە ئوخشاش بولمىغان

* بۇ ماقالە 2017 - يىلى 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: تۇرانقىز ئوسمان (1993 - يىلى 8 - ئايدا تۇغۇلغان) ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى كەسپىنىڭ 2016 - يىللىق ماگىستىرانتى.

بار»^[3] دەپ يازغان. مەھمۇد كاشغەرى تىلغا ئالغان بەزى ھايۋانلارنىڭ بۈگۈنكى تارىخىمىزدا ئىزى ئۇچۇپ كەتكەنلىكىدەك بۇ ھەقىقەت بىزنى ئاچچىق تەسىراتقا ئىگە قىلىدۇ ۋە ئەپسۇسلاندىرىدۇ. مەن ئىستېمالدىن چۈشۈپ قېلىۋاتقان، بىزگە يات تۇيۇلىدىغان سۆز - ئاتالغۇلارنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن دىۋانغا مۇراجىئەت قىلىپ، تىل مەدەنىيىتىمىزدىن بەھرىلىنىش ۋە تىل ئىستېمالچىلىرىنى بەھەرلەندۈرۈش مەقسىتىدە، تۇرمۇشتا مەدەنىيەتتە مۇھىم ئورۇندا تۇرغان «تۈگە»گە مۇناسىۋەتلىك ئىزدىنىشلىرىمنى - قەدىمدە «teve» دېيىلگەن سۆزنىڭ ھازىرقى «tøge» دېگەن سۆزگە ئۆزگىرىشى، تۈگىنىڭ خاس ئىسمى، تۈگىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر، تۈگىگە ئالاقىدار ماقال - تەمسىللەر ۋە تۈگىنىڭ ھازىرقى تۇرمۇشىمىزدا تۇتقان ئورنى قاتارلىق نۇقتىلار بويىچە بايان قىلىمەن.

بار بولۇپ، جەمئىي 8624 سۆزنىڭ ماددا بېشى قىلىپ بېرىلگەنلىكى كۆرسىتىلگەن. بېرىلگەن سانلىق مەلۇماتلارنىڭ ئوخشاشماسلىقىدىكى سەۋەب شۇكى، بەزى ئەسەرلەردە، ماددا بېشى سۆزلىرىدىن باشقا، ماددا ئىچىدىكى مىساللاردا كۆرۈلگەن سۆزلەرنىڭمۇ سۆز بايلىقىغا قوشۇۋېتىلىشى ۋە ئۇلارغا ماددا بېشى سۆزلىرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىشىدۇر) بۇ سۆزلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى ھازىرمۇ خەلقىمىز شۇ پېتى ئىشلىتىۋاتىدۇ، بىر قىسىملىرىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش پەيدا بولدى، يەنى بىر قىسىملىرى ئىستېمالدىن قېلىۋاتىدۇ. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى ئابدۇكېرىم رەھمان ماقالىسىدە: «دىۋاندا 200 دىن ئارتۇق جان - جانىۋارلارنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان»^[2] دەپ يازغان. قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى دوتسېنتى مۇختار ئابدۇرەشىد ماقالىسىدە: «دىۋاندا ھايۋانلارغا مۇناسىۋەتلىك جەمئىي 250 دىن ئارتۇق سۆز ئاتالغۇ

2. «teve» نىڭ «tøge» گە ئۆزگىرىشى

يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، تىل - يېزىقتىكى سۆزلەردىمۇ مۇئەييەن ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ، بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى، نۆۋەتلىشىشى، چۈشۈپ قېلىشى، قوشۇلۇپ قېلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. نەتىجىدە سۆزلەردىمۇ پەرقلەر كېلىپ چىقىدۇ. بۇ توغرىسىدا مەھمۇد كاشغەرى: «ئەسلىي سۆزلەردە پەرق ئاز بولىدۇ. سۆزلەردىكى پەرقلەر بىر قانچە ھەرپلەر ئورنىغا باشقا ھەرپلەرنىڭ ئالمىشىپ كېلىشىدە ياكى چۈشۈپ قېلىشىدا كۆرۈلىدۇ»^[5] دېگەن. شۇنىڭغا ئوخشاش «تۈگە» (tøge) دېگەن بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا teve (III توم، 310 - بەت) دېيىلىدىغان بولۇپ، بۇنىڭدا تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلگەن، يەنى، e نىڭ ø گە، g نىڭ v گە نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلگەن.

تىللارنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىدىن ئېلىپ قارىغاندا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر تىلى ئەڭ دەسلەپكى قەبىلە ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تىلىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىدىن تەدرىجىي راۋاجلىنىپ مۇكەممەللەشكەن. باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك^[4]. ئۇيغۇر مىللىتى كۆپ ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىياتى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى داۋامىدا ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىگە تەۋە خەلقلەرنىڭ بىرىكىش ۋە قوشۇلۇپ كېتىش ھەرىكەتلىرى جەريانىدا، مەدەنىيەت، دىنىي ئېتىقاد، ئىدىئولوگىيە، جۈملىدىن تىل - يېزىقتىمۇ زور ئۆزگىرىش ۋە يۈكسىلىشلەر بارلىققا كەلدى.

e نىڭ ø گە نۆۋەتلىشىشى

مەنىسى	ھازىر	قەدىمدە
تۈگە	tøge	teve
ئۆي	øj	ev
ئۆكسۈك	øksyk	eksyk
ئۆچكە	øfke	efky

eryk	oryk	ئۆرۈك
etyk	ötyk	ئۆتۈك
devlet	dölet	دۆلەت
temyr	tömyr	تۆمۈر
sevmeK	sojmek	سۆيۈمەك
bəfik	bəfyk	بۆشۈك

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ε نىڭ ø گە v نىڭ g گە نۆۋەتلىشىشى قومۇل، تۇرپان نۆۋەتلىشىشى مەيلى سۆز بېشىدا بولسۇن ياكى سۆز ئوتتۇرىسىدا بولسۇن بۇ خىل نۆۋەتلىشىش يۈز بەرگەن. شېۋىلىرىدە [6] ۋە لوپنۇر شېۋىسىدە [7] ساقلاپ قېلىنغان:

v نىڭ g گە نۆۋەتلىشىشى

ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى	تەلەپپۇزى	مەنىسى	ساقلانغان رايونلار
vapa	gupa	信义, 教顺	قومۇل، لوپنۇر
hava	hoga	空气, 天气	قومۇل
dʒavap	dʒagap	答	قومۇل
tavap	tagap	朝拜	قومۇل، لوپنۇر
zedival	zedigal	墙帷子	قومۇل، لوپنۇر
tavar	tagar	缎子	قومۇل، لوپنۇر
uva	uga	巢	قومۇل
vede	gede	诺言	قومۇل
vede	gade	诺言	لوپنۇر
savap	sogap	积德, 行善	تۇرپان
savap	sagap	积德, 行善	لوپنۇر
dyvet	dyget	墨水瓶	تۇرپان، لوپنۇر
palvan	palgan	勇士	تۇرپان، لوپنۇر
halva	halga	油塘面糊	تۇرپان
ervah	erga	幽灵	تۇرپان
mive	møge	水果	تۇرپان
dʒuva	dʒuga	皮衣	تۇرپان
karvan	kargan	商驼队	تۇرپان، لوپنۇر

تاۋۇشلارنىڭ مانا مۇشۇنداق نۆۋەتلىشىشى بىلەن قەدىمدە «teve» دېيىلگەن سۆز ھازىر «تۆگە» دېگەن سۆزگە ئۆزگەرگەن ۋە مۇشۇنداق قوللىنىلىپ كەلمەكتە.

3. تۆگىنىڭ خاس ئىسمى

- (1) tävä تۆگە. (III توم، 310 - بەت)
- (2) ingan ھىنگان. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن:
- (3) titir ھىنگان تۆگىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى. (I توم، 468 - بەت)
- ingan ingrassa bötu bozlar ھىنگان ئىگىرىسا بوتتا بوزلار. بۇ ماقال تۇغقانلارنىڭ بىر - بىرىگە بولغان

تۆگە، يېغىرى بار تۆگە، باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (III) توم، 64 - بەت)

(10) torum بوتا، بوتلاق. tiši torum - چىشى

بوتلاق. (I توم، 514 - بەت)

يۇقىرىقى ناملار مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىگىچە خەلق ئارىسىدا كەڭ قوللىنىلغان تۆگىنىڭ خاس ئىسىملىرىنىڭ بىر قىسمى. لېكىن بۇنىڭ بەزىلىرى ئاللىقاچان ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالدى، مەسىلەن، ھىنگان تۆگىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى بولغان تىتىر (titir)، ئاتان قاتارلىقلار. تۇرمۇشىمىزدا كۆپرەك ئىشلىتىدىغانلىرى بۇغرا، ھىنگان، بوتا، بوتلاق قاتارلىقلار.

(4) buğra تۆگىنىڭ بۇغرىسى. « buğra han - بۇغراخان» دېگەن ئات شۇنىڭدىن كەلگەن. (I توم، 547 - بەت)

(5) tapanliq tävä تاپانلىق تۆگە، پايپاقلىق تۆگە.

(I توم، 648 - بەت)

(6) botu بوتا، بوتلاق. ھىنگان ئىگىرىسا بوتا

بوزلار. (I توم، 162 - بەت)

(7) botuq بوتا، بوتلاق (III توم، 299 - بەت)

(8) atan ئاتان، ئاتان تۆگە، ماقالدا مۇنداق

كەلگەن: atan ykü aş bolsa açqa az körrünü ئاتان يۈكى

ئاش بولسا، ئاچقا ئاز كۆرۈنەر. (I توم، 103 - بەت)

(9) yağirliq tävä يېغىرلىق. yağirliq tävä - يېغىرلىق

4. «دىۋان»دىكى تۆگىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر

ئىچىگە سامان تىقپ تىكىلىدۇ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تۆگە ئۆركىشىگىچە كۆتۈرۈلىدۇ، ئاندىن تۆگىگە توقۇلىدۇ. بۇ «tävä qomi» - تۆگە قومی» دېيىلىدۇ. (III توم، 186 - بەت)

(6) qara qu تۆگە تاپىنىنىڭ چۆرىسى. (III توم،

305 - بەت)

(7) örkü ئۆركەش. تۆگىنىڭ لوكىسى. (I توم،

174 - بەت)

3) پېسىللار

(1) çökdi چۆكتى. tävä çökdi - تۆگە چۆكتى.

(II توم، 27 - بەت)

(2) çökürdi چۆكۈردى ~ چۆكتۈردى. ol tävä

çökürdi - ئۇ تۆگە چۆكۈردى. (II توم، 110 - بەت)

(3) tirkäşdi تىركەشتى، تىركىلىشتى، تىزىلىشتى،

قاتارلاشتى. tävä tirkäşdi - تۆگىلەر تىزىلىشتى. II توم

294 - بەت

(4) taprašdi لوكۇلداشتى، سەكرەشتى. tävä

qamuğ taprašdi - تۆگىلەر ھەممىسى سەكرەشتى. (II

توم، 312 - بەت)

(5) silkindi سىلكىندى، سىلكىۋالدى،

دىرىلدى. tävä // silkindi - تۆگە سىلكىندى. (II

توم، 357 - بەت)

(6) kävşändi كۆشەندى، كۆشىدى. tävä

kävşändi - تۆگە كۆشەندى. (II توم، 366 - بەت)

«دىۋان»دا تۆگىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەردىن

جەمئىي 32 سۆز بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى ئىملىق سۆز، يەتتىسى ئىسىم، 24 ى پېسىلدۇر. تۆۋەندە تۈرى بويىچە بېرىلىدۇ:

1) ئىملىق سۆز

(1) çök çök - چۆك - تۆگىنى چۆكتۈرۈشتە

ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز. (I توم، 434 - بەت)

2) ئىسىملار

(1) mayaq مایاق. تۆگە مایىقى. بۇ سۆز بۇرۇن

تۆگە مایىقىغا خاس ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە

«qoy mayaqi» - قوي مایىقى» دېگەن سۆز

مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. (III توم، 228 - بەت)

(2) yoğdu جوغدا. تۆگىلەرنىڭ ئېگىكى

ئاستىدىكى ئۇزۇن يۇڭى. (III توم، 38 - بەت)

(3) yoğru تۆگىلەرنىڭ ئۇزۇن يۇڭلىرى. بەزىدە

yoğru دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. (III توم، 38 - بەت)

(4) kön كۆن. ئات تېرىسى «at köni» دېيىلىدۇ.

بەزىدە بۇ سۆز ئادەمنىڭ تېرىسى ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

anīng köni qurīdi - ئۇنىڭ تېرىسى قۇرۇدى، يەنى

ئۆلدى. تۆگە تېرىسىنىمۇ «tävä köni» دېيىشمۇ مۇشۇ

سۆزدىن ئېلىنغان. بۇ سۆز تېرە ئاشلىتىشتىن بۇرۇن

ئېيتىلىدۇ. ئاشلانغاندىن كېيىن «qoğu» دېيىلىدۇ.

(III توم، 190 - بەت)

(5) qom قوم. تۆگە قومی. تۆگە يوپۇقىنىڭ

tışin çiqrattı - بۇغرا چىشىنى غۇچۇرلاتتى. (II توم، 488 - بەت)
 äkädi (17) ئېكىدى، ئېكەكلىدى؛ غۇچۇرلاتتى.
 buğr tişin äkädi - بۇغرا چىشىنى غۇچۇرلاتتى. (III توم، 347 - بەت)
 kökrädi (18) گۈرۈكرىدى، ھۆرۈكرىدى،
 buğra kökrädi - بۇغرا ھۆرۈكرىدى. (III توم، 383 - بەت)
 tizlädi (19) تىزلىدى، دىسلىدى. buğra ärig
 tizlädi - بۇغرا ئادەمنى تىزلىدى، يەنە ئادەمنى تىزى
 بىلەن بېسىۋېلىپ دىسلىدى. (III توم، 400 - بەت)
 ingrandi (20) ئىگرىدى، ingän
 ھىنگان ئىگرىدى. (I توم، 379 - بەت)
 tävi tapridi (21) لوکۈلدىدى، سەكرىدى.
 - تۆگە سەكرىدى، بۇ سۆز تۆگىنىڭ سەكرىشىدىن
 باشقىغا ئىشلىتىلمەيدۇ. (III توم، 377 - بەت)
 atanlandi (22) ئاتان تۆگىلىك بولدى. (I توم، 387 - بەت)
 bozladı (23) بوزلىدى. titir bozladı - ھىنگان
 بوزلىدى. (III توم، 571 - بەت)
 tävä ot (24) kävšädi كۆشىدى؛ يۇمشىدى.
 - kävšädi - تۆگە ئوت كۆشىدى. qurq näng kävšädi
 قاتتىق نەرسە يۇمشىدى. (III توم، 391 - بەت)

5. «دېۋان» دىكى تۆگىگە ئالاقىدار ماقال - تەمسىللەر

«ئىككى بەگ ئۇرۇشسا، ئارىدا ئاجىزلار يانچىلىپ
 كېتىدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. (I توم، 252 -
 بەت)
 (4)gür sürüq qoy tävi yundı bilä, ü
 yumurlayu ärkänin sütün sağar
 بىر كىمىنىڭ قوي، تۆگە، يىلقا پادىلىرى بولسا،
 ئۇلارنى ئۆزى خالىغانچە يىغىپ كېلىپ، سۈتىنى ساغىدۇ.
 (I توم، 505 - بەت)
 tävä yük kötürsä qamiç yämä kötürür (5)
 يۈكنى كۆتۈرگەن تۆگە چۆمۈچىنىمۇ كۆتۈرىدۇ. (II
 توم، 97 - بەت)
 tävä silkinsä äšäkkä yük çiqar (6)
 سىلكىنسى، ئېشەككە يۈك چىقار. بۇ ماقال كىچىك ئىشنى

(7) kävšädi كۆشەشتى. tävä kävšädi - تۆگە
 (بىر-بىرىگە قاراپ) ئوت كۆشەشتى. (II توم، 512 - بەت)
 (8) yağirlandi يېغىر بولدى. tävä yağirlandi -
 تۆگە يېغىر بولدى. (III توم، 155 - بەت)
 (9) baqirdi ۋارقىرىدى ~ بوقىرىدى. tävä
 baqirdi - تۆگە بوقىرىدى. (III توم، 257 - بەت)
 (10) buğralandi بۇغرا لاندى، بۇغرىسى تۇتتى.
 tävä buğralandi - تۆگىنىڭ بۇغرىسى تۇتتى. (III توم،
 227 - بەت)
 (11) kävšädi كۆشىدى؛ يۇمشىدى. tävä ot
 kävšädi - تۆگە ئوت كۆشىدى. (III توم، 391 - بەت)
 (12) äkädiş ئېكەشتى، ئېكەكلەشتى. ikki diş
 buğra äk - ئىككى بۇغرا سوقۇشتى. (I توم، 253 - بەت)
 (13) ilişdi ئىلىنىشتى. azğir ilişdi - ئايغىر
 چىشلەشتى. // تۆگىلەر چىشلەشسىمۇ شۇنداق
 دېيىلىدۇ. (I توم، 253 - بەت)
 (14) kirkin تۆگىنىڭ بۇغرىغا كىرگەن ۋاقتى.
 buğra kirkin kiridi - تۆگە بۇغرىغا كىردى. (I توم،
 566 - بەت)
 (15) kötürğän كۆتۈرىدىغان. bu buğra ol yük
 kötürğän - بۇ يۈك كۆتۈرىدىغان بۇغرا. (I توم، 675 -
 بەت)
 (16) çiqrattı غۇچۇرلاتتى ~ buğr

«دېۋان» دا تۆگىگە ئالاقىدار 10 ماقال - تەمسىل
 بار بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:
 (1) ingan ingrassa bötu bozlar ھىنگان ئىگرىسا
 بوتا بوزلار. بۇ ماقال تۇغقانلارنىڭ بىر - بىرىگە بولغان
 مېھرىبانلىقنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ. (I توم،
 162 - بەت)
 (2) yılan kändü ägrisin bilmäs tävi boynin ägri
 tär يىلان ئۆزىنىڭ ئەگرىلىكىنى بىلمەس، تۆگە بوينىنى
 ئەگرى دەر. بۇ ماقال ئۆزىدە ئەيىب تۇرۇقلۇق
 باشقىلاردىن كۈلىدىغان غەيۋەتچىلەرگە تەمسىل قىلىپ
 ئېيتىلىدۇ. (I توم، 170 - بەت)
 (3) ikki buğra äkäşür otra kökägün yançilur
 ئىككى بۇغرا ئېكەشەر، ئارىدا كۆكۈيۈن يانچىلار. بۇ ماقال

يول دەل «يىپەك يولى» دېيىلگەن.

كەڭ خەلق جۈملىدىن سودىگەرلەر يىپەك يولىدا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتقان بولۇپ، بۇنداق ئۆچمەس تۆھپىلەر مال ئالماشتۇرۇش جەھەتتىلا ئەمەس، بازار، رابات، شەھەر - قەلئەلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى - تاشقى جەھەتتە غايەت زور دەرىجىدە جىپىلىشىشى، مىللىي ئاڭ، يۈكسەك ئارىلاشما مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى، مىللىي، ئەدەبىي تىل ۋە يېزىقنىڭ راۋاجلىنىشى، پۇل ۋە ئۆلچەمنىڭ بىرلىككە كېلىشى قاتارلىقلار دېمۇ ئىپادىلىنىدۇ^[9].

«يىپەك يولى» دېيىلسە، يىپەك يولىنىڭ ئاساسلىق قاتناش ۋاسىتىسى - «چۆل كېمىسى» دەپ نام ئالغان تۈگىنى ئەسلىمەي تۇرالمايمىز، ئەلۋەتتە. چۈنكى «يىپەك يولى» نىڭ ئېچىلىشى ۋە سودا قاتنىشىدا تۈگە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. 1927 - يىلى شۋېتسىيە غەربىي شىمال ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى غەربكە ئاتلانغاندا، تۈگىنى قاتناش قورالى قىلغان بولۇپ، 400گە يېقىن تۈگە بار ئىدى، قونۇپ قالغان يەرلەرنىڭ نامى «تۈگە شەھەرچىسى» دەپ ئاتالغان^[10]. كارۋانلارنىڭ يول يۈرۈش ۋاقتى ئۇزۇن بولۇپ، نەچچە ئون كۈن، ھەتتا نەچچە ئايلا داۋاملىشىدۇ. تۈگە ناھايىتى چىداملىق ھايۋان بولۇپ، ئۇسسۇزلۇققا، ئاچلىققا، سوغۇققا ۋە قۇم - بورانغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ، بۇرۇن تۆشۈكى ئىچىدە ئېچىلىپ يېپىلىدىغان پەردىسى بار بولۇپ، بۇرۇنغا قۇم - توزانلارنىڭ كىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. يەنە تۈگىنىڭ پۇراش، كۆرۈش، ئاڭلاش سېزىمى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، يۆنىلىشى پەرق ئېتىشتە مۇھىم رولى بار، پۇراش سېزىمىغا تايىنىپ، نەچچە ئون كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سۇ مەنبەلىرىنى تاپالايدۇ. شۇڭا تۈگە كارۋانلارنىڭ مۇھىم قاتناش ۋاسىتىسى بولغان.

تۈگە يوللىرى شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈپ، شىنجاڭنى ئېچىۋېتىش ۋە گۈللەندۈرۈش ئىشلىرىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئالغا سىلجىتىش رولىنى ئوينىغان. لېكىن 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىن، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقلىرى، غەربىي شىمال ۋەزىيىتىنىڭ تىنچسىزلىقى ۋە ھازىرقى زامان قاتناش

تاشلاپ، چوڭ ئىشقا كىرىشىشكە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ. (II توم، 357 - بەت)

(7) tävä münüp qoy ara yaşmas تۈگە مىنىپ قوي ئارىسىغا يوشۇرۇنالماس. يەنى تۈگە مىنىپ قويىنىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنغىلى بولمايدۇ. بۇ ماقال ئاشكارا بولۇپ قالغان ئىشنى يوشۇرغانغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. (III توم، 81 - بەت)

(8) tävä bädük ärsä mayaqi bädük ärmäs چوڭ بولسۇمۇ، مايىقى چوڭ بولماس. بۇ ماقال چوڭنىڭ چاكىرى بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۆزىنى چوڭ تۇتىدىغان ئادەمگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ، «چوڭلۇق ساڭا ئەمەس، سېنىڭ ئىگەڭگە يارىشىدۇر» دېگەنلىك بولىدۇ. (III توم، 229 - بەت)

(9) atan yüki aş bolsa açqa az körünür ئاتان يۈكى ئاش بولسا، ئاچقا ئاز كۆرۈنەر. (I توم، 103 - بەت)

(10) sävünmägil yund ügür azgür atan,

altun kümüş bulnapan ağı tavar

[ئۇيۇر يىلقا، ئايغىر، ئاتان بىلەن سۆيۈنمىگىن،

ئالتۇن، كۈمۈش، يىپەك ماللارنى تاپساڭمۇ.]

ئۇيۇر يىلقا، ئايغىر ۋە ئاتان تۈگىلەر بىلەن (شۇنىڭدەك) ئالتۇن - كۈمۈش، يىپەك ماللارغا ئىگە بولۇش بىلەن سۆيۈنۈپ كەتمە، ئۇلارنى ئۆزۈڭ ئۈچۈن خەيرىلىك ئىشلارغا ئىشلەتكىن. (II توم، 216 - بەت)

ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇمكى، «دېۋان» مەخسۇس زوئولوگىيەلىك ياكى بىئولوگىيەلىك ئاتالغۇلارنى لۇغەت تەرىپىدە بايان قىلىشنى نىشانلىغان ئەسەر ئەمەس. لېكىن بۇ ھەقتىمۇ ناھايىتى ئەتراپلىق توختالغان بولۇپ، بىزگە قىممەتلىك ئۇچۇرلار يېزىپ قالدۇرغان.

4423. شەرقتىن - غەربكە يۈرۈپ ئايلىنىۋ،

تىلەڭنىڭ نە ئولسا ساڭا كەلتۈرۈر.

4424. تۈمەن خىل غەزىنە، جاھان تاڭسۇقى،

ئۇلاردا بولۇر، ئى بىلىملىك سېخى.

4425. ئەگەر كەزىمىسە سودىگەرلەر جاھان،

قارا قاما جۇۋا كىيەتنىڭ قاچان؟

— يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تىنى^[8].

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مال ئالماشتۇرۇش، يەنى بازار يولىنى خەلق ئاممىسى ئاچقان، بۇ يوللاردا ئۇلارنىڭ ئىزلىرى قالغان. تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە بۇ

قىممىتى يۇقىرى. تۆگە گۆشىنى، سۈتىنى ئىستېمال قىلىشقا بولىدۇ. تۆگە تاپىنى، تۆگە سۈنى ھەر قايسى مىللەتلەر تېبابىتىدە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە دورا قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تېرىسىدىن كۆن خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىشقا بولىدۇ. تۆگىنىڭ قاتناش جەھەتتىكى رولى ئاجىزلىشىپ، تۆگە مەدەنىيىتىنىڭ ئىزلىرى بارغانسېرى سۇسلىشىپ كېتىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، «دېۋان»دىكى بۇ ھەقتىكى ئۇچۇرلارنى تەتقىق قىلىش ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ قارايمىز.

قوراللىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئوخشاش كۆپ خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شىنجاڭ رايونىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تۆگە باقمىچىلىقى ۋە تۆگە ترانسپورتى ئاجىزلاپ بارغان. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، دەۋر تەرەققىياتى زامانىۋى قاتناش ۋاسىتىلىرىگە مۇراجەت قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، تۆگە ترانسپورتىنىڭ ئۆز ئورنىنى تېخىمۇ ئەۋزەل قاتناش ۋاسىتىلىرىگە ئۆتۈنۈشى تەبىئىي، ئەلۋەتتە. تۆگە تۈپتى دۇنياغا داڭلىق بولۇپ، ئىقتىسادىي

ئىزاھلار:

- [1] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دېۋانى» [M]. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008 (كىرىش سۆز): 14.
- [2] ئابدۇكېرىم رەھمان: «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى جان - جانىۋارلار ھەققىدە» [J]. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1998(6): 33.
- [3] مۇختار ئابدۇرەشىد: «ئۇيغۇر تىل خەزىنىسى - ھايۋانات سۆز ئاتالغۇلىرى» [J]. قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى، 2010 (3)(4): 210.
- [4] ش. ئۇ. ئا. ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلىرى لۇغىتى» [M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2013 : 2.
- [5] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دېۋانى» [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008 : 31.
- [6] 米娜瓦尔. 艾比不拉: 维吾尔语方言和语言调查, 民族出版社[M], 2004: 157-179, 180.
- [7] مرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىيالېكتى» [M]، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2006: 39 - 40.
- [8] يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» (نەسرېي يەشمىسى) [M]. مىللەتلەر نەشرىياتى، 2012 (4 - نەشرى): 543.
- [9] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «يىپەك يولىدىكى سەنئەت جەۋھەرلىرى» [M]، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 : 371.
- [10] 杨镰: «斯文. 赫定和他的<丝绸之路>» [J]. «新疆大学学报» (哲学社会科学版), 1996(24):3.

پايدىلانمىلار:

1. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «يىپەك يولىدىكى سەنئەت جەۋھەرلىرى» [M]. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009.
2. ئابدۇكېرىم رەھمان: «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى جان - جانىۋارلار ھەققىدە» [J]. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1998 (6).
3. مەھمۇد كاشغەرىي: «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» [M]. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008 - يىلى 10 - ئاي 1 - نەشرى، I ، - II ، - III - توملىرى.
4. مۇختار ئابدۇرەشىد: «ئۇيغۇر تىل خەزىنىسى - ھايۋانات سۆز - ئاتالغۇلىرى» [J]. قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى، 2010 (3)(4).
5. ش. ئۇ. ئا. ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلىرى لۇغىتى» [M]. مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007.
6. 米娜瓦尔. 艾比不拉: «维吾尔语方言和语言调查» [M]. 民族出版社, 2004.
7. 杨镰: «斯文. 赫定和他的<丝绸之路>» [J]. «新疆大学学报» (哲学社会科学版), 1996(24):3.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلەم ئابدۇرېھىم

شى جىنپىڭنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىگە بولغان يېتەكچىلىك رولى*

ئابدۇۋەلى كېرەم غولبويى

(غەربىي شىمال مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل - مەدەنىيەت ئىنستىتۇتى، لەنجوۋ، 730030)

قىسقىچە مەزمۇنى: شى جىنپىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدا ۋە مەملىكەتلىك 10 - نۆۋەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيى ۋە 9 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك يازغۇچىلار قۇرۇلتىيىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا مۇھىم نۇتۇق سۆزلەپ، ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتىگە توغرا يول كۆرسەتتى. بۇ مۇھىم نۇتۇقلار نەزەرىيەۋى قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى يۇقىرى بولۇپ، بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزگە ۋە تەتقىق قىلىشىمىزغا، ئەدەبىيات تەتقىقاتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىددا يېتەكچى قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. بۇ ماقالىدە، باش شۇجى شى جىنپىڭنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشى بىر قەدەر ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىنىپ، ئۇنىڭ قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىدىكى يېتەكچىلىك رولى ۋە قىممىتى ئىلمىي شەرھلەندى.

ئىزاھاتچىلۇق سۆزلەر: شى جىنپىڭ؛ ئەدەبىيات - سەنئەت نۇتقى؛ ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى

习近平文艺批评观对维吾尔文学批评的指导意义

阿布都外力·克热木

摘要: 习近平《在全国文艺工作座谈会上的讲话》《全国文联十大和作协九大开幕式上的讲话》都为我国文艺事业指明了正确工作方向。这些关于文艺工作《讲话》具有很高的理论价值和指导意义，需要我们深入学习贯彻到文艺创作、文艺研究和文艺批评诸多具体工作当中去。论述习近平总书记《在全国文艺工作座谈会上的讲话》精神和其中文艺批评观，论述了习近平同志文艺批评观对维吾尔当代文学批评的指导意义。

关键词: 习近平; 文艺讲话; 维吾尔文学批评;

Abstract: General Secretary Xi Jinping presented "Speech in the National Forum on Literature and Art" and "Speech in the Opening Ceremony of the Tenth Representative Conference of The National Federation of Literary and Art and Ninth Congress of the National Writers' Association", which are the guiding-books for country's literature careers and pointed out the direction for the matter. These "Speeches" on literature and art has a high theoretical value and guiding significance, which are needed to be studied and implemented to the literary and artistic creation and other specific works. This paper discusses and points out the significant role of learning General Secretary Xi Jinping's speeches at the forum and the spirit of the literary criticism, and their guiding role on Uyghur contemporary literary criticism.

Keywords: Xi Jinping; literary speech; Uyghur literary criticism

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: 120

شى جىنپىڭ 2014 - يىلى 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى مەملىكەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەت

* بۇ ماقالە 2017 - يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

مەزكۇر ماقالە دۆلەتلىك پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەنلەر فوندىنىڭ تەتقىقات تۈرى: «ئۇيغۇر ئاغانزىكى ئەدەبىيات پوئېتىكىسى ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقات» (15BZW196) ۋە غەربىي شىمال مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مەركەزگە قاراشلىق ئالىي مەكتەپ مەبلەغى تەتقىقات گۇرۇپپىسى تەتقىقات تورىنىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى.

ئاپتور: ئابدۇۋەلى كېرەم غولبويى (1974 - يىلى 9 - ئايدا توغۇلغان) پېروفېسسور، دوكتورانت يېتەكچىسى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

نامايەن قىلىپ، سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە زور ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان پەيتتە ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتىگە يېڭى چۈشەنچە ۋە يېڭىچە تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتىگە توغرا يۈنۈش ۋە نىشان كۆرسىتىپ بەردى. «نۇتۇق» يېڭى باسقۇچتىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىمىزنىڭ ساغلام ۋە توغرا راۋاجلىنىشى ئۈچۈن يول كۆرسىتىش، يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەت ھادىسىلىرىنى توغرا ۋە ئىلمىي باھالاش ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتنى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ كۈنساين ئۆسۈۋاتقان مەنۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. شى جىنپىڭنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشى

مەسىلىلەرگە «نۇتۇق» تا ئېنىق ۋە ئىخچام جاۋاب بېرىلگەن. شى جىنپىڭ «ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئەينىكى ۋە ياخشى دورىسى» دەپ ئوخشىتىپ، ئۇنىڭ رولىنى ئوبرازلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ «ئىجادىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىپ، سەرخىل ئەسەرلەرنىڭ رويپاچا چىقىرىش»^[3] رولىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن.

(2) ئەدەبىي تەنقىدنىڭ مەيدانى، پوزىتسىيەسى، ئۆلچىمى ۋە پىرىنسىپلىرى مەسىلىسى. شى جىنپىڭ ئەدەبىي تەنقىدنى خاتا خاھىشىنى كەسكىن تەنقىد قىلىپ، ئۇنىڭ خەتەرلىكلىكىنى ئالاھىدە ئەسكەرتكەن. «ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدىنىڭ تەلەپ قىلىدىغىنى تەنقىد، كەچكە مەدھىيەلەشكە، ماختاپ ئۇچۇرۇشقا ۋە خۇشامەتچىلىك قىلىشقا بولمايدۇ. غەربنىڭ نەزەرىيەسى بىلەن جۇڭگو خەلقىنىڭ ئېستېتىكىسىنى باھالاشقا، سودا ئۆلچىمىنى بەدىئىي ئۆلچەمنىڭ ئورنىغا دەستىشكە بولمايدۇ»^[4] شى جىنپىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدچىلىكىدە ساقلىنىۋاتقان ناچار ھادىسىلەرنى ئويىپكىتىپ كۆرسىتىپ، غەرب ئەدەبىيات نەزەرىيەسىنى كۆتۈرۈپ، ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات نەزەرىيەسىنى چۈشۈرىدىغان خاھىشىنى ئىلمىي شەرھىلىگەن، بولۇپمۇ سودا ئۆلچىمىنى بەدىئىي ئۆلچەمنىڭ ئورنىغا دەستىشتەك قىلمىشلارنى قاتتىق ئاگاھلاندۇرغان. «نۇتۇق» تا،

سۆھبەت يىغىنىدا مۇھىم سۆز قىلدى. تۆۋەندە بىز بۇ مۇھىم سۆزنى «مەملىكەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق»، قىسقارتىپ «نۇتۇق» دەپ ئاتايمىز. بۇ «نۇتۇق» ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيەسىدىكى بىر يېڭى نامايەندە، جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئۇلۇغ گۈللىنىشىدىن ئىبارەت جۇڭگو ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدىكى يېتەكچىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە نەزەرىيەۋى ھۆججەت. شى جىنپىڭ «نۇتۇق» تا دۆلىتىمىزنىڭ قوش «يۈز يىللىق» ئۇلۇغ نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا ئەدەبىيات - سەنئەتكە بولغان يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق ئېڭى ۋە دەۋر روھىنى

«نۇتۇق» تا، شى جىنپىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىكنىڭ مۇھىملىقى ۋە زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەپ، ئەدەبىي تەنقىدنى ساغلام ۋە جانلىق راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تەخىرىسىزلىكى، ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيەسىنى يېتەكچى ئىدىيە قىلغان ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتە چىڭ تۇرۇش كېرەكلىكى ئالاھىدە كۆرسىتىلگەن. بىز «نۇتۇق» نى ئۈگىنىش، تەنقىق قىلىش ۋە يىغىنچاقلاش ئارقىلىق، باش شۇجى شى جىنپىڭنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشىنى ئۈچ جەھەتتىن خۇلاسەلەپ چىقتۇق.

(1) ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئورنى ۋە رولى مەسىلىسى. ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئورنىنى بىز ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن تەڭ قويۇپ، ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى يېتەكچىلىك رولىنى ئالاھىدە تەكىتلەيمىز. «نۇتۇق» تا شى جىنپىڭ «ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىد خىزمىتىگە يۈكسەك ئېتىبار بېرىشىمىز ۋە ئۇنى ھەقىقىي كۈچەيتىشىمىز لازىم»^[2] دەپ كۆرسىتىپ، ئەدەبىي تەنقىد خىزمىتىنى پارتىيە خىزمىتى يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ، ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىد خىزمىتىنىڭ مۇھىم ئورنىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەن. ئەدەبىي تەنقىد ئەدەبىي ئىجادىيەت ئۈچۈن توغرا يېتەكچىلىك قىلالامدۇ؟ ئەدەبىي تەنقىد ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ ساغلام ۋە توغرا يولدا مېڭىشىغا يېتەكچىلىك قىلىش رولىنى ئۆتەلمەيدۇ - يوق؟ دېگەن بىر قاتار نەزەرىيەۋى

تەنقىدىنىڭ ئىجابىي - سەلبىي، ياخشى - ياماننى ئايرىش فۇنكسىيەسى ئاجىزلاشتى، جەڭگىۋارلىقى ۋە قايىل قىلىش كۈچى كەمچىل، بۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا پايدىسىز»^[5]. شى جىنپىڭ ناھايىتى سەزگۈرلۈك بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدىچىلىكىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە ھادىسىلەرنى كۆرسىتىپ، ئىلمىي ھالدا غەرب ئەدەبىيات نەزەرىيەسىگە مەپتۇن بولۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات نەزەرىيەسىگە سەل قارايدىغان خاھىشنى شەرھىلىگەن ۋە شۇنداقلا ئىقتىسادىي ئۆلچەمنى بەدىئىي ئۆلچەمنىڭ ئورنىغا دەستىش مەسىلىسىنى تەنقىد قىلغان. باش شۇجى شى جىنپىڭنىڭ قارىشى بىزنى ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدىدە ماركىسىزىملىق تاۋار قارىشى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىگە قوش ئۆلچەم بويىچە باھا بېرىشكە دەۋەت قىلىدۇ. ماركىس ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ھەم تاۋارلىق ئىقتىسادىي قىممىتى ۋە كىشىلەرنىڭ كۈنساين ئۆسۈۋاتقان مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان مەنىۋى قىممىتى بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى مەيلى قەغەزلىك، مەيلى ئۇن - سىنىق، تورلاشقان ۋە ياكى ئىجراچانلىق، مودېل شەكىللىك بولسۇن، ئالدى بىلەن سېتىۋېلىنىپ ھوزۇرلىنىشقا ۋە بەھرىلىنىشكە ئېرىشىدۇ. تاۋارلارنىڭ ئىستېمال قىممىتى بىلەن بەدىئىي قىممىتى تەڭ بولمايدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىگە گەرچە چەكلىك ئىقتىساد بىلەن ئېرىشكىلى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەنىۋى قىممىتى چەكسىز بولىدۇ. ماركىس شۇ مەنىدىن تاۋارنىڭ قوش قىممەت قارىشى بويىچە سەنئەت ئىستېمالىنى چۈشەندۈرگەن. شى جىنپىڭ ماركىسىزىملىق كۆز قاراشتا چىڭ تۇرۇپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ئاددىي ھالدا سودا ئۈنۈمىنى تەكىتلەشكە رەددىيە بېرىپ، ئۇنىڭ بەدىئىي ئۈنۈمىنى تەكىتلىگەن. ئۇ «ئوتۇق» تا بۇ ھەقتە: «ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ بەدىئىي غايىسىدە چىڭ تۇرۇپ، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئۆزگىچە قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشمىز، بازار قىممىتىنى بىلدۈرىدىغان تىراژى، كۆرۈلۈش نىسبىتى، چېكىلىش نىسبىتى ۋە بېلەت كىرىمى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەرنى مۇۋاپىق

ماركىسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيەسىدە چىڭ تۇرۇپ، ماركىسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تاۋار ئىستېمال قارىشىنى ئىزاھلاپ، ماركىسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تاۋار ئىستېمال قارىشىنىڭ قوش تەرەپلىملىكلىكى كۆرسىتىلگەن. ماركىسىزىم ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ماددىي ئىستېمال ۋە مەنىۋى ئىستېمالدىن ئىبارەت قوش ياقلىملىققا ئىگە. نۆۋەتتە ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكىللىرى كۆپ، ھالەتلىرى مول، قەغەز كىتاب، ئۇن - سىن بۇيۇملىرى، تور ۋە لايىھە قاتارلىقلاردىن پۇل تۆلەپ ئېرىشكىلى بولىدۇ، بۇ ئۇنىڭ ئادەتتىكى تاۋار قىممىتى ۋە ماددىي ئىستېمالى ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ماددىي ئىستېمال باھاسى ھەرگىز ئۇنىڭ بىزگە بېغىشلايدىغان مەنىۋى قىممىتىگە تەڭ بولمايدۇ. بىر كىتابقا ئەللىك يۈەن باھا قويۇلغانلىقى باسما ھەققى، نەشر ھەققى، قەلەم ھەققى ۋە تەھرىر - كوررېكتورلۇق ھەققىنىڭ ئۇنىۋېرسال ھېسابىنىڭ نەتىجىسى، ئەمما بۇ باھاسىدىن ئۇنىڭ ئىچىدىكى مەدەنىيەت قىممىتى ۋە روھىي ئورۇنلۇق قىممىتى نەچچە ھەسسە يۇقىرى. شۇڭا، بىز ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تاۋار قارىشى بىلەن بىر نۇقتىدىن تەھلىل قىلىپ، كىتاب، پىلاستىنكا ياكى ئاۋازلىق ئەسەرلەرنى ئىقتىسادىي قىممىتى نۇقتىسىدىنلا باھالىساق ئىلمىي ۋە مۇكەممەل بولمايدۇ. شى جىنپىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ مەنىۋى قىممىتىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. «ئەدەبىيات - سەنئەت ئېستېتىكىلىق غايىسىدە چىڭ تۇرۇپ، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مۇستەقىل قىممىتىنى ساقلاپ، بازار قوبۇلچانلىق دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نەشر سانى، كۆرۈلۈش نىسبىتى، چېكىلىش نىسبىتى، بېلەت كىرىمى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەرنى مۇۋاپىق بەلگىلەش كېرەك». شى جىنپىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ بازارلىشىشى ۋە ئەدەبىي تەنقىدىنىڭ بازار قىممىتىنى ئاساس قىلىش خاھىشىنى بىزگە ئېنىق ھېس قىلدۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇ ئەدەبىي تەنقىدىنىڭ ئاجىزلىشىش مەسىلىسىنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ خىل ئاجىز پىشىش مەسىلىسىنى ئوڭشاشقا ۋە كۈچەيتىشكە چاقىردى. «ئەدەبىيات - سەنئەت

ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيەسىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، ماركسىزىم بىلەن قوراللىنىپ، «ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدىنىڭ رولىنى چىڭ تۇتۇپ، تارىخىي، خەلقچىل، بەدىئىي، ئېستېتىكىلىق نۇقتىئىنەزەرلەر بىلەن ئەسەرلەرنى باھالاش ۋە بېكىتىش لازىم، بەدىئىي سۈپەت ۋە ئۆلچەم جەھەتتە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ھەر خىل ناچار ئەدەبىي ئەسەرلەر، ناچار ھادىسىلەر، ئېقىملارغا قارىتا پوزىتسىيەسى ئۇچۇق بولۇش، ھەق - ناھەق مەسىلىلەردە مەيدانى ئېنىق بولۇش كېرەك. ھەق سۆزلەش، قائىدىلىك بولۇش، ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدچىلىكتە ياخشى كەيپىياتنى يارىتىش لازىم»^[6]. شى جىنپىڭ ئەدەبىي تەنقىدىنىڭ ماركسىزىملىق مەيدان ۋە نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ، ماركسىزىملىق قاراش بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنى مۇلاھىزە قىلىش، يېشىش ۋە تەھلىل قىلىشنى تەكىتلەپلا قالماستىن، يەنە ماركسىزىملىق ئىدىيەنى قورال قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ئاساستا سۈپىتى ناچار ئەسەرلەرنى، ناچار ھادىسىلەرنى ۋە ناچار ئېقىملارنى تەنقىدلەش، رەددىيە بېرىش ۋە قامچىلاشقا جۈرئەت قىلىش، شۇ ئارقىلىق ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا ۋە خەلقنى سۆيۈندۈرۈش، تەربىيەلىشىگە يول كۆرسىتىشكە چاقىرىق قىلغان.

باش شۇجى شى جىنپىڭ ئەدەبىي تەنقىدىنىڭ مۇھىم ئورنى، رولى ۋە ئەۋزەللىكىنى كۆرسىتىپلا قالماي، يەنە ئەدەبىي تەنقىدىنىڭ ئۆلچىمى ۋە مېتودى ھەققىدە ئىزدەنگەن. ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدىنىڭ ئىدىيەۋىلىك ۋە بەدىئىيلىك ئۆلچىمىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا، خەلقچىللىق، جەڭگىۋارلىق ۋە كىشىنى قايىل قىلىدىغان پاكىتلىق بولۇش ئۆلچىمىنى ئوتتۇرىغا قۇيغان. شى جىنپىڭ «نۇتۇق» تا تەكىتلەپ مۇنداق دېدۇ: «ماركسىزىم نەزەرىيەسىنى يېتەكچى قىلىپ، جۇڭگو قەدىمقى زامان ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيەسىنىڭ ئېسىل مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى يېڭىلاپ، ھازىرقى زامان غەرب ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيەسىدىن تەنقىدىي ئۆرنەك ئېلىپ، تەنقىدىتىن ئىبارەت بۇ ئۆتكۈر قورالنى سەرخىللاشتۇرۇش كېرەك»^[7]. شى جىنپىڭنىڭ

بەلگىلىشىمىز كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. شى جىنپىڭ ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت قارىشىنى ئەدەبىي ئىجادىيەت، ئەدەبىي تەنقىد ۋە ئەدەبىي قوبۇلچانلىق جەھەتلەرگە سىڭدۈرۈپ، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ سودا تۈسىنىڭ قوبۇقلىشىپ، ئېستېتىكىلىق ئۈنۈم ۋە ئېستېتىكىلىق تەربىيە رولىغا سەل قاراشتەك سەنئەتنى زىيادە بازارلاشتۇرۇش ھادىسىسىنى قامچىلىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدىنىڭ سېتىلىش، كۆرۈلۈش، چېكىلىش نىسبىتى قاتارلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەرنى ئەسەرلەرگە باھا بېرىشنىڭ ئاساسىي ئۆلچىمى قىلىش مەسىلىسىنى كۆرسىتىپ، بۇنىڭ ئەدەبىي تەنقىد جەڭگىۋارلىقىنىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. شى جىنپىڭ ئەدەبىي تەنقىد روھىنى كۈچەيتىپ، ئەدەبىي تەنقىدچىلەر تەنقىدلەشكە جۈرئەت قىلىدىغان، ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر تەنقىدىنى قوبۇل قىلالايدىغان روھنى يېتىشتۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. ئەدەبىي تەنقىدچىلەر يۈز قارىماي، ئويىپكىتىپ ۋە ئادىللىق بىلەن ئەسەرلەرنىڭ يېتەرسىزلىكىنى كۆرسىتىپ، پايدىلىق تەكلىپ ۋە پىكىر بېرىشى لازىم، ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر مۇ نورمال پوزىتسىيە بىلەن تەنقىدىنى قوبۇل قىلىشى، ئەدەبىي تەنقىدكە توغرا مۇئامىلە قىلىشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرغىلى، ئەدەبىي تەنقىدىنىڭ نازارەتچىلىك، يېتەكچىلىك ۋە يول كۆرسىتىشچانلىق رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرغىلى، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ساغلام ۋە سىجىل تەرەققىياتىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ.

(3) ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيەسىنى ئاساس قىلغان ئەدەبىيات تەنقىدى مەسىلىسى. ماركسىزىم نەزەرىيەسى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى جۇڭگونى روناق تاپقۇزۇش ۋە گۈللەندۈرۈش، خەلق ئاممىسىنى ھاللىق سەۋىيەگە يەتكۈزۈش، جۇڭگو ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى نەزەرىيەۋى قورال. ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيەسى دۆلىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك ۋە رەھبەرلىك قىلىدىغان نەزەرىيەۋىي ئاساس. دۆلىتىمىز ئەدەبىي تەنقىدچىلەر قوشۇنى

مۇھاكىمە قىلىنمىدى، باھالانمىدى، ئۇتۇقلىرى ۋە كەمچىللىكلىرى دەل كۆرسىتىلمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەدەبىي تەنقىدنىڭ يېتەكچىلىك رولى جارى قىلدۇرۇلمىدى. شۇڭا، شى جىنپىڭنىڭ «نۇتۇق» تا ئېيتقان ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدى ھەققىدىكى تىرەن مۇلاھىزىلىرى ھەقىقەتەن ئورۇنلۇق.

2. شى جىنپىڭنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىگە بولغان

يېتەكچىلىك رولى

نەزەرىيەسىنى تەتقىق قىلىپ، ئەرەب ئالىمى خەلىل ئىبىن دىن باشلانغان ۋە پارس ئالىملىرىنىڭ تولۇقلىغان ۋە بېيىتقان ئارزۇ نەزەرىيە سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە بولغان تەسىرى ۋە ئۆزلەشتۈرۈش مەسىلىسىنى مۇلاھىزە قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى ئېلىمىزنىڭ بىر گەۋدىلىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى، جۈملىدىن ئەدەبىي تەنقىدچىلىكنىڭ تۈرتكىسىدە، شۇنداقلا رۇس تەنقىدچىلىكىنىڭ ئاكتىپ تەسىرى بىلەن راۋاجلىنىپ، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەدەبىي ئىجادىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. خەنزۇ ئەدەبىيات تارىخى، تەنقىدچىلىك تارىخى ۋە نەزەرىيەلىرىنىڭ تونۇشتۇرۇلۇشى، شۇنداقلا غەرب نەزەرىيەلىرىنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى مول نەتىجىلەرگە ئېرىشىپ، بىر تۈركۈم ئەدەبىي تەنقىدچىلەر قوشۇنى شەكىللەندى. كىتاب شەكىللىك تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئاساس قىلغان ئوبروزلار ئېلان قىلىندى، تەنقىد مېتودى ۋە ئۇسۇللىرى كۆپ خىللاشتى. بۇ زور ئۇتۇق. بۇ نەتىجىلەرنى كۆرۈش بىلەن بىرگە ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى سەگەكلىك بىلەن تونۇشىمىز ۋە تەھلىل قىلىشىمىز كېرەك.

1) ساقلانغان مەسىلىلەر

بىرىنچى، ئەدەبىي تەنقىدنىڭ قەدىمى ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ قەدىمى بىلەن ماس قەدەمدە ماڭالمىدى، تەنقىدچىلەرنىڭ تەنقىدچىلىك ئىدىيەسىدە مەدھىيەۋازلىق ئەۋج ئېلىپ، ئەدەبىي تەنقىدنىڭ يېتەكچىلىك رولى جارى بولالمىدى.

ئەدەبىيات - سەنئەت ھەققىدىكى بايانلىرى ۋە نۇقتىئىنەزەرلىرى چوڭقۇر، ئەتراپلىق، ئوبيېكتىپ ۋە كىشىنى قايىل قىلارلىق. نۆۋەتتە، دۆلىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، نۇرغۇن ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ ئەسەرلەر ۋاقتىدا ئىلمىي ۋە ئوبيېكتىپ

ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى جۇڭخۇا مىللىتى تەنقىدچىلىك ئىشلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇزۇن تارىخقا ۋە شەرەپلىك ئەنئەنگە ئىگە. ئۇنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئوخشاشلا زۆرۈردۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1019 - 1085) نىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىدە شائىرلارنىڭ ئورنى ۋە رولى ھەققىدە ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزۈپ، شائىرلارنىڭ تىل ماھارىتىنى ئالاھىدە باھالىغان، شۇنداقلا ئەسەرنى چۈشىنىش نۇقتىسىدىن قوبۇلچانلىق مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ ئولى بولغان. مەھمۇد قەشقىرى، ئەھمەد يۈكەنكى قاتارلىق ئەدىبلەر مۇ ئەدەبىياتنىڭ تىلى ۋە ئىپادىلەش ماھارىتى ھەققىدە ئاكتىپ پىكىر يۈرگۈزگەن. كىلاسسىك ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تارىخىدا ئەلشىر نەۋائىي (1441 - 1501) نىڭ ئورنى ۋە تۆھپىسى ھەممىدىن كۆرۈنەرلىك. ئۇ «مەجەلىسۇن نەفائىس» ئەسىرىدە تەسىرات تەنقىدچىلىك نۇقتىسىدىن 458 نەپەر شائىر - ئەدىبىنىڭ ھاياتى، ئىجادىيىتى، پەزىلىتى ۋە تەسىرى قاتارلىق تەرەپلەرنى ئىجادىي باھالاپ بەرگەن^[8]. نەۋائىينىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» ناملىق ئەسىرىدە پارس تىلى بىلەن چاغاتاي تىلىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلى سۆز بايلىقىنىڭ شېئىر ئىجادىيىتىنى مول قاپىيە مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ، ئىلمىي نۇقتىدىن ئىجادىيەتتە بەدىئىي تىل مەسىلىسىنى سىستېمىلىق مۇلاھىزە قىلغان. ئۇنىڭ «مىزانۇل - ئەۋزان» ناملىق ئەسىرىدە شېئىرلارنىڭ ۋەزىن

مەۋجۇت. بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلەردىن ھۇزۇرلىنىشىغا پاسسىپ تەسىر ئېلىپ كەلگەن ئېغىر مەسىلە.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلەر قوشۇنى قۇرۇلۇشى مۇنتىزىملىشىش، ئويۇشۇش ۋە ھەمكارلىشىش جەھەتتە ئاجىز، ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلەرنىڭ سانى ۋە سۈپىتى يەنىلا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن، ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن يىراق. ئۇيغۇر ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى بىر تۈركۈم پېشقەدەم ئەدەبىي تەنقىدچىلەرنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن شەكىللەندى ۋە كۆلەملەشتى. يەنە بىر تۈركۈم قىران غوللۇق ئەدەبىي تەنقىدچىلەر بىلەن كۈچلەندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئالىي مەكتەپ ئەدەبىيات تەتقىقاتى يۆنىلىشى بويىچە ئوقۇۋاتقان دوكتور ۋە ماگىستىرلاردىن تەشكىللەنگەن ياش تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدنىڭ قوشۇن قۇرۇلۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى. گەرچە تەنقىدچىلەر قوشۇنى زورايغاندەك بولسىمۇ، ھەمكارلىشىش ۋە مەسلىھەتلىشىش ھالقىسى كەم، ھەممەيلەن ئۆز ئالدىغا تەتقىقات قىلىپ، كۆپ كىشى بىر تېما، يەنى تەسىرى چوڭراق ئاپتور ياكى تەشۋىقاتى كەڭرەك ئەسەرگە يۈرۈش قىلىدىغان، نەشر قىلىنغان ئەدەبىي كىتابلار، ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىۋاتقان ئەسەرلەرگە دىققەت - ئېتىبارى يەتمەيدىغان ھادىسە بىر قەدەر ئومۇميۈزلۈك. تەنقىدچىلەر قوشۇنىدا نام - ئابروي قوغلىشىشنى نىشان قىلىدىغان ناتوغرا ئىدىيە، سان قوغلىشىپ سۈپەت قوغلاشمايدىغان شوھرەتپەرەسلىك خاھىشى بىر قەدەر گەۋدىلىك. تەنقىدچىلەرنىڭ كەسپىي سەۋىيەسى بىر قەدەر ئۆسكەن، مۇنتىزىم ئىلمىي ئۇنۋان سىستېمىسى بويىچە تەربىيەلەنگەن بولسىمۇ، بىراق يېڭى نەزەرىيەلەرنى ئۆگىنىشى، ھەزىم قىلىشى ۋە قوللىنىشى يېتەرسىز. تەنقىدچىلەردە «ئېسىل ئەسەرلەرنى مەدھىيەلەپ، ناچارلىرىنى قامچىلاپ، چاكىنلىرىنى تازىلاپ، سەرخىللىرىنى ماختايدىغان» تەنقىد روھى كەمچىل.

ئۈچىنچى، ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيەسىنى سىستېمىلىق ئۆگىنىش يېتەرسىز، ماركسىزىملىق مەيدان

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى پارتىيەمىز ۋە دۆلىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت سىياسىتى ۋە مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنىڭ كاپالىتى، يازغۇچى - شائىرلارنىڭ ئەجىرى ۋە كەڭ ئوبزورچى - ئوقۇرمەنلەرنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن زور تەرەققىيات ۋە ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. پىروزا، شېئىرىيەت، نەسر ۋە دىرامماتورگىيە قاتارلىق ژانىرلاردىكى ئەسەرلەرنىڭ سانى ۋە كۆلىمى ئاشتى، ئىجادىيەت قوشۇنى زورايدى، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى، ئوسلۇپ ۋە قۇرۇلما جەھەتلەردە زور بۆسۈش بارلىققا كەلدى. بۇ ئەسەرلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېستېتىك ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتتى. بىراق، نۇرغۇن ئەسەرلەر تېگىشلىك باھاغا ۋە مۇلاھىزىگە ئېرىشەلمىدى. يازغۇچىلارغا ئەسىرنىڭ ئارتۇقچىلىق ۋە كەمچىلىكى ئۆز ۋاقتىدا كۆرسىتىلمىدى، ئۇلارنىڭ يېڭى ئىجادىيەتلىرى ئۈچۈن تەجرىبە - ساۋاق يەكۈنلەنمەي، بەزى سۈپەتسىز، پۇچەك، ھەتتا چاكىنا ئەسەرلەر بازار تېپىپ، كىشىلەرنىڭ بەدىئىي زوقلىنىش يۈزلىنىشى ئېغىپ كەتتى. بەزى مەسىلە بار، ھەتتا ئېغىر مەسىلە بار ئەسەرلەر تەنقىد قىلىنمىدى، مەسىلىلەر چوڭقۇر قېزىلمىدى. ئەسەرنىڭ ياخشى گېپىنى قىلىپ، ناچار تەرىپىنى قىلمايدىغان، خۇددى شى جىنپىڭ «نۇتۇق» تا ئېيتقاندا «ماختاش ۋە ئۆز - ئۆزىنى ماختاش، مەھىيەلەش ئۆز - ئۆزىنى مەدھىيەلەش، چاكىنلارچە ماختاپ ئۇچۇرۇش» تەك مەدھىيەۋازلىق ۋە خۇشامەتچىلىك تۈسىنى ئالغان ناتوغرا خاھىش باش كۆتۈردى. گەرچە يېتەرسىزلىكلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئوبزورلار بولسىمۇ، لېكىن سان جەھەتتىن چەكلىك، يەنە كېلىپ بۇ خىل تەنقىد ماقالىلىرىدە شەخسىي غەزەز ئارىلىشىپ قالغان، يازغۇچىلارنىڭ ياكى تەتقىقاتچىلارنىڭ شەخسىيەتكە زىيان يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ھەتتا تىل - ھاقارەت ياكى كىنايە - تەنە تۈسى قويۇق بولغان، ئىلمىي تەنقىد قارشىغا دەخلى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان مەسىلىلەر مەۋجۇت. ئۇنىڭدىن باشقا يازغۇچى، شائىرلار ماختاشنى تەمە قىلىپ، تەنقىدنى ياقىتۇرمايدىغان، تەنقىدچىلەرنى ياقىتۇرماي، ماختىغۇچىلارنى قارشى ئالىدىغان، ئەدەبىي تەنقىدنىڭ رولىغا بولغان تونۇشى يېتەرسىز، تەنقىدنى قوبۇل قىلمايدىغان بىنورمال ھادىسە

يازغۇچىلارنى شى جىنپىڭنىڭ «نۇتۇق» نى ئۆگىنىش، ئىگىلەش ۋە ئۆزلەشتۈرۈشكە تەشكىللىشى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەدەبىيات ئىنستىتۇتلىرى يازغۇچى، شائىرلارغا بولغان تەربىيە - تەشۋىقاتنى كۈچەيتىشى لازىم.

ئىككىنچى، شى جىنپىڭنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشى ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلەر قوشۇنىنىڭ ساپا، سەۋىيە قۇرۇلۇشىدا مۇھىم رولغا ئىگە. شى جىنپىڭ تەلەپ قىلغان ئەدەبىي تەنقىدچىلەر ھازىرلاشقا تېگىشلىك تەنقىد روھى بىزنىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىرىمىزدە تېخى كەمچىل. تەنقىد ئەخلاقى ۋە تەنقىدتىكى ئىلمىي پوزىتسىيە تېخى ئاجىز. شۇڭا بىز ئەدەبىي تەنقىدچىلەرنى سىياسىي ئاغنى ئۆستۈرۈش، كەسپىي ئەخلاق بىلىملىرىنى ئۆگىنىشكە دەۋەت قىلىشىمىز، ئىلمىي ۋە مەدەنىي تەنقىد ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلىشىمىز ۋە توغرا قىلمىغان ئوبزورچىلارنى ئېچىپ تاشلاش ۋە خاتالىقنى تۈزىتىشكە مەجبۇر قىلىشىمىز كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلەر قوشۇنىنى ئەدەبىيات نەزەرىيە بىلىملىرى بىلەن پۇختا قوراللىنىشقا، ئۆزۈڭىز ئۆگىنىشكە ۋە ئىلگىرىلەشكە ئىلھاملاندۇرۇش، ئۇيغۇر ئەدەبىيات نەزەرىيە قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىد سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇش كېرەك. ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلەر قۇرۇلۇشى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكى، ياخشى ئەدەبىيات - سەنئەت سىياسەت، لۇشەن ۋە فاڭجىنلىرىنىڭ ئەمەلىيلىشىشى ۋە كەڭ ئەدەبىي تەنقىدچى، تەنقىدچىلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئىشقا ئاشىدۇ. بۇنىڭدا ئەدەبىي تەنقىدچىلەر قوشۇنىنىڭ ھەمكارلىق، تەقسىمات ۋە بىرلىشىش روھى ئەدەبىي تەنقىد قوشۇن قۇرۇلۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئۈچىنچى، شى جىنپىڭنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشى ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ئاساسىنى كۈچەيتىش ۋە تولۇقلاشتا مۇھىم رولغا ئىگە. ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيەسىنى تولۇقلاش، كۈچەيتىش ۋە ئۆگىنىش بىر مۇرەككەپ جەريان. ئالدى بىلەن ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ماۋزېدۇڭ ۋە دېڭ شياۋپىڭ قاتارلىق

ۋە نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئەدەبىي تەنقىدكە باغلاش ۋە قوللىنىش تېخىمۇ كەمچىل. شى جىنپىڭ «پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر خىزمەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق»^[9] تا ئېيتقاندا بەزىلەردە «ماركسىزىمنىڭ ۋاقتى ئۆتتى» دېدىغان بىر تەرەپلىمە قاراش يوقمۇ ئەمەس. غەرب نەزەرىيەسىنىڭ كۆپلەپ تونۇشتۇرۇلۇشى بىلەن يېڭىچە بۇ ئەدەبىيات نەزەرىيە ۋە مېتودلارغا مەپتۇن بولۇپ كەتكەن ياش تەنقىدچىلەر كلاسسىك تەنقىد ئەنئەنىسى ۋە ماركسىزىملىق ئەدەبىي تەنقىدنى كونا ۋە زاماندىن قالغان دەپ ئانچە تىلغا ئالمايدىغان بولدى. ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيەسى دەرسى ئالىي مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات كەسىپلىرىدە دەرس سائىتى ئازلىدى، مەزمۇنى ئىخچاملاشتۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيەسىنى چوڭقۇر ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش يېتەرلىك بولمىدى، شۇڭا ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك قوشۇنىنىڭ سەزگۈزلۈكى، مەيدان ۋە پوزىتسىيە ئېنىقلىقى دېگەندەك ئۆتكۈر ۋە روشەن بولالماي قالدى.

2) يېتەكچىلىك ئىدىيەسى ۋە رولى

شى جىنپىڭنىڭ «نۇتۇق» تا ئېيتقان ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىد ھەققىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرى ۋە قاراشلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرگە قارىتا تۈزىتىش، توغرىلاش ۋە يېتەكچىلىك قىلىش رولى ناھايىتى زور.

بىرىنچى، شى جىنپىڭنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشى ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ساھەسىدە ساغلام، ئىلمىي، ئوبېيكتىپ ۋە توغرا تەنقىد قارىشى تۇرغۇزۇپ، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى توغرا ھەل قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىدە مەدەنىيە - ماختاشنى ئاساس قىلىپ، تەنقىد قىلمايدىغان ياخشىچاق بولۇش مەسىلىسىنى تۈزىتىش ۋە توغرىلاشتا «نۇتۇق» نىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى بار. يازغۇچى، شائىرلارنىڭ تەنقىدكە توغرا قارىمايدىغان، ئەدەبىي تەنقىدچىلەرنى توغرا تونۇمايدىغان ناتوغرا ھالەتتىن ئۇلارنى تەنقىدنى نورمال قوبۇل قىلىدىغان، تەنقىدكە ۋە تەنقىدچىلەرگە توغرا قارايدىغان ھالەتكە ئۆتۈشتە مۇھىم رولى بار. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەر دەرىجىلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى ۋە يازغۇچىلار ئۇيۇشمىلىرى

نەزەرىيەۋىلىككە، ئىلمىيلىققا، چوڭقۇرلۇققا، يىراقنى كۆرەرلىككە ۋە يېتەكچىلىككە ئىگە. ئۇنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتىدە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيىتى ۋە رولى بار. يولداش شى جىنپىڭنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قارىشى ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات ئىشلىرىنىڭ بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ ساقلانغان مەسىلىلىرىنى تەھلىلى قىلىش، كۆرسىتىش ۋە ئۇنى ھەل قىلىش جەھەتتە مۇھىم يېتەكچىلىك رولغا ئىگە.

ماركسىزمچىلارنىڭ ئەسلىي ئەسەرلىرىنى قېتىرقىنىپ ئوقۇپ، ئۆگىنىشىمىز لازىم. ئىككىنچى قەدەمدە، ئۇنى تەپەككۈر ئارقىلىق ئۆز بىلىمىمىزگە ئايلاندۇرۇشىمىز، ئۇنى ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىي تەنقىد ۋە ئەدەبىيات نەزەرىيە ئەمەلىيىتىگە، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىد ۋە ئەدەبىيات نەزەرىيە ئەمەلىيىتىگە ماسلاشتۇرۇشىمىز كېرەك. ئۈچىنچى قەدەمدە ماركسىزملىق نۇقتىئىنەزەر، مېتود ۋە مەيداندا چىڭ تۇرۇپ، ئۇنى ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتە قوللىنىشىمىز، ئۇنىڭغا خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز كېرەك. ئومۇمەن، باش شۇجى شى جىنپىڭنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدى ھەققىدىكى قاراشلىرى

ئىزاھلار:

- [1][2][3][4] 中央文献研究室编. 习近平治国理政文献选编 [M]. 北京: 党建出版社, 2016:204.
 [5][6][7] 中央文献研究室. 习近平治国理政文献选编[M].北京: 中央文献出版社、党建出版社, 2016:205.
 [8] كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى ھەققىدە» [M]. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005: 42، 43.
 [9] 习近平. 在全国哲学社会科学工作座谈会上的讲话, 2015. 5. 18. 人民网 politics. people. com. cn 2015. 5. 17 新华网. news. xinhuanet. com/2015. 5. 17

پايدىلانمىلار:

1. 中央文献研究室编. 《习近平治国理政文献选编》 [M]. 北京: 中央文献出版社、党建出版社, 2016.
2. 习近平: 《在全国哲学社会科学工作座谈会上的讲话》 2015. 5. 18, 人民网: politics_people_com_cn2015. 5. 17; 新华网: news. xinhuanet. com/2015. 5. 17.
3. 中共中央宣传部编: 习近平总书记系列重要讲话读本 [M]. 北京: 学习出版社、人民出版社, 2016.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلىم ئابدۇرېھىم

نەرسە ھوقۇقى قانۇنى بىلەن مەراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدىكى ئۆزئارا تەسىرى توغرىسىدا*

رىشات ھەسەن، گۈلباھار نىياز

1. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى قانۇن تەتقىقات ئورنى، ئۈرۈمچى. 830011:

2. شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتى قانۇن پەنلىرى ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046:

قىسقىچە مەزمۇنى: «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، نەرسە ھوقۇقى قانۇنى بىلەن مەراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمى ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە ئىجابىي ۋە سەلبىي نۇقتىدىن ئۆز ئارا تەسىر پەيدا قىلدى. بۇ خىل تەسىر سەۋەبىدىن شەكىللەنگەن قانۇنىي مۇناسىۋەتنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئەھمىيىتىنى ھەرگىزمۇ تۆۋەن چاغلىغىلى بولمايدۇ. بۇ ماقالىدە، بۇ ئىككىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىلىش بىلەن بىرگە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا تەسىرچانلىق ئىجابىي ۋە سەلبىي نۇقتىدىن تەھلىل قىلىندۇ. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: نەرسە ھوقۇقى قانۇنى؛ مەراسقا ۋارىسلىق قىلىش؛ ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى؛ ئۆزئارا تەسىرچانلىق

物权法和遗产继承公证制度在司法实践中的相互影响

热夏提·艾山，古丽巴哈尔·尼牙孜

摘要：“物权法”实施以来，物权法与遗产继承公证制度在司法实践中从正反角度产生了相互影响。因这种影响而形成的各种法律关系在社会生活中的意义绝不能低估。本文中见解两者的主要内容以及在此基础上从正反两个角度分析两者间的相互影响性。

关键词：物权法；遗产继承；公证；相互影响性

Abstract: Since the establishment of “Property Law”, the interaction effects between “Property Law” and notarization of inheritance succession in juridical practice has been put forward. Therefore, the interaction effects cannot be underestimated. This paper analyzes both positive and negative influences and their interactions based on the content of the law.

Keywords: Property Law; Notarization of Inheritance Succession; interaction

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: D923.5، D923.2

1. «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نىڭ مەزمۇنى

يېقىندىن دىققەت قىلىشقا باشلىدى. «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» دەل مۇشۇ ئېھتىياجنىڭ مەھسۇلىدۇر. «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نىسبەتەن ياش قانۇن بولۇپ، 2007 - يىلى تۈزۈلگەن. ئۇ ئاساسلىقى نەرسىنىڭ تەۋەلىكىنى تېخىمۇ ئېنىق ھەم تەپسىلىي ئايدىڭلاشتۇرۇش، ھوقۇق ئىگىلىرىنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئەتىنى تېخىمۇ مۇكەممەل قانۇنىي ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىش، پۇقرالارنىڭ قانۇن

دۆلەت ئىسلاھات - ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويغان 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاپالىق كۈرەش قىلىشى ۋە ھارماي - تالماي تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە غايەت زور ماددىي بايلىق يارىتىلدى. خەلق شۇ ماددىي بايلىقنى يارىتىش بىلەن بىرگە، ئۇنى مەخسۇسلاشقان بىر قانۇن بىلەن قوغداشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى تەدرىجىي تونۇپ يەتتى ۋە بۇ مەسىلىگە

*بۇ ماقالە 2017 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتورلار: رىشات ھەسەن (1979 - يىلى 8 - ئايدا توغۇلغان)، ياردەمچى تەتقىقاتچى، ئادەت قانۇنى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. گۈلباھار نىياز (1969 - يىلى 8 - ئايدا توغۇلغان)، لېكتور، جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى ۋە ئادۋوكاتلىق، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

قانۇن بويىچە تەكشۈرۈلۈپ، ھەق - تەلەپ سۈبېيىكتلىرىنىڭ نەرسە تەۋەلىكىگە بولغان تەلپىنى پاكىتىنى ئاساس، قانۇننى ئۆلچەم قىلغان ھالدا ئايرىش بىلەن بىرگە، ئۇنى قانۇن مۇھاپىزىتى ۋە قانۇن مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەپ، قانۇنىي مۇناسىۋەتنىڭ توغرا ھەل بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، نەرسىنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدۇ. نەرسىنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمدارلىقى ئۇنىڭ تەۋەلىكىنىڭ توغرا، ئىلمىي ۋە قانۇنلۇق ئايرىلىشى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ. چۈنكى نەرسە تەۋەلىكىنىڭ ئايرىلىشىنىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقى نەرسىنىڭ ئىشلىتىلىشىدە زىددىيەت پەيدا قىلىدۇ. بۇ تەبىئىي ھالدا نەرسىنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمدارلىققا ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» دەل مۇشۇ خىل يوشۇرۇن خەۋپنى يوقىتىش ۋە ئاجىزلاشتۇرۇش فۇنكسىيەسىنى ئۆزىدە ھازىرلىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نىڭ بۇ فۇنكسىيەسى نەرسىنىڭ تەۋەلىكىنى توغرا ئايدىڭلاشتۇرۇشنى، ھوقۇق ئىگىسىنىڭ شۇ نەرسىگە بولغان قانۇنلۇق ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغداشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.

ئېگىنى ئۆستۈرۈپ، قانۇن، ئىنتىزامغا ئەمەل قىلىشقا يېتەكلەش قاتارلىقلارنى مەقسەت قىلغان، ھوقۇقنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشىدىن شەكىللەنگەن ھەق - تەلەپ مۇناسىۋىتىنى تەكشۈرۈش قانۇن - قائىدىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نى ئۆزىگە خاس فۇنكسىيەگە ئىگە بولۇپ، بىرىنچىدىن، نەرسىنىڭ تەۋەلىكىنى ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرىدۇ. نەرسىنىڭ تەۋەلىكىنى ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇش «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نى تۈزۈش ۋە ئۇنى يولغا قويۇشنىڭ يادروسى بولۇپ، «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» دەل شۇ فۇنكسىيەنى جارى قىلدۇرۇش ئارقىلىق، ھوقۇق ئىگىلىرىنىڭ نەرسە ھوقۇقى جەھەتتىكى قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئەتنى قوغداش بىلەن نەرسىنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ھوقۇق ئىگىلىرىنىڭ نەرسە ھوقۇقى جەھەتتىكى قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئەتنى ھىمايە قىلىدۇ. يەنى ئاساسلىقى نەرسىنىڭ تەۋەلىكىنى ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇش ئارقىلىق، ھەق - تەلەپ سۈبېيىكتلىرىنىڭ تالاش - تارتىشلىرىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، ھەق - تەلەپ مۇناسىۋەتلىرىنى

2. مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمى

1) مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكى
مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى - دۆلەت قانۇنى ئېتىراپ قىلغان ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى خادىملىرى چىقارغان ۋارىسلارنىڭ مىراس قالدۇرغۇچىلارنىڭ مىراسىغا قانۇن بويىچە ۋارىسلىق قىلىشىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان نوپۇزلۇق ئىسپاتتىن ئىبارەت. دۆلەتتىمىزدە مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى: ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئاپپاراتى دۆلەتكە ۋاكالىتەن مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى كەسىپى ھوقۇقىنى بىر تۇتاش يۈرگۈزۈپ، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىشقا ئائىت گۇۋاھلىق ئىشلىرىنىڭ ھەقىقىي، قانۇنلۇق بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. ۋارىسلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇقىغا

مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورنىنىڭ ئاساسلىق، شۇنداقلا بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان كەسىپى گۇۋاھلىقى تۈرى ھېسابلىنىدۇ. دۆلەتتىمىزنىڭ ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئەمەلىيىتىدە، مىراسقا ۋارىسلىق قىلغۇچىغا ئىزچىل ھالدا ئەدلىيە مىنىستىرلىقى ئېلان قىلغان مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆججەتلىرىنىڭ مەزمۇنى ئاساس قىلىنىپ، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى خېتى چىقىرىپ بېرىلگەن. ئۇ بىر تۈرلۈك غەيرى دەۋا ۋاستىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئائىلە مۇناسىۋىتىنى ساقلاش جەھەتتە مۇھىم رول ئويناپ كەلدى.

ۋاقت، ئورۇن، تىل ۋە ھاكىمىيەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇ خەلقئارادا ئۆتۈشلۈك قانۇن ھۆججىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن، دۆلەت ھالقىغان مېراسقا ۋارىسلىق قىلىش دېلولىرىنى ئالاقىدارلارنىڭ قانۇنلۇق تەلپى بويىچە ئىشلىيەلەيدۇ. بۇ ئىقتىدارى ئۇنىڭ ۋاستىچىلىق فۇنكسىيەسىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ خەلقئارالىق ھەق - تەلەپ مۇناسىۋەتلىرىدىكى مۇھىم قورال ھېسابلىنىپ، ئارزىنلارنى ئازايتىپ، ئۆزئارا ئىشەنچنى تىكلەش رولىغا ئىگە، دەپ قارىلىدۇ.

3) مېراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت

گۇۋاھلىقنىڭ تۈرلىرى

مېراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى مېراس قالدۇرغۇچىلارنىڭ مال - مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ قانۇن بويىچە ئىگە بولىدىغان ھوقۇقىدۇر. ئۇ سۈبىيىكى مەخسۇس بېكىتىلگەن ھوقۇق بولۇپ، قانۇن بويىچە بېكىتىلگەن ۋارىس ۋە ۋەسىيەت بويىچە بېكىتىلگەن ۋارىستىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مېراس قالدۇرغۇچى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ۋارىسلىق باشلىنىدۇ. بۇ خىل ھوقۇق ماھىيەت جەھەتتە تەبىئىيلا شەكىللىنىدىغان بولۇپ، مەلۇم بىر ئورگاننىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشىنى شەرت قىلمايدۇ. ۋارىسلىق بىر تۈرلۈك ھادىسە بولۇش سۈپىتى بىلەن، قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيەسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پۇقرالارنىڭ ۋاپات بولۇشى ياكى ۋاپات بولغانلىقى جاكارلانغاندىن باشلاپ، مېراس قالدۇرغۇچىنىڭ مېراسى، ھەقدارلىق ھوقۇقى ۋە قەرزىگە نىسبەتەن، ۋارىسلارنىڭ قانۇندا بېكىتىلگەن تەرتىپ بويىچە ۋارىسلىق قىلىدىغان ھەق - تەلەپ قانۇن ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ.

كاپالەتلىك قىلىپ، تۈرلۈك تالاش - تارتىشلارنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ، ۋارىسلارنىڭ قانۇن ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، قانۇن - ئىنتىزامغا ئەمەل قىلىش تەربىيەسى بېرىش رولىنى ئوينايدۇ.

2) مېراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت

گۇۋاھلىق تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي فۇنكسىيەسى

بىرىنچى، مېراس قالدۇرۇش بىلەن مېراسقا ۋارىسلىق قىلىشنى قانۇن بويىچە قوغدايدۇ. ئاساسلىق ھۆكۈمەت گۇۋاھلىق تارماقلىرى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق، مېراس قالدۇرغۇچىلارنىڭ ۋارىسلارغا مېراس قالدۇرۇش، ۋارىسلارنىڭ مېراسقا ۋارىسلىق قىلىشىنى قانۇنىي تەرتىپ بويىچە ئېلىپ بېرىشقا يېتەكلەيدۇ. ئۇلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇقىنى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىق مۇھاپىزىتى ۋە مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەپ، راستچىل، قانۇنلۇق بولۇش ئاساسىدا، ئالاقىدار تەرەپلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرۇپ، قانۇنىي ھەرىكەتنىڭ توغرا يۈرگۈزۈلۈشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئىككىنچى، قانۇننىڭ توغرا يۈرگۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ. مېراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىق تۈزۈمى مەزكۇر قانۇنىي مۇناسىۋەتنى ھەل قىلىشنىڭ ئالدىنقى سېپى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىق پائالىيىتى ئارقىلىق قانۇننىڭ توغرا يۈرگۈزۈلۈشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تالاش - تارتىشنى ئىمكانقەدەر ئازايتىپ، مېراس دەۋالىرىنى ئەڭ يۇقىرى چەكتە كونترول قىلىدۇ. پۇقرالارنىڭ قانۇن ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مېراس قالدۇرغۇچى ۋە ۋارىسلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قوغدايدۇ.

ئۈچىنچى، ۋاستىچىلىق فۇنكسىيەسىگە ئىگە. مېراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىق تۈزۈمى

3. نەرسە ھوقۇقى قانۇنى بىلەن مېراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقنىڭ ئەدلىيە

ئەمەلىيىتىدىكى ئۆزئارا تەسىرى

«نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» تۈزۈلۈپ يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ئەسلىي مەنىدىكى مېراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىق تۈزۈمىگە بىر

1) «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نىڭ مېراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىق تۈزۈمىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى

قەدەر زور تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭغا ئىجابىي ۋە سەلبىي نۇقتىدىن قاراش كېرەك.

ئىجابىي تەسىرى: بىرىنچى، «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نىڭ تۈزۈلۈپ يولغا قويۇلۇشى سەۋەبلىك، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى دېپولرى سان جەھەتتە ئازىيىپ، سۈپەت جەھەتتە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. چۈنكى بۇ تۈردىكى دېلودا ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورۇنلىرى مىراسقا ۋارىسلىق قىلىشنى تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن، ئۇلارنىڭ بايانىنى ئاڭلاش، تەمىنلىگەن ئىسپات ماتېرىياللىرىنى بىرمۇ - بىر دەلىللەش، راست - يالغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىش، ھەقىقىي، قانۇنلۇقلۇقىنى تەكشۈرۈش قاتارلىق بىر قاتار ئىش ھالقىلىرى بويىچە خىزمەت قىلىدۇ. بۇنداق مۇرەككەپ ئىش ھالقىلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، مىراسقا ۋارىسلىق قىلغۇچىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى باشلىنىشى بىلەنلا نەرسە ھوقۇقىغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى تىزىمغا ئالدۇرىدىغان ئورگانلارغا بىۋاسىتە تىزىمغا ئېلىشقا ئىلتىماس قىلىشى بىر قىسىم ئاددىيلىق دېپولارنىڭ ئاسانلا بىر تەرەپ بولۇشىغا سەۋەب بولۇپ، مۇرەككەپ مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى دېپولرىنىڭ توغرا، سۈپەتلىك ئىشلىنىشىگە تۈرتكە بولىدۇ.

ئىككىنچى، «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نىڭ تۈزۈلۈپ يولغا قويۇلۇشى سەۋەبلىك، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى خادىملىرىنىڭ خىزمەت مىقدارىنىڭ زىيادە كۆپ بولۇپ كېتىشى ئۈنۈملۈك تىزگىنلىنىپ، خىزمەت ئۈنۈمدارلىقى ئاشۇرۇلدى. مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنىڭ ئورۇن بېسىپ ۋارىسلىق قىلىش، ۋارىسلىقنىڭ يۆتكىلىشى، ۋارىسلىقتىن ۋاز كېچىشتىكى مەقسەتنى تەكشۈرۈش، ئاساسلىق مىراسنىڭ مىقدارى ۋە ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ دائىرىسى، كۆپ مىراسخورلارنىڭ ۋارىسلىق قىلىشتىكى تەرتىپى ۋە ئېرىشىدىغان نىسبىتى، ۋەسىيەتنىڭ ھەقىقىي ۋە قانۇنلۇق بولۇشى، ۋەسىيەت بويىچە ۋارىسلىق قىلغۇچىنىڭ سالاھىيىتى ۋە مىراسقا ۋارىسلىق قىلغۇچىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق بىر قاتار كونكرېت تۈرلىرى بولۇپ، ھەر بىر تۈر خېلى زور ھەجىمدىكى خىزمەت مىقدارىنى شەكىللەندۈرۈپ،

ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى خادىملىرىنىڭ خىزمەت بېسىمىنى ئاشۇرۇۋېتىدۇ ۋە خىزمەت ئۈنۈمدارلىقىغىمۇ تەسىر يەتكۈزىدۇ. «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نىڭ ئالاقىدار ماددىلىرىدىكى بەلگىلىمە ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىغا سۇنۇلغان ئىلتىماسنى ئازايتىپ، خىزمەت بېسىمىنى تەبىئىي ھالدا يېنىكلىتىپ، ئۈنۈمدارلىقنى ئاشۇرىدۇ.

ئۈچىنچى، «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نىڭ تۈزۈلۈپ يولغا قويۇلۇشى مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىدىن باشقا ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈرلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بىرگە، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى دېپولرىنىڭ بېجىرىلىشىنى زور مىقداردىكى زېھىن كۈچ، مالىيە كۈچى ۋە باشقا ئىمكانىيەت بوشلۇقىغا ئېرىشتۈرىدۇ. جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ساھەسىگە بولغان يېڭى ھەم يوشۇرۇن ئېھتىياجلىرىنىڭ قېزىپ چىقىلىپ، ئۇنىڭ يېڭى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈرىگە ئايلىنىشىغا مۇئەييەن شەرت - شارائىت ھازىرلايدۇ.

سەلبىي تەسىرى: بىرىنچى، «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نىڭ تۈزۈلۈپ يولغا قويۇلۇشى سەۋەبلىك، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنىڭ كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلىدى. «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نىڭ 29 - ماددىسىدا: «مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ياكى ھەدىيە قىلىش يولى بىلەن ئېرىشىلگەن نەرسە ھوقۇقى ۋارىسلىق ياكى ھەدىيە قىلىش باشلانغاندىن باشلاپ كۈچكە ئىگە بولىدۇ»، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ بەلگىلىمىگە ئاساسلانغاندا، ۋاپات بولغۇچى ھايات ۋاقتىدا مىراسقا ۋارىسلىق قىلغۇچىغا قالدۇرغان نەرسە ھوقۇقى تىزىمغا ئېلىنمىسىمۇ بولىدۇ، يەنى ۋارىسلىق قىلغۇچى نەرسە ھوقۇقىغا تەبىئىي يوسۇندا ئېرىشىدۇ. شۇ سەۋەبلىك مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى نەرسە ھوقۇقىغا ئېرىشىشنىڭ ھەل قىلغۇچ ئامىلى بولماي قالىدۇ. بۇ ئېنىقلا مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىنىڭ تەرەققىيات بوشلۇقىنى چەكلەيدۇ.

ئىككىنچى، «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نىڭ تۈزۈلۈپ يولغا قويۇلۇشى سەۋەبلىك، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىنىڭ ئىقتىسادىي

يولغا قويۇلۇشىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى مۇناسىۋەتلىك قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنىڭ نەرسە ھوقۇقى قانۇنىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا كۆرسىتىۋاتقان تەسىرىنىمۇ ئىجابىي ۋە سەلبىي نۇقتىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئىجابىي تەسىرى: بىرىنچى، مۇناسىۋەتلىك قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمى نەرسە ھوقۇقى قانۇنىنىڭ مۇكەممەللىشىپ بېرىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. چۈنكى نەرسە ھوقۇقى قانۇنىنىڭ تۈزۈلۈپ يولغا قويۇلغىنىغا 10 يىلچە بولدى. دۆلىتىمىز قانۇن سىستېمىسىغا نىسبەتەن ئۇ تېخى بىر ياش قانۇن بولۇپ، ئالاقىدار ماددىلىرى تېخى مۇكەممەللىشىپ كېتەلمىدى. ۋەھالەنكى، مۇناسىۋەتلىك قىلىش بولسا كىشىلەرنىڭ بىۋاسىتە مەنپەئەتكە چېتىلىدىغان، مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان، كونكرېت ۋە جانلىق مەزمۇنغا ئىگە قانۇنىي مۇناسىۋەت. نەرسە ھوقۇقى قانۇنى ھازىرچە بۇ خىل مۇرەككەپ قانۇنىي مۇناسىۋەتنى تەكشۈشنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقىپ كېتەلمەيدۇ. ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى نەرسە ھوقۇقى قانۇنىنىڭ ئۈنۈم كۈچى ۋە ئەمەلىي ئىجرا قىلىنىش ئىقتىدارىغا جەڭ ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭ مۇكەممەللىشىپ بېرىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئىككىنچى، مۇناسىۋەتلىك قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمى نەرسە ھوقۇقى قانۇنىنىڭ ئالاقىدار ماددىلىرىدىكى يوقۇقلارنى ئېتىدۇ. چۈنكى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك نەرسە ھوقۇقى قانۇنىنىڭ 29 - ماددىسىدا: «مۇناسىۋەتلىك قىلىش ياكى ھەدىيە قىلىش يولى بىلەن ئېرىشىلگەن نەرسە ھوقۇقى ۋە مۇناسىۋەتلىك قىلىش باشلانغاندىن باشلاپ كۈچكە ئىگە بولىدۇ»، دەپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، بۇ ماددا بىر قەدەر ئابىستىراكت، پىرىنسىپال بولۇپ، كونكرېت ئىجرا قىلىش جەريانىدا نۇرغۇن مۇرەككەپ ۋە ئەمەلىي بولغان مۇناسىۋەتلىك قىلىش دېلىللىرىنى توغرا ھەم تەلۋىكۈس بىر تەرەپ قىلىپ كېتەلىشى ناتايىن. بۇ خىل مەزمۇندىكى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئالاقىدار قانۇن ماددىلىرىنىڭ تۈزۈلۈپ يولغا قويۇلۇشى ۋە مۇكەممەللىشىش جەريانىدا كۆرۈلگەن يوقۇقلارنى

مەنبەسى ئېغىر چەكلىمىگە ئۇچرىدى. مۇناسىۋەتلىك قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئەڭ ئاساسلىق، ئەڭ مۇھىم، ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورۇنلىرىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي كىرىم مەنبەلىرىنىڭ بىرى ئىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن مۇناسىۋەتلىك قىلىشنى تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىش، ئۇلارنىڭ ئىلتىماسى ۋە بايانىنى تەپسىلىي ئاڭلاش، كۆرۈپ چىقىش، تەمىنلىگەن ئىسپات ماتېرىياللىرىنى بىر مۇ - بىر دەلىللەش، راست - يالغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىش، ھەقىقىي، قانۇنلۇقلىقىنى تەكشۈرۈش قاتارلىق بارلىق جەريانلارنىڭ ھەممىسى ھەقىقىي مۇلازىمەت جەريانلىرىدۇر. لېكىن مۇناسىۋەتلىك قىلغۇچىنىڭ نەرسە ھوقۇقىغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى تىزىمغا ئالدۇرىدىغان ئورگانلارغا بىۋاسىتە تىزىمغا ئېلىنىشى سەۋەبلىك، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورۇنلىرىنىڭ بۇنىڭدىن كىرىدىغان كىرىمى زور دەرىجىدە ئازلاپ، ئىقتىسادىي كىرىمى ئېغىر چەكلىمىگە ئۇچرىدى.

ئۈچىنچى، «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى» نىڭ تۈزۈلۈپ يولغا قويۇلۇشى سەۋەبلىك، مۇناسىۋەتلىك قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنىڭ كونكرېت تۈرلىرى تەسىرگە ئۇچرىدى. مۇناسىۋەتلىك قىلىشنىڭ ئورۇن بېسىپ ۋە مۇناسىۋەتلىك قىلىش، ۋە مۇناسىۋەتلىك قىلىشنىڭ يۆتكىلىشى، ۋە مۇناسىۋەتلىك قىلىشنىڭ مەقسىتىنى تەكشۈرۈش، ئاساسلىق مۇناسىۋەتلىك مەقدارى ۋە مۇناسىۋەتلىك قىلغۇچىلارنىڭ دائىرىسى، مۇناسىۋەتلىك قىلىشنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىلىشنىڭ تەرتىپى ۋە ئېرىشىدىغان نىسبىتى، ۋە مۇناسىۋەتلىك ھەقىقىي ۋە قانۇنلۇق بولۇشى، ۋە مۇناسىۋەت بويىچە مۇناسىۋەتلىك قىلغۇچىنىڭ سالاھىيىتى ۋە مۇناسىۋەتلىك قىلغۇچىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق بىر قاتار تۈرلىرى بولۇپ، بۇ تۈرلەرگە بولغان گۇۋاھلىق ئىلتىماس مەنبەسىنىڭ ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، قاراتمىلىققا ئىگە رولىنى جارى قىلدۇرۇشى بىۋاسىتە تەسىرگە ئۇچرىدى.

2) مۇناسىۋەتلىك قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنىڭ نەرسە ھوقۇقى قانۇنىنىڭ

ئېتىش خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

سەلبىي تەسىرى: بىرىنچى، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمى ئۆزىدىكى تەبىئىي ئەۋزەللىكتىن پايدىلىنىپ، نەرسە ھوقۇقى قانۇنىنىڭ ئۈنۈم كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋېتىدۇ. مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورنىنىڭ مۇھىم كەسىپ تۈرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئىلتىماس قىلغۇچىلارغا قانۇندا بەلگىلەنگەن ۋارىسلىق، ۋەسىيەت ۋارىسلىقى ۋە ئىككىسى بىرلەشكەن ۋارىسلىق ھۆججىتىنى چىقىرىپ بېرەلەيدۇ ۋە ئۇنىڭدىن باشقا ۋارىسلىق ھوقۇقىغا مۇناسىۋەتلىك باشقا ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈرلىرى بىلەن تەمىنلىيەلەيدۇ. مەسىلەن، مىراس ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىش جاكارنامىسى، مىراسنىڭ ھېسابىنى ئېلىش، ئايرىش دېگەندەك. نەرسە ھوقۇقى قانۇنىنىڭ بۇ جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكى شۇكى، ماددىلىرى كونكرېت ئەمەس، ئىسپات بېجىرىشكە ئائىت تەرتىپلەر توغرىسىدىكى ماددىلارمۇ دېگەندەك مۇكەممەللىشىپ كەتمىگەچكە، بۇ تەبىئىكى بۇ قانۇننىڭ ئۈنۈم كۈچىگە سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئىككىنچى، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىشقا ئائىت مۇرەككەپ دېلولارغا قارىتا، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئۆزىدىكى كونكرېت، جانلىق، قاراتمىلىققا ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، نەرسە ھوقۇقى قانۇنىنىڭ رولى ۋە فۇنكسىيەسىگە خىرىس ئېلىپ كېلىدۇ. نەرسە ھوقۇقى قانۇنىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ماددىلىرى كۆپرەك مىراسقا ۋارىسلىق قىلىشقا ئائىت ئاددىي دېلولارغا ماس كېلىدۇ.

پايدىلانمىلار:

مۇرەككەپ دېلولارغا كېرەك بولىدىغىنى يەنىلا كونكرېت ماددىلار بولۇپ، بۇ قىيىنچىلىقنىڭ ھۆددىسىدىن يەنىلا ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورنىنىڭ گۇۋاھلىق ئىسپاتى چىقالايدۇ. مەسىلەن، ئىلتىماس قىلغۇچىلارنىڭ ئىلتىماسىدىكى دېلو خىلمۇ - خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قانۇندا بەلگىلەنگەن ۋارىسلىق بولۇشىمۇ، ۋەسىيەت ۋارىسلىقى بولۇشىمۇ ۋە ئىككىسى بىرلەشكەن ۋارىسلىق بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئۇنىڭدىن باشقا ۋارىسلىق ھوقۇقىغا مۇناسىۋەتلىك باشقا ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى تۈرلىرىدىن مىراس ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىش جاكارنامىسى، مىراسنىڭ ھېسابىنى ئېلىش، ئايرىش دېگەندەك مەزمۇنلارمۇ ئارىلىشىپ كېلىشى مۇمكىن. نەرسە ھوقۇقى قانۇنى بۇ خىل مۇرەككەپ دېلولارغا قارىتا ئۆزىنىڭ رولى ۋە فۇنكسىيەسىنى يېتەرلىك دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇپ كېتەلمەيدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، نۆۋەتتە نەرسە ھوقۇقى قانۇنى بىلەن مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئوخشاشلا تەرەققىي قىلىش، مۇكەممەللىشىش بوشلۇقىغا ئىگە. جەمئىيەت ھەر ئىككىلىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا موھتاج. ئەمما نەرسە ھوقۇقى قانۇنىنىڭ مۇكەممەللىشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى تېخىمۇ زور سىناقلىرىغا ئۇچراپ، بۇ تەرەپتىكى يېڭىدىن - يېڭى مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرىنى قېزىپ چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ تەكشۈش ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرۇشى مۇقەررەر.

1. «نەرسە ھوقۇقى قانۇنى»، «ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى قانۇنى» قاتارلىق قانۇنلار.
2. جاك ۋېبېك: «ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىنىڭ ئۈنۈم كۈچى ھەققىدە تەتقىقات» [J]. قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتى، 2011(1): 24.
3. فېڭ يۈكۈن: «ۋارىسلىق ھوقۇقىنىڭ ماھىيىتىنى قانۇنشۇناسلىق نەزەرىيەسىدىن كۆزىتىش» [J]. قانۇن پەن - تېخنىكىسى، 2004(4): 24.
4. كاڭ خۇڭ. «ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئىسپاتىنى تەكشۈرۈش ھەققىدە تەتقىقات» [J]، غەربىي جەنۇب مالىيە ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2006(5): 1.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

شىنجاڭدا پىسخىك خەۋپكە كۆلپىكتىپ ئارىلىشىش مەشغۇلاتى جەريانى توغرىسىدا*

ئايشەم ئەخمەت

(شىنجاڭ ساغچى ئىنستىتۇتى چەتتە ئالاقىدار ساغچى خىزمىتى فاكولتېتى، ئۈرۈمچى. 830011)

قىسقىچە مەزمۇنى: كىشىلەر خەۋپكە ئۇچراپ جىددىي ھالەتتە تۇرغان ۋاقىتتا، ئەسلىدىكى نورمال ھالىتى بۇزۇلۇپ قانداق قىلىشنى بىلمىگەنلىكتىن ھېسسىيات، تونۇش، ھەرىكەت ئىقتىدارى تاناسىپسىزلىشىدۇ ھەم بىر خىل نورمالسىز ھالەتكە كىرىپ قالىدۇ. خەۋپكە ئارىلىشىش خەۋپ ئىچىدە تۇرۇۋاتقان يەككە ياكى كۆلپىكتىپقا قارىتا ئۈنۈملۈك تەدبىر قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ خەۋپنى يېڭىش، پىسخىكىلىق ئىقتىدارىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قارىتىلغان، ئارىلىشىش خىزمىتى ئاساسەن ئۆلۈۋېلىش ۋە PTSD پەيدا بولۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى مەقسەت قىلغان ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. قارىماي ئوت ئاپىتىدىن باشلانغان خەۋپكە ئارىلىشىش خىزمىتىدىن، بۈگۈنگە قەدەر توختاۋسىز يۈز بېرىۋاتقان زوراۋانلىق، تېررورلۇق دېپلۇرىغىچە، شىنجاڭدا ئۆزىگە خاس خەۋپكە ئارىلىشىش ئەندىزىسى ۋە ئۇسۇللىرى مەيدانغا كەلدى. بۇ ئۇسۇللار نۇرغۇن كىشىلەرگە ياردەم بېرىپ، ئۇلارنى ئازاب دېڭىزىدىن قۇتقۇزۇپ، ئۆز رولىنى مۇئەييەن جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: شىنجاڭ؛ پىسخىك خەۋپكە ئارىلىشىش؛ PTSD؛ پىسخىك زەخم

论新疆群体参与心理危机干预操作流程

阿依夏木·艾合买提

摘要: 心理危机是指人处在紧急状态时原有的心理平衡状态被打破, 继而出现无所适从, 导致情感、认知、行为功能的失调, 而进入的一种失衡状态。危机干预是对处在心理危机状态下的个人或群体采取明确有效的措施, 使被干预者战胜危机, 恢复心理功能的过程, 主要是为了防止将来自杀或 PTSD 的出现而进行的。从克拉玛依大火开始到今天的不断发生的暴力恐怖事件, 新疆形成了独特的危机干预流程和方法。这些方法发挥着应有的作用, 帮助修复了很多受伤的心灵。

关键词: 新疆; 危机干预; PTSD; 心理创伤

Abstract: Psychological crisis refers to a process of being mentally dis-balanced to emotionally, cognitively and physically disabled under a state of emergency. The crisis intervention is a explicit measure to prevent individual or collective psychological crisis to being even worse, especially from suicidal activities or PTSD and recovering from the mentally dis-balanced conditions. From the fire incident taken place in Karmay to constant terrorist attacks in Xinjiang, an unique process and measures of crisis intervention has been introduced in Xinjiang. These measures are playing positive roles and helping to recover amounts of minds from the psychological trauma.

Keywords: Xinjiang; crisis intervention; PTSD; psychological trauma

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: R395

1. پىسخىكىلىق خەۋپنى تونۇش

پىسخىكىلىق خەۋپ - مەلۇم كۈچلۈك روھى غىدىقلاش كىشىلەرنىڭ چىداش دائىرىسىدىن ھالقىپ

*بۇ ماقالە 2017 - يىلى 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
ئاپتور: ئايشەم ئەخمەت(1965 - يىلى تۇغۇلغان), دوتسېنت، دۆلەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك پىسخىك مەسلىھەتچى، جىنايەت پىسخولوگىيەسى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مۇناسىپ شەكىلدە ئارىلىشىپ ياردەم بەرمىسە II تىپلىق زەخمىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ.

II تىپلىق زەخمى ئاستا خاراكتېرلىك زەخمى ياكى ب تىپلىق زەخمى دېيىلىدۇ، بۇ خىل زەخمى كىشىلەرنىڭ بالىلىق مەزگىلىدە يۈز بېرىدىغان بولۇپ، ئۇ بالىلارنىڭ ھامىيىسى ياكى ئىشىنىدىغان، بېقىنىدىغان كىشىسى تەرىپىدىن قايتا - قايتا زەخمىگە ئۇچرىغانلىقتىن كېلىپ چىقىدۇ. بۇ خىل بالىلاردا ئىنكار قىلىش، چېچىلاڭغۇلۇق، ئۆزىنى ئۆزى ئار كوزلاش، ھۇجۇم قىلىش، ئەخلاق پەزىلەت توسالغۇسى، دىققىتىنى يىغالماسلىق، ئاغرىق سەزگۈسى تۆۋەن بولۇش، كەيپىياتى ناچار بولۇش، روھىي جەھەتتە بىخۇددىلىشىش، باشقىلار بىلەن ھېسسىياتتا ئورتاقلىشالماسلىق، يېقىنلىرىدىن ئۆزىنى قاجۇرۇش، مەيۈسلۈك (خامۇشلۇق)، شەخسىيەت توسالغۇسى قاتارلىق ئالامەتلەر كۆرۈلىدۇ. II تىپلىق زەخمى پەقەت بالىلىق مەزگىلىدە كۆرۈلىدۇ. ئادەتتە ئۆزۈڭىدىن ساقىيىش ئېھتىماللىقى بولمايدۇ. شۇڭا ھەر ئىككى خىل زەخمىگە ئارىلىشىپ، داۋالاش ئېلىپ بېرىش زۆرۈر.

I تىپلىق زەخمىگە ئۇچرىغانلاردا ئادەتتە ئاز كۆرۈلىدىغان نورمالسىز ئىنكاسلار پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، بەزىلەر شەيئىلەرگە ئېتىبارسىز پوزىتسىيە تۇتىدىغان، سېزىمى يوقالغان ھالەتكە چۈشۈپ قالسا؛ يەنە بەزىلەر شەيئىلەرگە قارىتا كۈچلۈك ئىنكاستا بولىدۇ. بەزىلەردە كۈچلۈك ئارامسىزلىنىش ئىنكاسى پەيدا بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى نورمال ئىنكاسلار بولۇپ، ئادەم بەدىنىنىڭ نورمالسىز ئەھۋاللارغا ئۇچرىغاندا ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن قايتۇرغان نورمال ئىنكاسلىرىدۇر. مەلۇم بىر مەزگىللىك تەڭشەشتىن كېيىن بۇ ئىنكاسلار يوقىلىپ، ئەسلىدىكى نورمال ھالەتكە قايتىدۇ. ئەمما بىر قىسىم كىشىلەر ئۈچۈن، بۇ خىل ئىنكاسلار ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يوقالماستىن، بەلكى ئۇزۇن مەزگىل ساقلىنىپ قېلىپ، ئۇلاردا ۋەقەدىن كېيىنكى خەۋپسىزەش توسالغۇسى PTSD (Post Traumatic Stress Disorder) نى پەيدا قىلىدۇ. شۇڭا زور ئاپەت (I تىپلىق زەخمى) دىن كېيىنكى خەۋپكە ئارىلىشىش ئاساسەن ئۆلۈۋېلىش ۋە PTSD

كەتكەنلىك تۈپەيلىدىن كىشىلەرنىڭ پىسخىك تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلۇپ، ئەسلىدىكى مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۇسۇللىرىغا تايىنىپ بۇ خەۋپتىن قۇتۇلۇپ كېتىش مۇمكىن بولمىغان بىر خىل ھالەتنى كۆرسىتىدۇ. كىشىلەر خەۋپكە يولۇققاندا تۇرمۇش دەۋرىيلىكى ۋە تاقابىل تۇرۇش ئۇسۇلى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ. پىسخىكىلىق خەۋپ بۇزغۇنچىلىقنىڭ ئۆزىنى ئەمەس، بەلكى يەككەدە شۇ بۇزغۇنچىلىق تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان قورقۇش، چۆچۈش، چارىسىزلىق ۋە قاينۇ ئىچىدە قېلىشتەك تۇيغۇلىرىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا خەۋپنى بىر خىل بىلىش دەيمىز.

پىسخىكىلىق خەۋپ پىسخىك زەخمىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئامېرىكا پىسخولوگى تېر (1989 Terr - يىلى) نىڭ بۆلۈشىگە ئاساسلانغاندا، بۇ خىل زەخمى ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ: I تىپلىق زەخمى، ئۇ جىددىي خاراكتېرلىك زەخمى ياكى ئا تىپلىق زەخمى دېيىلىدۇ، بۇ ئالدىن مۆلچەرلىگىلى بولمايدىغان، قوبۇل قىلىش قىيىن بولغان خەۋپ كەلتۈرۈپ چىقارغان زەخمىگە قارىتىلغان. بۇلارنى تەبىئىي ئاپەتلەردىن يەر تەۋرەش، كەلكۈن، ئوت ئاپىتى، دېڭىز تاشقىنى، مۇسبەت قاتارلىق تەبىئىي ھادىسىلەر؛ غەيرى تەبىئىي ئاپەت خاراكتېرلىك زەخمىلەردىن ئۇرۇش، ئۆلۈۋېلىش، يېقىنلىرىدىن ئايرىلىش، تۇتقۇن قىلىنىش، جىنسىي زوراۋانلىق، ئايروپىلان چۈشۈپ كېتىش، زور قاتناش ۋەقەسى، يۇقۇملۇق كېسەل تاراش قاتارلىقلار كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ خىل زەخمى كىشىلەرنىڭ يۈرىكىگە ئورناپ كېتىدىغان بولۇپ، ئۇنتۇپ كېتىش ئىنتايىن قىيىن. بۇ خىل زەخمىگە ئۇچرىغان كىشىلەردە ئاستا خاراكتېرلىك مەيۈسلۈك، ئاستا خاراكتېرلىك بەدەن ئاغرىقى، خورلاش ياكى خورلىنىش خۇمارى، بىخەتەرلىك تۇيغۇسى بولماسلىق، ئۈمىدسىزلىك، يېڭى ئاپەتنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەش قاتارلىق ئالامەتلەر كۆرۈلىدۇ. كىشىلەرنىڭ I تىپلىق زەخمىگە ئۇچرىغان ۋاقتى ئوخشاش بولمىغان ياش باسقۇچىغا توغرا كەلگەچكە، بۇ خىل زەخمىگە ئۇچرىغان بىر قىسىم كىشىلەر ئۆزى ساقىيىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن، ئەمما يەنە بىر قىسىم كىشىلەرگە قارىتا كەسپىي خادىملار

بەرگەندىن كېيىن، دەرھال خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، خەۋپكە ئارىلىشىش زۆرۈر. ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى: بىرى، بىر قىسىم كىشىلەردە زور خەۋپكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئادەتتە كۆرۈلۈشكە تېگىشلىك دەپ قارالغان قايغۇرۇش، ئازابلىنىش، ئازابلىق كۆرۈنۈشلەر كۆز ئالدىدىن كەتمەسلىك، ئۇخلىيالماستىلىق، ئىشتىھاسزلىنىش قاتارلىق ئالامەتلەر روشەن بولمايدۇ. دەل مۇشۇنداق كىشىلەردە PTSD نىڭ كۆرۈلۈش ئېھتىماللىقى تېخىمۇ يۇقىرى بولىدۇ. يەنى ئازابلىق ھادىسە ئۆتۈپ كېتىپ، ئاساسەن كىشىلەر تەرىپىدىن ئۆتۈلۈشقا باشلىغاندا، بىماردا ئاندىن يۇقىرىقى كېسەللىك ئالامەتلىرى كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ؛ يەنە بىرى، ئادەملەردە پىسخىك ئەسلىگە كېلىش ئىقتىدارى بولىدۇ. پىسخىكىسىنىڭ ئەسلىگە كېلىش ئىقتىدارى يەنە پىسخىك ئېلاستىكىلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئوڭشىسىزلىق، مەغلۇبىيەت ياكى ئۆزگىرىشچان ئەھۋالغا ئۇچرىغاندىن كېيىن، كىشىلەرنىڭ باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئەسلىدىكى ھالىتىگە قايتىش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆز ھاياتىدا خىلمۇخىل قىيىن ھالەتكە چۈشۈپ قالغاندا، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇپ، ئاكتىپ كەلگۈسىنى قۇرۇپ چىقىش ئىقتىدارىغا قارىتىلغان. ئەسلىگە كېلىش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولغان كىشى ئوڭۇشسىزلىق تەرىپىدىن باش ئەگمەيلا قالماستىن، بەلكى قىيىنچىلىقلار ئىچىدىن مەسلىنى ھەل قىلىش پۇرسىتىنى تاپالايدۇ. ئەكسىچە بولغاندا، خەۋپ زەربىگە ئۇچرىغانلارنىڭ روھىيىتىنى گۇمران قىلىۋېتىشى مۇمكىن. بۇ ماقالىدە پەقەت I تىپلىق زەخم ۋە بۇ خىل زەخمىگە قارىتا كولىپكتىپ ئارىلىشىش توغرىسىدا توختىلىمىز.

2. خەۋپكە ئارىلىشىشنىڭ قەدەم - باسقۇچى ۋە مەشغۇلات تېخنىكىسى

قايتۇرۇپ كېلىش ياكى يېقىنلاشتۇرۇشقا قارىتىلغان. خەۋپكە ئارىلىشىش خىزمىتى پىسخىك مەسلىھەتنىڭ بىر تۈرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئىنسانشۇناسلىق، سىياسىي شۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق، پىسخولوگىيە، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش قاتارلىق پەنلەرگە چېتىلىدىغان

پەيدا بولۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى مەقسەت قىلغان ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئادەتتە خەۋپ يۈز بېرىپ ئالتە ئايدىن كېيىن PTSD ئالامەتلىرى پەيدا بولۇشقا باشلايدۇ. ئەگەر ئالامەتلەرنىڭ داۋاملىشىش ۋاقتى بىر ئايدىن ئېشىپ كەتسە، PTSD دەپ دىياگنوز قويۇشقا بولىدۇ.

PTSD نىڭ ئالامەتلىرى: كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىدا زەخم خاراكتېرلىك ئالامەتلەر قايتا نامايان بولۇپ كۆز ئالدىدىن كەتمەسلىك؛ ۋەقەدىكى قاپاھەتلىك كۆرۈنۈشلەر ئىختىيارسىز پەيدا بولۇش، ھەتتا قايتا يۈز بېرىۋاتقاندا تۇيغۇدا بولۇش؛ ئۆزىنى قاجۇرۇش ۋە سەزمەس بولۇپ قېلىش، سەزگۈرلۈكى ئالاھىدە يۇقىرىلاپ كېتىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يۇقىرىقى ئۈچ تۈرلۈك ئالامەتلەر PTSD نىڭ يادرولۇق ئالامىتى دەپ قارىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، تۈرلۈك خۇمار بۇلۇش، ھۇجۇم قىلىش، ئۆزىنى زەخمىلەندۈرۈش ياكى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش قاتارلىق ئالامەتلەرمۇ كۆرۈلىدۇ. ئامېرىكا تەتقىقاتچىلىرى يەنە قارا بېسىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيقۇ توسالغۇسىنىمۇ PTSD ئالامەتلىرىنىڭ بىرى بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئوخشاشلا نۇرغۇن PTSD بىمارلىرىدا مەيۈسلۈك كېسەللىكى بىللە كۆرۈلىدۇ. بۇ كېسەللىك كىشىگە ئۇزۇن مۇددەتكىچە، ئېغىر ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ. مەسلىن، ۋېيتنام ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئامېرىكا ئەسكەرلىرىدە PTSD كېسەللىكىنىڭ كۆرۈلۈش نىسبىتى 3% - 58% گىچە بولغان، ھەتتا بەزىلەردە 90% دىن ئېشىپ كەتكەن. ئوخشاش تۈردىكى باشقا بىمارلارنى ئىز قوغلاپ تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە، 14 يىلدىن كېيىنمۇ 25% كىشىدە بۇ خىل كېسەللىك داۋاملىق ساقلانغانلىقى مەلۇم بولغان. شۇڭا خەۋپ يۈز

خەۋپ (پىسخىكىلىق خەۋپ) كە ئارىلىشىش — خەۋپ ئىچىدە قالغان يەككە ياكى كولىپكتىپتا كۆرۈلۈۋاتقان ئالامەتلەرنى ئۈنۈملۈك تەدبىر قوللىنىپ ئازايتىش ياكى يوقىتىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ پىسخىكىلىق ئىقتىدارىنى خەۋپتىن بۇرۇنقى ھالەتكە

بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش خىزمەتنىڭ باش نىشانى قىلىنىدۇ. مەيلى باھالاش، ئاڭلاش ياكى ھەرىكەت پىلانى تۈزۈش جەريانىدا بولسۇن، بىخەتەرلىكنى باشتىن - ئاخىر ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش لازىم. چۈنكى بۇ باسقۇچتا خەۋپكە ئۇچرىغان يېتەكلەش ئوبيېكتى يۈز بەرگەن خەۋپتىن ئۆزىنى قاقۇرىدۇ، خەۋپنى تىلغا ئېلىشنى خالىمايدۇ. بۇ باسقۇچتىكى ئاساسلىق ۋەزىپە: خەۋپكە ئۇچرىغۇچىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ، ئۇلارغا ماددىي جەھەتتىن ياردەم بېرىش، ئاتا - ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ھەمراھ بولۇش، يار - يۆلەكسىز قالغانلارغا پىسخىك ياردەمچى ھەمراھ بولۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىك تۇيغۇسىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت. بۇ ۋاقىتتا پىسخىك مەسلىھەتچى خەۋپكە ئۇچرىغۇچىغا خۇددى مېھرىبان ئانا ئاجىز بالىسىغا ھەمراھ بولۇۋاتغاندەك تۇيغۇ بېرىشى كېرەك.

ئۈچىنچى، قوللاش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا خەۋپكە ئۇچرىغۇچى بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، پىسخىك مەسلىھەتچىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىغۇچىغا كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقى ۋە ياردەم بېرەلەيدىغانلىقى بىلدۈرۈلىدۇ. بۇ جەرياندا خەۋپكە ئۇچرىغۇچىنى دەرىجىگە تۇرغۇزماي، شەرتسىز قوبۇل قىلىش لازىم. بۇ يەنە خەۋپكە ئۇچرىغۇچى ئۈچۈن ئېيتقاندا، رېئاللىققا يۈزلىنىش باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بىخەتەرلىك تۇيغۇسىنىڭ تەدرىجىي تۇرغۇزۇلۇشىغا ئەگىشىپ، خەۋپكە ئۇچرىغۇچىلار خەۋپ ئېلىپ كەلگەن تۇرمۇشتىكى مەسلىھەتلىرىنى تونۇپ يېتىشكە يۈزلىنىدۇ. بۇ باسقۇچتىكى ئاساسلىق ۋەزىپە: ئالاقىدار مۇراسىم ۋە ئۇسۇللاردىن پايدىلىنىپ، خەۋپكە ئۇچرىغۇچىدا داۋاملىشىۋاتقان ئەسلىمە ۋە ھەسرەتنى تۈگىتىشتىن ئىبارەت. شۇڭا بۇ باسقۇچتا پىسخىك مەسلىھەتچى دانىشمەنلەرنىڭ رولىنى ئالىدۇ. تۆتىنچى، ئۆزگىرىشچان تاقابىل تۇرۇش ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ھەم ئىسپاتلاش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا خەۋپكە ئۇچرىغۇچىنىڭ تاللىشىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان كۆپ خىل ئۇسۇل ۋە چارىلەر كۆرسىتىلىدۇ. چۈنكى خەۋپكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، كىشىلەرنىڭ

بىر تۈرلۈك جىددىي خىزمەت. مەملىكىتىمىزنىڭ خەۋپكە ئارىلىشىش خىزمىتى 1994 - يىلىدىكى «8 - سېنتەبىر قارماي چوڭ ئوت ئاپىتى»دىن باشلانغان. شىنجاڭنىڭ خەۋپكە ئارىلىشىش خىزمىتى 2008 - يىلى «12 - ماي ۋېنچۈەندىكى زور يەر تەۋرەش ئاپىتى»گە ياردەم بېرىشتىن باشلانغان دېيىشكە بولىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، 2009 - يىلىدىكى «5 - ئىيۇل ۋەقەسى»دە شىنجاڭ ئاياللار ئۇيۇشمىسى قاتارلىق ئورۇنلار خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى پىسخىك مەسلىھەتچىلەرنى تەشكىللەپ، ۋەقە ئېغىر بولغان مەھەللەلەرگە ھەتتا ئۆيلەرگىچە كىرىپ، خەۋپكە ئارىلىشىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، شىنجاڭدا تېررورلۇق، زوراۋانلىق دېلولىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن يۈز بېرىشى خەۋپكە ئارىلىشىش خىزمىتىنى مۇقىملىق خىزمىتىنىڭ ئاساسلىق كۈچى بولغان ساقچىلار قوشۇنىغىچە ئېلىپ كىردى.

خەۋپكە كۆلپىكتىپ ئارىلىشىش تۈۋەندىكى ئالتە باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى. مەسلىنى بېكىتىش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا خەۋپكە ئۇچرىغۇچىنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، ياردەم سورىغۇچىنىڭ مەسلىسى بېكىتىلىدۇ ۋە بۇ جەھەتتە چۈشىنىش ھاسىل قىلىنىدۇ. ئەگەر مەسلىھەتچىلەرنىڭ نەزەرىدىكى خەۋپ دەپ قارالغان مەسلى خەۋپكە ئۇچرىغۇچىنىڭ خەۋپ دەپ قارىغان مەسلىسى بىلەن بىردەك بولمىغاندا، پىسخىك مەسلىھەتچىنىڭ ئارىلىشىش پىلانى، تىرىشچانلىقلىرى ياكى رولى جايىغا چۈشمەي قېلىشى، ھەتتا بۇ خىل ئارىلىشىش خىزمىتى ھېچقانداق رول ئوينىيالماستىكى مۇمكىن. شۇڭا ئارىلىشىش باشلانغاندا ئاڭلاشنى ئاساس قىلىش بىلەن بىرگە، ھېسداشلىق قىلىش، چۈشىنىش، سەمىمىي بولۇش، قوبۇل قىلىش ۋە ھۆرمەت قىلىش پوزىتسىيەسىدە بولۇپ، خەۋپكە ئۇچرىغۇچىنىڭ ھېس - تۇيغۇلىرىغا ھۆرمەت قىلىش زۆرۈر.

ئىككىنچى، خەۋپكە ئۇچرىغۇچىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش باسقۇچى. خەۋپكە ئارىلىشىش جەريانىدا، خەۋپكە ئۇچرىغۇچىنىڭ

ئالتىنچى، ۋەدىگە ئېرىشىش. ھەرىكەت پىلانى تۈزۈلگەندىن كېيىن تەبىئىي ھالدا ۋەدە بېرىش باسقۇچىغا كىرىمىز. ئەگەر پىلان ئەتراپلىق، مۇكەممەل تۈزۈلسە، ۋەدىگە ئېرىشىشمۇ ئاسان بولىدۇ. ئادەتتە ۋەدە بېرىش پەقەت تۈزۈلگەن ھەرىكەت پىلانىنى خەۋپكە ئۇچرىغۇچى قايتا بىر بايان قىلىسلا بولىدۇ. بۇ باسقۇچتا پىسخىك مەسلىھەتچىگە ئەسكەرتىپ قويۇشقا تېگىشلىكى شۇكى، ئالدىنقى باسقۇچلاردا تەكىتلەنگەن بىخەتەرلىككە كاپالەتلىك قىلىش دېگەندەك تەرەپلەرنى ئەستىن چىقىرىپ قويۇشقا بولمايدۇ. بۇ باسقۇچ خەۋپكە ئۇچرىغۇچىغا نىسبەتەن ماسلىشىش باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىر قانچە باسقۇچلۇق تەكشۈشتىن كېيىن، خەۋپكە ئۇچرىغۇچىلار خەۋپتىن كىيىنكى تۇرمۇشقا تەدرىجىي ماسلىشىپ، تۇرمۇشى ئەسلىي رىتىمىغا قايتىشقا باشلايدۇ. بۇ باسقۇچتا مۇھىمى خەۋپكە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ يېڭى تۇرمۇشقا ماسلىشىش ئىقتىدارىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇلار ئېھتىياجلىق بولغان ياردەم بىلەن ۋاقىتدا تەمىنلەپ تۇرۇش كېرەك.

خەۋپكە كۈلۈپ كېتىپ ئارىلىشىشنىڭ ئالتە باسقۇچىنىڭ ئالدىنقى ئۈچ باسقۇچىدا ئاڭلاش ئاساس قىلىنىپ، ھەرىكەت قوللىنىلمايدۇ. كېيىنكى ئۈچ باسقۇچتا ئۆزگەرتىشكە بولىدىغان تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ۋە قوللىنىلىدۇ.

3. شىنجاڭدا خەۋپكە ئارىلىشىشتىكى كونكرېت تېخنىكىلىق مەشغۇلات جەريانى

خەۋپ يۈز بەرگەندىن كېيىن، پىسخىك ئارىلىشىش خىزمىتىنىڭ توغرا ۋە ئۈنۈملۈك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، خەۋپكە ئۇچرىغۇچىلارنى تۆۋەندىكى تۈرگە ئايرىش زۆرۈر. بىرىنچى تۈردىكىلەر: خەۋپتىن ئامان قالغانلار، زەخمىلەنگەنلەر، خەۋپكە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى؛ ئىككىنچى تۈردىكىلەر، نەق مەيداننى كۆرگۈچىلەر، مەسلىھەت، ئاپەتكە ئۇچرىغانلار، نەق مەيداننى تازىلاشقا مەسئۇل بولغان خادىملار، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇشقا قاتناشقۇچى ساقچى، دوختۇر، باھالىغۇچى، تەرجىمان قاتارلىق كىشىلەر؛ ئۈچىنچى تۈردىكىلەر: بىرىنچى ۋە ئىككىنچى تۈردىكى كىشىلەر بىلەن

تەپەككۈرى جانسىز، تۆۋەن ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. بەزىلىرى ھەتتا ئىنتايىن چارىسىز (بىچارە) ھالغا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا كۆرسىتىلگەن كۆپ خىل چارىلەر تۇرمۇشتا يەنە باشقا تاللاشنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلدۇرۇپ، ئۇلاردا يېڭىباشتىن ئۈمىد پەيدا قىلىدۇ. بۇ چارىلەر ئىچىدە تۆۋەندىكى ئۈچ خىلنىڭ رولى بىر قەدەر چوڭراق بولىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، كىشىلىك مۇھىتنىڭ قوللىشى. يەنى كىملىرى ئىلگىرى ياكى ھازىر ئۆزىگە كۆڭۈل بۆلگەن ھەم بۆلۈۋاتىدۇ؛ يەنە بىرى، تاقابىل تۇرۇش مېخانىزمى. خەۋپكە ئۇچرىغۇچى خەۋپنى يېڭىشتە قوللىنىشقا بولىدىغان پائالىيەت ياكى پايدىلىنىدىغان مۇھىت بايلىقلىرى؛ ئۈچىنچىسى، ئاكتىپ تەپەككۈر ئۇسۇلى، بۇ مەسلىھەت بولغان تونۇشنى ئۆزگەرتىپ كىشىلەردىكى تەشۋىشلىك ھالەتنى يەڭگىلەندۈرۈپ، بەشىنچى، پىلانى مۇقىملاشتۇرۇش. بۇ تۆتىنچى باسقۇچتىن بىۋاسىتە لوگىكىلىق خۇلاسە چىقىرىش ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. بۇ باسقۇچتا مەسلىھەت بەرگۈچى خەۋپكە ئۇچرىغۇچى بىلەن بىرلىكتە خەۋپكە ئۇچرىغۇچىنىڭ كەيپىياتىدىكى نورمالسىزلىقنى ئۆزگەرتەلەيدىغان ھەرىكەت پىلانى تۈزۈپ چىقىشى كېرەك. خەۋپكە ئۇچرىغۇچى بولسا بۇ پىلانىنىڭ مەخسۇس ئۆزى ئۈچۈن تۈزۈلگەن پىلان ئىكەنلىكىنى بىلىشى ئىنتايىن مۇھىم.

شىنجاڭدا خەۋپكە ئارىلىشىش خىزمىتى تەشكىللىك، پىلانىلىق ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. شۇڭا خەۋپكە ئارىلىشىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، تېز سۈرئەتتە پىسخىك مەسلىھەتچىلەردىن گۇرۇپپا تەشكىللەپ، ئارىلىشىش ھەرىكەت پىلانى تۈزۈۋالغاندىن كېيىن خىزمەتكە كىرىشىش كېرەك. پىسخىك مەسلىھەتچىلەر گۇرۇپپىسى خەۋپ يۈز بەرگەن جايغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، يەرلىكتىكى پايدىلانغىلى بولىدىغان پىسخىك مەسلىھەتچىلەرنى تەشكىللەپ، ئارىلىشىش خىزمىتىگە بىللە قاتناشتۇرۇش كېرەك، بۇ ئارىلىشىش خىزمەت ئۈنۈمىگە ۋە ئىزچىللىقىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ ئاساسى.

قىلىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى بىلدۈرۈش كېرەك. ئەگەر خەۋپكە ئارىلىشىش خىزمىتى خەۋپ يۈز بېرىپ مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن ئاندىن ئېلىپ بېرىلغان بولسا، نورماللاشتۇرۇش تەربىيەسىدىن كېيىنلا، PTSD ئالامەتلىرىنىڭ بار - يوقلۇقى ۋە ئېغىرلىق دەرىجىسىنى سىناش زۆرۈر. سىناقنىڭ ۋاقتى قىسقا بولۇشقا كۆپ ۋاقىت ئىگىلىمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. ئاددىيلاشتۇرۇلغان PTSD شاللاش سىناقىنى ئىشلەش ئۈچۈن، پەقەت بەش مىنۇت بولسىلا كۇپايە. سىناققا بەشتىن يەتتىگىچە نومۇر ئالغۇچىلار بايقالسا، چوقۇم شۇ كىشىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتى ياكى ئىدارە رەھبەرلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىش ھەمدە ئەتراپىدىكىلەرنىڭ ھوشيار تۇرۇپ، شۇ كىشىنىڭ ئۆلۈۋېلىش ۋە باشقا تۈردىكى ۋەقەلەرنى سادىر قىلىشىدىن ساقلىنىشىنى ئەسكەرتىش كېرەك.

ئىككىنچى، دىققەتنى بۇرۇش پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇش. دىققەتنى بۇرۇش پائالىيىتى ئارقىلىق كۆپچىلىكنى ئالاھىدە پىسخىكىلىق روھىي ھالەتتىن تارتىپ چىقىرىش كېيىنكى قەدەمدىكى پائالىيەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭدا مەسىلەن، تۈگۈرە تۈگۈشكە ئوخشاش پائالىيەتلەرنى قوللىنىشقا بولىدۇ. دىققەتنى بۇرۇش پائالىيىتى ئىمكانقەدەر كۆپچىلىك ھەر قايسى جەھەتتە كۆپرەك ئۇچرىشىپ، بەلگىلىك پىكىرلىشەلەيدىغان پائالىيەتلەر بولغىنى ياخشى.

ئۈچىنچى، كۆلەپكىتىپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈش. دىققەتنى بۇرۇش پائالىيىتى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، كۆپچىلىك يىغىلىپ ئولتۇرۇپ، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن، خەۋپ - خەتەر جەريانىدىكى كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى ۋە ھېس - تۇيغۇلىرىنى سۆزلەشكە تەشكىللەش، يەنى خەۋپ جەريانىدىكى ۋە ھازىرقى تۇيغۇسى، فىزىيولوگىيەلىك، پىسخىكىلىق جەھەتتە ئۆزىدە يۈز بەرگەن ئالامەتلەر ۋە ئۆزگىرىشلەرنى بايان قىلدۇرۇش. مەسىلەن، مەن ۋەقە يۈز بەرگەن شۇ كۈنى ئۆيدە ئۇخلاۋاتاتتىم، تۇيۇقسىز... يۈز بەردى، ... مەن بەك قورقتۇم... دېگەندەك. ئەمما سۆزلەشنى خالىمىغانلارنى ئىمكانقەدەر كۆپچىلىك بىلەن ھېس - تۇيغۇسىنى ئورتاقلىشىشقا رىغبەتلەندۈرۈش، زادى

مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر، خەۋپنى ۋاستىلىك ئاڭلىغان، ئاپەتكە ئۇچراپ زىيانلانغۇچى ۋە كۆرگۈچىلەرنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى؛ تۆتىنچى تۈردىكىلەر، ئارقا سەپ، قۇنقۇزۇشقا قاتناشقۇچىلار، ئاپەتتىن كېيىن ئاپەت رايونىدا مۇلازىمەت قىلىدىغان كىشىلەر ۋە پىدائىيلار. بۇ تۆت تۈردىكى خەۋپكە ئارىلىشىدىغان ئوخشىمىغان ئوبيېكتنىڭ ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ئارىلىشىش لايىھەسى تۈزۈپ چىقىش كېرەك. چۈنكى بۇ تۆت تۈردىكى كىشىلەرنىڭ خەۋپتە زەخمىلىنىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. خەۋپكە كۆلەپكىتىپ ئارىلىشىش جەريانىدا بايقالغان ئېغىر زەخمىلەنگەن، گەرچە ئۈچىنچى تۈردىكى كىشىلەر بولسىمۇ، ئەمما قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى ۋە شەخسىيەت كەچۈرمىشى سەۋەبلىك زەخمىسى نىسبەتەن ئېغىر بولغانلارنى پىسخىك جەھەتتە ئايرىم يېتەكلەش كېرەك. يۇقىرىقى تەييارلىق خىزمىتى ئاساسىدا، شىنجاڭنىڭ بىر قانچە يىلدىن بۇيانقى كونكرېت ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، تۆۋەندىكى تېخنىكا ئۆلچىمى بۇيىچە كۆلەپكىتىپ ئارىلىشىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشقا بولىدۇ.

بىرىنچى، كەيپىياتنى تۇراقلاشتۇرۇش تەربىيەسى ئېلىپ بېرىش باسقۇچى. كەيپىياتنى تۇراقلاشتۇرۇش - خەۋپكە ئارىلىشىش خىزمىتىدە ئۈنۈم ھاسىل قىلىشتىكى مۇھىم جەريان ھەم چوقۇم بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك مۇھىم باسقۇچ. بۇنىڭدا، خەۋپكە ئۇچرىغان كىشىلەرگە قارىتا كۆلەپكىتىپ ياكى يەككە ھالدا، روھىي كەيپىياتنى نورماللاشتۇرۇش تەربىيەسى ئېلىپ بېرىلىدۇ. يەنى پىسخىك مەسىلەتچى قىسقا ۋە چۈشىنىشلىك نۇتۇق سۆزلەش ئارقىلىق خەۋپكە ئۇچرىغۇچىدا كۆرۈلگەن كەيپىيات، بىلىش ۋە ھەرىكەت جەھەتلەردىكى نورمالسىز ئىپادە ۋە ئالامەتلەرنىڭ كىشىلەر زور ئاپەتكە ئۇچرىدىغاندا پەيدا بولىدىغان تەسادىپلىققا قارشى تۇرۇش ۋە قوغدىنىش خاراكتېرىدىكى نورمال ئىنكاس ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ھەرگىزمۇ كېسەللىك ياكى بىنورمال ئەھۋال ئەمەسلىكى، بۇ ئالامەتلەر مەلۇم مەزگىللىك پىسخىكىلىق تەڭشەشتىن كېيىن ئاستا - ئاستا يوقىلىدىغانلىقى، بۇنىڭدىن ئارتۇقچە ئەندىشە

بولدۇ. ئەگەر بۇنىڭغا يەنە بىۋاسىتە كۆز ھەرىكىتى ئارقىلىق سەزگۈسىزلىك ئىندۇرۇش تېخنىكىسى EMDR (movement desensitization and reprocessing Eye) نى قوللانسا، سەزگۈسىزلىك ئىندۇرۇشنىڭ ئۈنۈمىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرگىلى، سەلبىي كۆرۈنۈشلەرنى ئۆچۈرۈۋەتكىلى ۋە شۇ ئارقىلىق ماسلىشىشچانلىقىنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ. ئەگەر، يۇقىرىقى تېخنىكىلارنى ئىگىلىمىگەن پىسخىك مەسلىھەتچىلەر بولسا خەۋپكە ئۇچرىغۇچىلارغا رەسىم سىزدۇرۇش، ئەسەر يازدۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ياردەم بەرسە بولىدۇ. يەنى خەۋپكە ئۇچرىغان كىشىلەرنى ئاپەت يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى ياكى كېيىنكى ئەھۋاللارنى ئەسلەپ، ئۆز تۇرمۇشىدا بولۇۋاتقان ئۆزگىرىشلەرنى تەسۋىرلەش، مۇمكىن بولسا، سىزغان رەسىمنىڭ مەزمۇنىنى كۆپچىلىك بىلەن ئورتاق بەھرىلەندۈرۈش لازىم. رەسىم سىزدۇرۇشتا، تېما بەلگىلەپ ئۆي، دەل - دەرەخ، ئادەم سىزدۇرسۇمۇ ياكى خالىغانچە سىزنىڭ تەشكىللىنىشىمۇ بولىدۇ. بالىلارغا چۈشەندۈرۈشتە، يېتەكلىگۈچى قاراتمىلىقى بولغان ھالدا يېتەكلەش كېرەك؛ ئەسەر يېزىش ئۇسۇلى يېشى سەل چوڭراقلارغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، كۈندىلىك خاتىرە يېزىش ئۇسۇلى ياكى ھېكايە توقۇش ئۇسۇلى بويىچىمۇ بۇ خىل بىمارلاردىكى ئالامەتلەرنى يەڭگىلەتكىلى بولىدۇ. ئەسكەرتىپ قويۇشقا تېگىشلىكى، ئاپەت جەريانى تەسۋىرلەنگەن يېزىلمىلارنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، يىرتىپ تاشلىۋېتىش، كۆيدۈرۈۋېتىش ياكى سۇغا تاشلاپ ئېقىتىۋېتىش، ساقلاماسلىق كېرەك.

ئالتىنچى، مۇقىملاشتۇرۇش تېخنىكىسى. خەۋپكە ئۇچرىغانلارنىڭ خاتىرىسىدىكى سەلبىي قاباھەتلىك كۆرۈنۈشلەر، ئۈن، سىن ماتېرىياللىرى، سەلبىي كەيپىياتلار، سەلبىي كۆرۈنۈشلەر چىقىرىپ تاشلىنىپ، سەزگۈرلۈكى تۆۋەنلىتىلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ خاتىرىسىدىكى بۇ بوش قالدۇرۇلغان ئورۇنغا ئىللىق، ئاكتىپ ئېنېرگىيەلىك كۆرۈنۈشلەرنى ئالماشتۇرغاندا، ئاندىن خەۋپكە ئارىلىشىش مۇقىم، ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل مۇقىملاشتۇرۇش جەريانى تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئاكتىپ ئېنېرگىيەلىك ماتېرىياللارنى تېپىپ

خالىمىسا بەك مەجبۇرلاپ ئۇلاردا يېڭى بېسىم پەيدا قىلماسلىق كېرەك.

تۆتىنچى، بوشىتىش مەشىقى قىلدۇرۇش. خەۋپكە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ سىمپاتىك نېرۋا سىستېمىسى ئۇزۇن مۇددەت خىزمەت ھالىتىدە تۇرۇپ، ئارتۇقچە جىددىيەلەشكەنلىكتىن بەدىنى قېتىشىش، مۇسكۇللىرى تارتىشىش، ئۇخلاش قىيىنلىشىش، دىققىتى چېچىلىش قاتارلىق ئالامەتلەر كۆرۈلىدۇ. پىسخىكىلىق يېتەكلەش جەريانىدا، بوشىتىش مەشىقى ئارقىلىق بۇلارنىڭ بەدىنىنى بوش ھالەتكە ئەكىلىش، ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىك تۇيغۇسىنى كۈچەيتىشكە، كەيپىيات جىددىيلىكىنى ئاجىزلاشتۇرۇشقا پايدىلىق. بوشىتىش ئۇسۇللىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا تەسەۋۋۇردا بوشىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشنىڭ ئۈنۈمى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولىدىغانلىقى بايقالدى. ئەلۋەتتە بۇ جەرياندا خەۋپكە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى كەيپىياتىغا ماس كېلىدىغان مۇزىكىلارنى تاللاپ ئىشلىتىش تەسەۋۋۇردا بوشىتىش ئۈنۈمىنى ھەسسىلەپ كۈچەيتىدۇ.

بەشىنچى، سىستېمىلىق سەزگۈسىزلىك ئىندۇرۇش. خەۋپنى باشتىن كەچۈرگەن، بولۇپمۇ يەر تەۋرەش، تاشقىن ئاپىتىدىن قۇتۇلۇپ قالغان يېتەكلەش ئويىڭىدا ۋەھىمە كەيپىياتى ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولىدۇ. نۇرغۇن كىشى ئاپەتتىن كېيىن، يالغۇزلۇقتىن ۋە يۇقىرى ئاۋازدىن، ئاپەتنى ئەسلىتىدىغان بارلىق مەنزىرە ۋە نەرسىلەردىن قورقىدۇ. بىر قىسىم ۋەھىمىلىك، قاباھەتلىك كۆرۈنۈشلەر كۆز ئالدىدا رەسىمدەك، كىنو ئېكرانىدەك پەيدا بولۇپ ئىتتىك يوقالمايدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ نورمال تۇرمۇشىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزىدىغان مۇھىم مەنبەدۇر. پىسخىكا جەھەتتىن ئارىلاشقاندا خەۋپكە ئۇچرىغۇچىغا بوشىتىش مەشىقىنىڭ مەشغۇلات جەريانىنى ئۆگىتىپ بولغاندىن كېيىن، سىستېمىلىق سەزگۈسىزلىك ئىندۇرۇش تېخنىكىسىنى قوللىنىپ، سىرتقى غىدىقلىنىش بىلەن تەدرىجىي ئۇچراشتۇرۇش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ سەزگۈرلۈكىنى تۆۋەنلەتكىلى بولىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمەيۋاتقان سەلبىي كۆرۈنۈشلەرنى سۇسلاشتۇرغىلى، غۇۋالاشتۇرغىلى

ناخشىچى ئەندىرىي بوچچىل (Andrea Bocelli) نىڭ قايغۇلۇق ناخشا ئاۋازى پۈتۈن دۇنيانى لەرزىگە سېلىپ، ھەممە كىشىنى چەكسىز قايغۇ دېڭىزىغا غەرق قىلغان ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مۇزىكا بىلەن ناخشىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىغانلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ھەم ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئازابىنى يېنىكلىتىشتىكى كۈچىنى تولۇق ھېس قىلىپ، مەنمۇ خەۋپكە ئارىلىشىشتا مۇزىكا ئىشلىتىش قارارىغا كەلدىم ۋە ئىنتايىن ئىنچىكە پىلان تۈزۈپ، 2014 - يىلى 10 - ئايدا خوتەننىڭ گۇما ناھىيەسىدە ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق خەۋپكە ئارىلىشىش جەريانىدا مۇزىكا ئىشلىتىپ، بەلگىلىك ئۈنۈمگە ئېرىشتىم. بۇنىڭدا ئىرانلىق مەخسەپ ھۈسەيىن 2006 - يىلى پارس تىلىدا ئورۇنلىغان ناخشا «كۈزدىكى يوپۇرماق» نى ئىشلەتتىم، باس ئىسكىرىپكىدا ئورۇنلانغان قايغۇلۇق مۇزىكا ئاڭلانغاندا، كۈلپەتلىك كۆڭۈللەرنىڭ تارىسى چېكىلىپ، كىشىلەرنىڭ يېشى كۆز چاقىلىرىغا پاتماي تۈكۈلۈشكە باشلىدى. بارلىق قارشىلىشىش، تىرىكشىش... تەسلىم بولدى، ... شۇ قىممەتلىك تەجرىبىدىن كېيىن، خەۋپكە ئارىلاشقاندا، مۇزىكىلىق داۋالاش ئاساسلىق تېخنىكىلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

4. باشقا ئۇسۇل ۋە تېخنىكىلار

بولغۇچىنىڭ رەسمىي، كىيىم - كېچەكلىرى ياكى بىر قونچاق قويۇپ قويساقمۇ بولىدۇ. يېتەكلەش ئوبيېكتىغا بۇنى ۋاپات بولغان كىشىم دەپ تەسەۋۋۇر قىلدۇرۇپ، بۇ كىشى شۇ يەردە بولغان بولسا سىز ئۇنىڭغا نېمە دەيتتىڭىز، نېمە قىلاتتىڭىز دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارنى قويۇپ، يېتەكلەش ئوبيېكتىنى ئۆزىنىڭ ھەسرەتى ۋە سېغىنىشىنى ئىپادىلەشكە يېتەكلەيدۇ.

تالاپەتكە ئۇچرىغۇچىنىڭ رولىنى ئالغۇزۇش تېخنىكىسىدا ئادەتتە كۆپ ئادەمنىڭ ماسلىشىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىكى مەقسەت: مۇسەبەت يۈز بەرگەن جەريانى قايتا نامايان قىلىش ئارقىلىق، شۇ كىشىنىڭ ھادىسە يۈز بەرگەن ئوخشىمىغان ۋاقىتقا بولغان ئىنكاسى ۋە ئويىنى بىلىش، يېتەكلەش ئوبيېكتىغا ۋاپات بولغان ئۇرۇق - تۇغقىنىنىڭ رولىنى

چىقىپ، بۇ ماتېرىياللارنى سىستېمىلىق سەزگۈسىزلىكەندۈرۈش تېخنىكىسى ياكى EMDR تېخنىكىسى ئارقىلىق، ئۆچۈرۈپ تاشلانغان سەلبىي رەسىملەر ئورنىغا ئالماشتۇرىمىز. شۇندىلا خەۋپكە ئۇچرىغۇچىلار پىسخىكىلىق تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاپ، ئۆزىدىكى سەلبىي، قاباھەتلىك تۇيغۇلارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلالايدۇ. بۇ بىر خىل ناھايىتى مۇھىم بولغان خەۋپكە ئارىلىشىش تېخنىكىسىدۇر.

مەيلى بەشىنچى باسقۇچتىكى سىستېمىلىق سەزگۈسىزلىكەندۈرۈش تېخنىكىسى ياكى ئالتىنچى باسقۇچتىكى مۇقىملاشتۇرۇش باسقۇچى بولسۇن، ھەممىسىدىلا ماس ھالدىكى مۇزىكا قويۇپ بېرىلسە، ئارىلىشىش ئۈنۈمىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. ئاپەت جەريانىدا ئادەم ئۇلۇش - يارىلىنىش، مال - مۈلكى خانى ۋەيران بولۇشقا ئوخشاش ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلەر يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا خەۋپكە ئارىلىشىش جەريانىدا، مۇزىكىلىق داۋالاش جەريانى ئارقىلىق، ئاپەتتىن بولۇپمۇ مۇسەبەتتىن قۇتۇلۇشقا ياردەم بەرگەندە، ئۈنۈمى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولىدۇ. «11 - سىتەبىر ۋەقەسى» دە تالاپەتكە ئۇچرىغانلارغا ئاتالغان ئامېرىكا دۆلەتلىك چوڭ ماتەم مۇراسىمىدا، ئىتالىيەلىك مەشھۇر

ئاپەت يۈز بەرگەندە، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىش مەلۇم ۋەقەلىك بىلەن بىللە پەيدا بولىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان سەزگۈسىزلىكەندۈرۈش ئۇسۇللىرىدىن باشقا يەنە، تالاپەتكە ئۇچرىغۇچىنىڭ رولىنى ئالغۇزۇش، بوش ئورۇندۇق ئۇسسۇلى، خوشلىشىش مۇراسىمى (نەزىر - چىراغ) قاتارلىقلار ئۆلۈپ كەتكەنلەرگە بولغان سېغىنىشى، ئۆكۈنۈشى، تەزىيەسىنى بىلدۈرىدۇ. شۇ ئارقىلىق تاماملانمىغان كۆڭۈل ئىستىكىنى تاماملاشقا بولىدۇ.

بوش ئورۇندۇق ئۇسسۇلى گوستار پىسخىكىلىق داۋالاش تېخنىكىسىدىكى مۇھىم تېخنىكىلاردىن بىرى. بۇنىڭ قايغۇ - ھەسرەتنى ۋە تاماملانمىغان ئىشلارنى تاماملاشتا ئۈنۈمى زور. بۇ ئۇسۇلدا ئوينىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر ئورۇندۇق قويۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋاپات

تۈپەيلىدىن، مەرھۇمغا ئېيتىدىغان سۆزلىرى ياكى قىلىدىغان مەلۇم ئىشلىرى ئەمەلگە ئاشماي قالغانلىقتىن، مۇشۇ ئۆكۈنۈشلەر ھازىردىكى تېخىمۇ كۈچلۈك ئازابلايدۇ. ۋاپات بولغان كىشى ئۈچۈن نەزىر - چىراغ مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلسە، ھازىردىكى ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى ھازىردا تەسەللىي بەرگەندە، ھازىردا ئۆلۈمنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئۆز كەيپىياتىدىكى ئۆكۈنۈش، پۇشايمان، سېغىنىش، قاتارلىق ھېسسىياتلىرىنى ئۇلارغا توختىماستىن تەكرار سۆزلەپ تۇرىدىغان بولغاچقا، بوش ئورۇندۇق تېخنىكىسى ئىشلىتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمايدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلاردىكى مېيىت ئۆزىتىش، نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش ئادەتلىرى خەلقىمىزنىڭ قىممەتلىك مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىرىدۇر.

ئومۇمەن، خەۋپكە ئارىلىشىش خىزمىتى مەملىكەتنىڭ باشقا جايلىرىغا سېلىشتۇرغاندا ئاۋۋال شىنجاڭدا مەيدانغا كەلگەن. ئەمما ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بولۇپمۇ نەزەرىيە بىلىملىرىنىڭ كەمچىلىكى سەۋەبلىك، بۇ خىزمەت نەزەرىيەسى ئۇنىڭ ئەمەلىيىتى بىلەن بىردەك تەرەققىياتقا ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ، شىنجاڭنىڭ خەۋپكە ئارىلىشىش خىزمىتى، بولۇپمۇ زوراۋانلىق، تېررورلۇق دېپوللىرىغا ئارىلىشىش خىزمىتى مەملىكەتنىڭ ئالدىنقى سەۋىيەسىدە كېتىۋاتىدۇ. بۇ جەھەتتە بىز بىر قىسىم قىممەتلىك مۇۋەپپەقىيەتلىك تەجرىبىلەرگە ئىگە. شۇڭا نەزەرىيە تەتقىقاتىنى ماس ھالدا كۈچەيتىش بۇ خىزمەتنىڭ ساغلام، سالماق تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسى.

ئالغۇزۇپ، ئۇ كىشىنىڭ شۇنداق ۋاقىتتا نېمىلەرنى قىلىدىغانلىقى ۋە نېمىلەرنى دەيدىغانلىقىنى، ھاياتلاردىن نېمىلەرنى كۈتىدىغانلىغىنى تەسەۋۋۇر قىلىشتىن ئىبارەت.

ۋىدالىشىش مۇراسىمى. بولۇپمۇ ئۆلۈم ھادىسىسى تۇيۇقسىز يۈز بەرگەندە، ھازىردا ھېچ نېمە دېيىشكە، ۋىدالىشىشقا ئۈلگۈرمەيدۇ. بەزىلەر ھازىردا ئۆلۈمنىڭ بەرداشلىق بېرەلمەسلىكىدىن ئەنسىرەپ، ئۇلارغا مېيىت بىلەن خوشلىشىش پۇرسىتى بەرمەيدۇ. ئەمما بۇ ۋىدالىشىش مۇراسىمى ھازىردا ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم. يېتەكلەش ئوبيېكتىنى مەيلى كۆلپىكتىپ يېتەكلەشتە ياكى ئايرىم سۆھبەتلىشىشتە بولسۇن، ئۇلار ئۆزلىرى لايىق كۆرگەن ئۇسۇل بويىچە مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، تۇپراق بېشىدا تۇرۇپ سۆزلىشىش، خەت يېزىش، رەسىمگە قاراپ سۆزلەش دېگەندەك ئۇسۇللار ئارقىلىق ۋىدالىشىش مۇراسىمى ئۇيۇشتۇرۇش لازىم.

ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئۇيغۇرلاردىكى ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈش، مېيىت ئۆزۈتۈش، نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش ئادەتلىرىنىڭ مۇسەبەت ئىگىلىرىنىڭ مۇسەبەتتىن ساغلام قۇتۇلۇشتا خېلى زور قىممىتى بار. بۇ خىل ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان، ھازىردا ئۆلۈمنىڭ مۇسەبەتتىن ئىبارەت بۇ خىل زور ئاپەتتىن زەخمىسىز ئۆتۈۋېلىشىدا يەكۈنلەنگەن بىر يۈرۈش ئىلمىي بولغان خەۋپكە كۆلپىكتىپ ئارىلىشىش جەريانى دەپ قاراشقا بولىدۇ. مۇسەبەت ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ھازىردا ئۆلۈمنىڭ تۇيۇقسىز كەلگەن قازا

پايدىلانمىلار:

1. (美) Burl.E.Gilliland Richard K.James. 危机干预策略(上、下册) [M]. 著肖水源等译. 北京: 中国轻工业出版社, 2000.
2. 张明刚,何睿. 危机谈判 [M]. 北京:中国人民公安大学, 2009.
3. (英) Peter.B.Ainsworth. 警察工作中的心理学 [M]. 安福元,庄东哲译. 北京:中国轻工业出版社, 2007.
4. 施琪嘉. 创伤心理学 [M]. 北京: 中国医药科技出版社, 2006.
5. 刘伟. 团体心理危机干预 [M]. 北京: 中国人事出版社和中国劳动社会保障出版社, 2012.
6. (美) (Briere J.) 布莱伊尔. 心理创伤的治疗指南 [M]. 北京: 中国轻工业出版社, 2009.
7. (美) Lenore C.Terr. 童年期的创伤 [M]. 精神疾病杂志, 1991:10-20.
8. (美) A. 卡尔著. 儿童和青少年临床心理学[M]. 张建新等译. 上海: 华东师范大学出版社, 2005: 863 - 864.
9. 刘伟. 心理健康辅导-团体训练 [M]. 世界书籍出版社, 北京公司出版, 2007.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

ئىنتېرنېت شارائىتىدىكى ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىكى ھەققىدە*

ئابدۇللىم ئابدۇرېھىم

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى ، ئۈرۈمچى . 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىشى ، ئارقىسىدا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقىدىكى ئاخبارات نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ ، كىچىكلىكتىن زورىيىپ ، كۆزنى قاماشتۇرغىدەك ئۇنۇقلارغا ئېرىشتى . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا مۇھىم رول ئوينىدى . ماقالىدە دۆلىتىمىزنىڭ دېڭىز بويى رايونلىرىدىكى ژۇرنالچىلىق تەرەققىياتىغا نەزەر سېلىش ئاساسىدا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىكى تەرەققىياتىغا دائىر بەزى مۇلاھىزىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى .

ئاقچۇقلۇق سۆزلەر: ئىلمىي ژۇرنال؛ ئىنتېرنېت؛ تەھرىرلىك

关于网络环境下的学报编辑工作

阿不都力木·阿不都热依木

摘要: 新中国建立后，党和国家高度重视少数民族新闻出版事业，我国少数民族新闻出版事业从无到有，从小到大，取得了举世瞩目的成就，对加强民族团结、维护祖国统一发挥了重要作用。本文展望我国沿海地区学报编辑事业发展状况，探讨我区学报和其他类杂志编辑行业未来发展的一些看法。

关键词: 学报；互联网；编辑

Abstract: Since the founding of New China, press and publications of ethnic minorities' have been greatly supported by the Party and the country. Press and publications of ethnic minorities' have been developed from a very beginning of none-existed to a successfully achieved career, and played a very important role in enhancing and maintaining national unity. From the prospect of the development of editorship of academic journals in coastal areas, this paper mainly puts forward some points of view on the future development of editorship of academic journals in Xinjiang.

Keywords: academic journals; Internet; editorship

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G214

يارىتىپ، ژۇرنال باشقۇرۇش قارىشى ۋە شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، ژۇرنال باھالاش سىستېمىسىنى ئۈزۈكسىز يېڭىلاپ، داڭلىق مۇھەررىر يېتىشتۈرۈپ چىقىش تۈزۈمىنى تىرىشىپ سىناق قىلىپ، تولۇق مېدىيالاشقان ئىلمىي ژۇرنال ماركىسى يارىتىش — بىز يۈزلىنىدىغان يېڭى تېما. تەھرىرلىككە دائىر يېڭى بىلىملەر بىلەن ئۆزىمىزنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتىش، جۈملىدىن دۆلىتىمىزنىڭ دېڭىز بويى رايونلىرىدىكى ژۇرنال تەھرىرلىك خىزمىتى تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە دائىر ئۇچۇرلارنى ئىگىلەشنىڭ ئىنتېرنېت دەۋرىدىكى ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىك خىزمىتىگە قانداق

ئىنتېرنېت دەۋرىدە، ئىلمىي ژۇرناللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەرەللىك ژۇرناللارنىڭ تارقىلىش ۋە مەۋجۇت بولۇش ھالىتىدە ئۆزگىرىش بولدى. ئىلمىي ژۇرناللار بىلەن تورنىڭ بىرىكىشى ھەمدە توردىن ئىبارەت يېڭى تېخنىكىنىڭ قوللىنىلىشى، ئەنئەنىۋى ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ باشقۇرۇش شەكلى، تارقىلىش شەكلى، تەھرىرلىك كەسپى ھەمدە داڭلىق ماركى يارىتىشىغىچە مىسلىسىز خىرىس ئېلىپ كەلدى. ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن، تورنىڭ تارقىلىش شەكلى ۋە ئالاھىدىلىكىنى پۇختا ئىگىلەپ، تەھرىرلىك كەسپىدە دادىل يېڭىلىق

*بۇ ماقالە 2017 - يىلى 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئابدۇللىم ئابدۇرېھىم (1962 - يىلى 11 - ئايدا تۇغۇلغان)، تەھرىرلىك خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

يۈزلىنىش؛ ئىناق، ئىقتىسادى گۈللەنگەن، سوتسىيالىستىك يېڭى شىنجاڭ قۇرۇپ چىقىش مۇساپىسىدە مۇھەررىرلەر ھازىرلاشقا تېگىشلىك ساپا ھەققىدە ئىزدىنىشىمىزدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. تور شارائىتىدىكى ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ تارقىلىش ئالاھىدىلىكى

قەغەز نۇسخىدىكى ژۇرناللاردا ئۇچۇرنىڭ تارقىلىش سۈرئىتى ئاستا، بەت بوشلۇقى چەكلىك، مەزمۇنى ئىپادىلەش شەكلى بىر خىللا بولۇش — ئىلمىي ژۇرنالنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ تۇرىدىغان پايدىسىز ئامىلغا ئايلىنىپ قالدى. ئىنتېرنېت مۇھىتىدا، ژۇرنال بىلەن تورنى بىرىكتۈرۈش بۇ مەسىلىنى ئۈنۈملۈك ھەل قىلدى. تور مەزمۇن ئۇچۇرى، ئاۋاز ئۇچۇرى، كۆرۈنمە چاستوتىلىق ئۇچۇر، ھەرىكەت ئۇچۇرى، بەلگە ئۇچۇرى بىرلەشتۈرۈلگەن كۆپ ۋاسىتىنىڭ بىرىكمىسى بولۇپ، ئەنئەنىۋى تاراتقۇ بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇ كۆپ ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە. ژۇرنال ئۇچۇرلىرى ئەنئەنىۋى يېزىق ئۇچۇرىدىنلا ئىبارەت بولۇشتىن سۈرەت، يېزىق، ئاۋاز، رەسىمدىن ئىبارەت كۆپ ۋاسىتىلىك ئۇچۇر بىرلەشتۈرۈلگەن ھالەتكە تەرەققىي قىلدى، ئوقۇرمەنلەر تور ژۇرنالىدىن كۆرۈش، ئاڭلاش، ئوقۇش قاتارلىق كۆپ خىل سەزگۈسى ئارقىلىق مەزمۇندىن بەھرىلىنىدىغان بولدى، ژۇرنال مۇقەددەس ۋاسىتى قىلىشتىن ئېلېكتروننى ۋاسىتى قىلىشقا تەرەققىي قىلدى، ئۇچۇر سىغدۇرۇشچانلىقى نەزەرىيە جەھەتتىن چەكسىز دەرىجىگە يەتتى. تارقىلىش سۈرئىتىدىن ئېيتقاندا، ئېلېكترونلۇق ژۇرنال تەھرىرلەش باسقۇچى تاماملانغاندىن كېيىن، دۇنيادىكى يۈز مىليونلىغان قوللانغۇچىلارغا تەڭلا يېتىدىغان بولدى، بۇ سان ۋە تەسىر كۈچىمۇ ئەنئەنىۋى شەكىلدىكى ژۇرناللار ئارزۇ قىلىشىمۇ ئەمەلگە ئاشۇرالمىدىغان تەرەپ. تور ژۇرنالى ئېلېكترونلۇق كۇتۇپخانىنىڭ تەرەققىياتىغا ھەمدە شەخسلەر ئوقۇشلۇقنىڭ ئېلېكترونلىشىشى ۋە تورلىشىشىغا ئەگىشىپ، تور مۇھىتىدىكى ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ تەدرىجىي ھالدا ئوقۇل يېزىقچە ئۇچۇر تارقىتىشتىن رەقەملەشكەن ئۇچۇر تارقىتىشقا تەرەققىي قىلىشى بۇنىڭدىن كېيىنكى ئاساسلىق تەرەققىيات يۈزلىنىشى بولۇپ قالدۇ.

(2) ئۇچۇر يېپىق ھالەتتە تارقىتىلىشتىن ئوچۇق

ھالەتتە تارقىلىشقا بۇرۇلۇش

ئەنئەنىۋى ژۇرناللارنىڭ بېسىپ تارقىتىلىشى بىر خىل ئاممىۋىلاشقان تارقىلىش ئەندىزىسى بولۇپ، بۇ خىل تارقىتىلىشتا بارلىق ئوقۇرمەنلەرگە يەتكۈزۈلىدىغان مەزمۇن بىر خىللا بولىدۇ، ئۇنىڭدا كونكرېت ئوقۇرمەنگە يۈزلىنىش ياكى ئالاھىدە تەلەپلەرنى ئويلىشىشقا ئىمكانىيەت بولمايدۇ. ئىنتېرنېت مۇھىتىدا، RSS ئوقۇش يۇمشاق دېتاللىنىڭ^[1] قوللىنىلىشى ۋە ئومۇملىشىشى، ئوقۇرمەنلەرنى ئۆزىنىڭ ماتېرىيال كۆرۈش ئادىتىگە ئاساسەن، بىرلا ۋاقىتتا ئوخشاش بولمىغان ژۇرناللارغا، ھەتتا مەلۇم ژۇرنالنىڭ مەلۇم سەھىپىسىدىكى مەزمۇنلارغا مۇشتەرى بولۇش ئىمكانىيىتىنى ياراتتى، توردىكى ھەسسىلەپ ئېشىپ بېرىۋاتقان ئۇچۇرلارنى بۇنداق ئۈنۈملۈك شەكىلدە ئىزدەپ تېپىش ۋە ئۇچۇرلارغا خاس شەكىلدە مۇشتەرى بولۇش توردىن ماتېرىيال ئوقۇشنىڭ بىر خىل ئاساسىي شەكلى بولۇپ قالغۇسى. شۇڭا، تور مۇھىتىدىكى ژۇرنال مەزمۇنىنىڭ تارقىلىشى، بارغانسېرى ئوقۇرمەنلەر دائىرىسى تارايغان، مەخسۇسلاشقان ئوقۇش ئېھتىياجى ۋە مەزمۇن تارقىتىشقا يۈزلىنىشكە توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن بىر ژۇرنال بىلەن بارلىق ئوقۇرمەنلەرگە يۈزلىنىشتەك ژۇرنال باشقۇرۇش تەپەككۈرنى ئۆزگەرتىشكە، ئوقۇرمەنلەرنىڭ تۈرى، ئېھتىياجىنى ئاساس قىلغان تەرەققىيات يولىغا مېڭىش، رەقەملەشتۈرۈش ئارقىلىق، ژۇرنالى ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەلەپ - ئېھتىياجلىرىغا ئاساسەن، «ئۆزگەرتىپ» ئوخشىمىغان نەشرىنى شەكىللەندۈرۈپ، ھەر بىر نۇسخىسىدا مەلۇم نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرگەندە، ژۇرنال تېخىمۇ قاراتمىلىققا ئىگە بولىدۇ.

(1) يېزىقچە تارقىتىشتىن رەقەملەشكەن

تارقىتىشقا ئۆتۈش

ئەنئەنىۋى ژۇرنالچىلىقتا يېزىق ئاساسلىق تارقىتىش ۋاسىتىسى، ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىقى ساقلىنىش مۇددىتى ئۇزۇن، تەكرار كۆرۈشكە بولۇشتىن ئىبارەت. بىراق، دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ھەم ئۇچۇرغا بولغان ئېھتىياجنىڭ ئۈزۈكسىز ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ،

يۈزلەنگەن ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ ئۇچۇرلىرى توردىن ئىبارەت تارقىلىش يولى ئارقىلىق، تەسىرى ۋە تارقىلىش دائىرىسىنى شەكىللىسە ھالدا نەچچە ئون ھەسسە ھەتتا مىڭ ھەسسەلەپ كېڭەيتىلەيدۇ. ئىلمىي ژۇرنال ئامبىرى، رەقەملىك كۇتۇپخانا، رەقەملىك ئىلمىي ژۇرنال تور پونكىتى قاتارلىق تور ئۇچۇر سۇپىسى ئارقىلىق ئوقۇرمەن يۈزمىڭلىغان كىشى بىلەن بىرلىكتە ئوقۇيدۇ، سانسىز قېتىم توردىن چۈشۈرىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئىلمىي ئۇچۇرنىڭ ئوچۇق شەكىلدە تارقىتىلىشى ئەمەلگە ئاشىدۇ.

2. ئىنتېرنېت شارائىتىدا ژۇرنالچىلىققا كېلىدىغان خىرىس

تەتقىقات كۈچىنى ۋاقتىدا، توغرا ئەكس ئەتتۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك، بۇ ژۇرنال مۇھەررىرلىرىدىن بىرقەدەر ئەتراپلىق بىلىم قۇرۇلمىسىغا ۋە ماقالىلەرنى كەسىپى جەھەتتىن پەرق ئېتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

نۆۋەتتە، ئىلمىي ژۇرناللارنى بىردەكلەشتۈرىدىغان رىقابەت ئېغىرى، بايلىق تارقاق، نەشر قىلىش كۈچى ئاجىز، بەزى ژۇرناللار ھەتتا قوشۇمچە سان ژۇرنال چىقىرىش ۋە بەت ھەققى ئېلىش ئارقىلىق مەۋجۇتلۇقنى ساقلاۋاتىدۇ، نەتىجىدە ژۇرنالنىڭ كەسىپى سەۋىيەسى تۆۋەنلەپ، ماقالىگە قويۇلىدىغان تەلپىمۇ ئۈزۈكسىز تۆۋەنلەپ بېرىۋاتىدۇ. بىر ياقىتىن، بازار ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشى تور نەشر بۇيۇملىرىنىڭ مىقدارىنى كۈنسېرى زورايتىۋاتقان بولسا، يەنە بىر ياقىتىن، ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ كەسىپى سەۋىيەسى تۆۋەنلەپ، كۆچۈرمەكەشلىك - ساختىلىق ئەھۋاللىرى ئۈزۈكسىز كۆرۈلۈپ، ئىلمىي ئىشەنچ كىرىزىسى گەۋدىلىنىشكە باشلىدى. شۇڭا ئىنتېرنېت شارائىتىدا، ئىلمىي يېتەكچىلىك بىلەن بازار ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدا تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش، ئىلمىي تەتقىقات ژۇرناللىرى يۈزلىنىدىغان يېڭى خىرىس بولۇپ قالدى.

ئەنئەنىۋى تەھرىرلىك كەسىپىدە، ئاپتورلار ماقالىسىنى پوچتىدىن يوللاپ بېرىدۇ، مۇھەررىرلەرمۇ خەت ئالاقىسى شەكىلدە ئاپتورلار ۋە ماقالە تەكشۈرگۈچى مۇتەخەسسسلەر بىلەن ئالاقە قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ماقالە ئۇيۇشتۇرۇشتا، كۆپىنچە ئائىلىسىگە بېرىش، خەت ئەۋەتىش، تېلېفون قىلىش، كوللېكتىپ ماقالە

ئەنئەنىۋى ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ تارقىتىلىشى يەككە ۋە يېپىق شەكىلدە بولۇپ، قەغەز تاراتقۇنىڭ تارقىلىش دائىرىسىنىڭ چەكلىمىلىكلىكى ئۇنىڭ تارقىلىش سۈرئىتىنىڭ ئاستا، دائىرىسى تار، تەسىرىنىڭ كىچىك بولۇشىغا سەۋەب بولغان. توردا بولسا، ئاۋاز، يېزىق، سۈرەت قاتارلىق كۆپ خىل رەقەملەشكەن شەكىلگە كەلتۈرۈلگەن ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ ئۇچۇرلىرى ئوقۇرمەنلەرنى ۋاقىت، بوشلۇق ئارىلىقىدىن ھالقىتىپ، تۈرلۈك ئۇچۇرلاردىن ھەمبەھەرلەنمە شەكىلدە پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىدۇ. كىچىك توپلارغا

ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار يەنى ئىلمىي ژۇرنال ئاپتورلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئالىي مەلۇماتلىق كەسىپ ئەھلىلىرىدۇر، ئىلمىي ژۇرنال مەزمۇنىنىڭ كەسىپلىكى، چوڭقۇرلۇقى كۆپ قىسىم ئاۋامنى ئوقۇرمەنلەر دائىرىسىدىن چەتلىتىدۇ، مەلۇم ئىلىم ساھەسىدىكى ئىلمىي ژۇرنالدىن شۇ كەسىپ ساھەسىدىكى خېلى يۇقىرى مەلۇماتلىق ئوقۇرمەنلەرلا ھەقىقىي ئوقۇپ پايدىلىنالايدۇ، بۇ خىل ئالاھىدىلىك، ئىلمىي ژۇرنالنىڭ بىر خىل كىچىك دائىرىگە يۈزلەنگەن تارقىلىش يۈزلىنىشىنى بەلگىلىگەن. دۆلىتىمىزدىكى ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ كۆپىنچىسى مەخسۇس ئاجرىتىپ بېرىلگەن مەبلەغكە تايىنىدۇ، نۇرغۇن ژۇرنالنىڭ تىراژى نەچچە يۈز ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ تۆۋەن بولۇپ، بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا تەرەققىي قىلىمىقى قىيىن. بىراق، ئىنتېرنېت تورىدىن تەشكىل قىلىنغان يەر شارلاشقان ئۇچۇر جەمئىيىتىدە، خەلقئارا ئىلمىي ژۇرناللار ۋە بازارنىڭ خىرىسى ئىلمىي ژۇرناللارنى «سېھىرلىك ئىلمىي مۇنبەر» دە داۋاملىق مېڭىشقا، بازارغا يۈزلىنىشكە، ئاممىۋىلىشىش يولىغا مېڭىشقا قىستايىدۇ.

ئىلمىي ژۇرناللار ئوقۇل بىر تۈرلۈك نەشر بۇيۇمى بولۇپلا قالماي، ئۇ يەنە ئىلمىي تەتقىقات، قەرەللىك تاراتقۇدىن ئىبارەت قوش خاسلىققا ئىگە بولۇپ، جامائەت پىكىرى يېتەكچىلىكى ۋە ئىلمىي يېتەكچىلىك فۇنكسىيەسىنى ئاتقۇرىدۇ. پەن تەتقىقات يېڭىلىق يارىتىش نەتىجىلىرىنى ئېلان قىلىش ۋاسىتىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىلمىي ژۇرناللار ئىلمىي سەۋىيە ۋە پەن

بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ژۇرناللار دۆلىتىمىزنىڭ «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسىغا قانداق ماسلىشىشى كېرەك؟ شارائىت ھازىرلا ناسا قانداق يول تۇتۇشى كېرەك؟ بۇنىڭدىن خېلى ئىلگىرى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومدىكى تاشقى تەشۋىقات خىزمىتىگە مەسئۇل خوۋ خەنىمىن خانىم تەشۋىقات كادىرلىرىغا ئېچىلغان بىر قېتىملىق يىغىندا گېرمانىيەگە قىلغان سەپىرىنى مىسال قىلىپ، «چەت ئەلدە ئەگرى تاغ تورىنى ئېچىپ كۆرسەك، فونت يۈكلەنمىگەن ئەھۋالدا ئۇنىڭ خەنزۇچىسىمۇ، ئۇيغۇر كونا يېزىقىدىكىسىمۇ قالمايىقان كود شەكلىدە ئېچىلدى، پەقەت ئۇيغۇرچە لاتىن يېزىقىدىكى نۇسخىسىلا نورمال ئېچىلدى» دېگەن ئىدى. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ھازىر قوللىنىۋاتقان يېزىقىمىز بەلگىلىك چەكلىمىلىككە ئىگە، بۇ يېزىقنى بىلىدىغانلار كۆپىنچە ھالدا ئۇيغۇر تىلىنى بىلمەيدۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى يازمىلارنى ئوقۇپ بىلىشى مۇمكىن بولغان تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئەزەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتمەيدۇ، بۇ مەسىلىنى «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسىغا تۆھپە قوشۇش نۇقتىسىدا تۇرۇپ ئەستايىدىل ئويلىشىشىمىز كېرەك.

3. ئىنتېرنېت دەۋرىنىڭ ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىگە قويغان ئاساسىي تەلەپلىرى

تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور ئەكس تەسىر كۆرسەتتى. يېڭى دەۋردىكى ئىلمىي ژۇرنال بىلەن ئاپتور، ئوقۇرمەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە شەكلى تېخىمۇ كۆپ خىللاشتى، قوش يۆنىلىشلىككە ئىشىنىش ھەمدە پايدىلانغۇچىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى زور دەرىجىدە قوزغىدى. تور، كۆرۈنمە چاستوتىلىق تېلېۋىزىيەلىك تېلېفون سىستېمىسىدا مۇھەررىر بەزى قىزىق نۇقتىلىق مەسىلىلەر توغرىلىق مەۋھۇم «ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» ئاچالايدىغان بولدى. تەشكىللىگۈچىلەر، مۇھاكىمىگە قاتناشقۇچىلار مەملىكەتنىڭ، ھەتتا دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بولسىمۇ، ئەمما تور سۈپىسى بىلەن مەۋھۇم رىياسەتچى ئۈنۈملۈك ھالدا تۈرلۈك ئىلمىي مۇھاكىمىلەرنى ئېلىپ بارالايدۇ. بۇنداق قوش يۆنىلىشلىك، كۆپ خىللاشقان پىكىر ئالماشتۇرۇش شەكلى ئىلمىي ژۇرنال بىلەن ئاپتورلارنىڭ ئارىلىقىنى يېقىنلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئوقۇرمەنلەر توپىنى تېخىمۇ ياخشى تەربىيەلەيدۇ،

ئۇيۇشتۇرۇش قاتارلىق شەكىللەر قوللىنىلغاچقا، ماقالە زاكاز ۋاقتى ئۇزۇن بولۇش، ئاپتورلار كۆلىمى تار بولۇش ئەھۋاللىرى ساقلىنىپ كەلگەن؛ بەت ياساشتىمۇ ئەنئەنىۋى شەكىلدە بەت ياسىلىدىغانلىقى ۋە ماقالىلەر قەغەز نۇسخىدا تاپشۇرۇلىدىغانلىقتىن، تەكرارلىق كۆپ، ئۈنۈم تۆۋەن، خاتالىق نىسبىتى يۇقىرى بولاتتى.

ھازىرقى ئىنتېرنېت تېخنىكىسى دەۋرىدە، يېڭى تېخنىكا ئەنئەنىۋى شەكىلدىكى ئىلمىي ژۇرنال تەھرىرلىكى ۋە نەشر ئىشلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتتى. مەيلى تېما تالاش، لايىھە تۈزۈش، ماقالە ئۇيۇشتۇرۇش، ماقالە تەكشۈرۈش بولسۇن ياكى رەسىم، گىراپا، بەت شەكلىنى بىر تەرەپ قىلىش، لايىھەلەشتە، ھەتتا ماتېرىيال ئاقتۇرۇش، ئاپتورلار بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئەسەر ئەۋەتىشى بولسۇن ھەممىسى كومپيۇتېر ئارقىلىق توردا بىر يوللا بىر تەرەپ قىلىنىدىغان بولدى. تور تېخنىكىسىنىڭ قوللىنىلىشى ئەنئەنىۋى تەھرىرلىك ئۇقۇمى ۋە ئەندىزىسىگە زور ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلدى، شۇنداقلا مۇھەررىرلەرنىڭ كەسپىي ئىقتىدارىغا خىرىس ئېلىپ كەلدى.

ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقىدىكى ژۇرنال

1) ئاپتورلار، ئوقۇرمەنلەر بىلەن پىكىر

ئالماشتۇرۇش جەھەتتە

ئەنئەنىۋى ژۇرناللار بىلەن ئاپتورلار ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ پىكىر ئالماشتۇرۇش شەكلى كۆپىنچە خەت ئارقىلىق پىكىر ئېلىش، پىكىرلەرنى خۇلاسەلەش بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان بولۇپ، بەزى تەھرىراتلار ئاپتور، ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈزلىشىش يىغىنى، مۇھاكىمە يىغىنىنى يىلدا بىر - ئىككى قېتىملا ئاچالغان. بۇنداق ئەنئەنىۋى تارقىتىش ۋە ئالاقىلىشىش شەكلى قەغەز باسمىنى ۋاسىتە قىلغان ئەنئەنىۋى تاراتقۇ دەۋرىدە بىرقەدەر ياخشى بولغان ياكى بىر تۈرلۈك ئۈنۈملۈك ئالاقە شەكلى بولۇپ، ئىلمىي ژۇرنالنىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىدە بەلگىلىك ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىغان. بىراق، تور تېخنىكىسى، يېڭى تاراتقۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە كەڭ قوللىنىلىشى بىلەن، بۇ خىل ئالاقە شەكلىنىڭ يەككىلىكى، تاق يۆنىلىشلىكلىكى ئىلمىي ژۇرنالنىڭ

ژۇرنالنى تېخىمۇ ياخشى تەرەققىي قىلدۇرالايدۇ.

(2) ژۇرنال باشقۇرۇش شەكلى جەھەتتە

ئەنئەنىۋى ژۇرنال باشقۇرۇش كۆپىنچە يېپىق شەكىلدە بولۇپ، مۇھەررىر، ئاپتور، ماقالە تەكشۈرگۈچى مۇتەخەسسستىن تەركىب تاپقان ئۈچتىن بەشكىچە ئادەم ئەسەرنىڭ ئىشلىتىلىش - ئىشلىتىلمەسلىكى بەلگىلەيدۇ، ژۇرنال مەزمۇنىنىڭ ياخشى ياكى يامانلىقى مۇھەررىرلەر بىلەن مۇتەخەسسسلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنىڭ كەڭ - تارلىقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، بۇنداق ژۇرنال باشقۇرۇش ئەندىزىسى ئەنئەنىۋى ژۇرنال تەھرىرلىكىدە تىپىك ئاساسىي ئېقىم ھېسابلىنىدۇ. بىراق، ئىنتېرنېت شارائىتىدا، بۇنداق ژۇرنال باشقۇرۇش ئەندىزىسى زور خىرىسقا دۇچ كەلدى. مۇھەررىرلەرنىڭ كەسپىي سەۋىيەسى، نەزەر دائىرىسىنىڭ كەڭ - تارلىقى ھەمدە ئىلمىي نۇقتىئىنەزەرنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ماقالىنى تاللاش، تەھرىرلەش، ژۇرنالنىڭ سەھىپىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىقلارغىچە كۆپ تەرەپلەردە چەكلىمىلىكلەر ۋە يېتىشمىزلىكلەر ساقلانغان بولىدۇ، مۇناسىۋەت ماقالىسى، بىر ماقالىنى بىرنەچچە مەتبۇئاتقا بېرىش، ئىلىمدىكى ساختىلىق قاتارلىق ھادىسىلەر ھەر ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

ئىنتېرنېت شارائىتىدا، ژۇرنال مۇھەررىرلىرى بىلەن ئاپتورلارنىڭ ئالاقە شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى، ژۇرنال تارقىتىش ئۇسۇلىدىكى بۆسۈش، ژۇرنال باشقۇرۇش تەرتىپى ۋە ھالقىلىرى مۇھەررىرنىڭ يەككە ھالدىكى باشقۇرۇش ھەرىكىتى بولۇشتىن قالىدۇ. ئوقۇرمەنلەر توردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ژۇرنالنىڭ ماقالە تاللاش، تەھرىرلەش، مۇقاۋا لايىھەلەش، تارقىتىشنى باشقۇرۇشىغىچە بولغان ھالقىلىرىغا قاتنىشالايدۇ. مۇھەررىرلەر مۇتەخەسسسلەر قاتارلىق پەن تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، تېمى تاللاش، پىلانلاش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈلەيدۇ، ئىنتېرنېت ئارقىلىق مۇنەۋۋەر ئاپتورلارنى توپلايدۇ، ماقالە مەنبەسىنى ئەلالاشتۇرالايدۇ، ھەتتا توردىن تەكشۈرۈش ئارقىلىق، كەلگەن ماقالىنىڭ ئاپتور ئىسمى، مەزمۇنى ۋە ئاچقۇچلۇق سۆزلەر بويىچە تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بىر ماقالىنىڭ بىرقانچە ئورۇنغا بېرىلىشى، ئىلىم ساختىلىقى، كۆچۈرمەكەشلىك قاتارلىقلارنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ژۇرنال

ماقالىلىرىنىڭ سۈپىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلالايدۇ.

(3) توردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش جەھەتتە

ئىنتېرنېت شارائىتىدا، ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى تورنى قوللىنىش ۋە توردىن پايدىلىنىشتىكى تۈرلۈك پايدىلىق شارائىتلارنى ياخشى ئىگىلىشى، ئىلغار تەھرىرلىك يۇمشاق دېتاللىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، تۈرلۈك ماقالىلەرنى ئۈنۈملۈك بىرتەرەپ قىلىشى، توردىن تەھرىرلەش سۈپىسى بەرپا قىلىشى لازىم. بۇ تەھرىرلىك سۈپىسى ئارقىلىق كەلگەن ماقالىلەرنى تىزىملاش، تەھرىرلەش، بەت ياساش، كوررېكتورلاش، بەت شەكلىنى لايىھەلەش قاتارلىق كۆپ خىل ئىش تەرتىپلىرىنى ئەقلىيەشتۈرۈپ باشقۇرۇش ۋە قوش تەرەپلىك باشقۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشى كېرەك.

تورلاشقان ئېلېكترونلۇق ماقالە بىرتەرەپ قىلىش سۈپىسى بەرپا قىلغاندا، ژۇرنال مۇھەررىرلىرى، ئاپتور، ماقالە تەكشۈرگۈچى مۇتەخەسسسلەردىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ پىكىرلىشىشىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ، خەت ئارقىلىق بولىدىغان ۋاقىت كۆپ كېتىش ئەھۋالىدىن ساقلىنىلىپ، ماقالىنىڭ تەھرىرلىنىشىنى تېزەتكىلى ھەم ئۈنۈمنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. نۆۋەتتە دۆلەت ئىچىدىكى نۇرغۇنلىغان تەھرىر بۆلۈملىرى ماقالە قوبۇل قىلىش، مۇتەخەسسسلەرنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە يوللاش، تەھرىرلەش قاتارلىق جەريانلارنىڭ ھەممىسىنى بۇلۇتتا ھېسابلاش تېخنىكىسى ئاساسىدا لايىھەلەنگەن ئۇنۋېرسال سىستېما ئارقىلىق تاماملانغان بولدى، جۈملىدىن شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنالى(خەنزۇچە پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي پەن قىسمى) «بىلىم» تورى تەمىنلىگەن سۇپا ئارقىلىق ماقالە قوبۇل قىلىشنى تەلەپ قىلغان بولۇپ، تەھرىر بۆلۈمىگە بىۋاسىتە يوللانغان ماقالىلەر قوبۇل قىلىنمايدۇ. تەھرىر بۆلۈمى خەنزۇ تىلى - يېزىقىدىكى ژۇرناللار ۋە كۆپلىگەن ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ بۇلۇت سۇپىسىغا يوللانغان بولۇشتەك ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، يوللانغان ماقالىدىكى ئىستاتىستىكا ماقالىدە ئىگىلىگەن نىسبىتىنى تەكشۈرۈپ، بۇ نىسبەت 10 پىرسەنتتىن ئېشىپ كەتسە ماقالىنى قوبۇل قىلمايدىغان بولدى، بۇ ئىلىمدىكى ساختىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى ئۈنۈملۈك تەدبىرلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

بەريا قىلىپ، ژۇرنال باھالاشنىڭ ئىلمىيلىكىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مىللىي تىل - يېزىقتىكى ژۇرناللارنىڭ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئۇلۇغ گۈللىنىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئىقتىدارىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

نۆۋەتتە نۇرغۇن ئىلمىي ژۇرناللار تور بېكىتى قۇرۇشتا پەقەتلا ژۇرنالنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇش ھەمدە ئاپتورلارنىڭ ماقالىنى ئەۋەتىشىگە يېتەكچىلىك قىلىشنىلا كۆزدە تۇتقان بولۇپ، ئاپتورلار بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھەمئۆز تىكلىك ئېھتىياجىغا ئەھمىيەت بېرىشى يېتەرسىز، تور بېكەتلەردە ئىنتېرنېت تورىنىڭ ئىنتېراكتىۋلىق ئەۋزەللىكى جارى قىلدۇرۇلمىغان. ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىلمىي ژۇرنال تور بېكىتى قۇرۇلۇشىنى مەكتەپ تور قۇرۇلۇشى ئومۇمىي پىلانغا كىرگۈزۈپ ئەمەلىيلەشتۈرۈشىگە، باشلىنىشتىلا ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈپ، قەستكارلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. تەھرىر تۈرلۈك بىخەتەرلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئۈزۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈپ، بىخەتەر باشقۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشى، تور بېكەت مەزمۇنىنى ۋاقتىدا زاپاسلاپ، سىستېمىدا كاشىلا كۆرۈلگەندە تور بېكەتنىڭ نورمال يۈرۈشۈشىگە تەسىز يېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشى لازىم.

پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ كۈچلۈك قوللىشى ئارقىسىدا جۇڭگودىكى بىر ئاز سانلىق مىللەتنىڭ تىل - يېزىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر يېزىقى تور دۇنياسىغا ماسلىشىشتا كاتتا ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشتى، بىراق ئۇيغۇرچە ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ بىرلىككە كەلگەن ساندىكى تېخى قۇرۇپ چىقىلمىغانلىقى ئۈچۈن، گەرچە تور ئارقىلىق ماقالىنى ئاپتورنىڭ تۈزىتىشىگە بېرىش، دەل ئۇچۇر ۋاسىتىلىرى ئارقىلىق پىكىرلىشىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ ئىلگىرىكى پوچتا، تېلېفون ئارقىلىق ئالاقىلىشىشتىن كۆپ قولايلىققا ئېرىشكەن بولسىمۇ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تور قولايلىقىدىن پايدىلىنىش، ژۇرنالغا ئەۋەتىلگەن ماقالىلەر مەزمۇنىنىڭ تەكرارلىق نىسبىتىنى، ماقالىلەرنىڭ مەتبۇئاتقا يوللىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش، ئاپتورلار ماقالىنى سەھىپە تۈرگە ئايرىپ يوللاش - مۇھەررىرلەر، مۇتەخەسسس تەھرىر ھەيئەتلەر، ئاپتورلار تەھرىرلىككە قاتنىشىش قاتارلىقلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ شارائىتى تېخى ھازىرلانمىدى. بۇ جەھەتتە ئالاقىدار تەتقىقات تېمىسىنى ئىشلەپ، ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ژۇرناللارنى نازارەت قىلىشى، پۈتۈنلەي سانلىق مەلۇمات ئاساسىغا تايىنىدىغان ژۇرنال باھالاش سىستېمىسىنى

4. خۇلاسە

دائر قانۇن - نىزاملارنى ئۆلچەم قىلىپ، تەھرىرلىكتە يولۇققان مەسىلىلەرنى سىياسىيولارچە نەزەر بىلەن توغرا بىرتەرەپ قىلالايدىغان ئىلمىي ساپا ھازىرلاش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، كەسپىي بىلىمىنى ئۈزۈكسىز يېڭىلاپ تۇرغاندىلا ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ لايىقەتلىك جاكارچىلىرىدىن بولالايدۇ.

ئىنتېرنېت دەۋرىدە تورنى ۋاسىتە قىلغان ئىلمىي ژۇرناللار ئېلان قىلىنىشى بىلەنلا يۈز مىليونلىغان ئوقۇرمەنلەرگە يېتىدۇ، بۇ تەھرىرلىككە قويۇلىدىغان تەلەپنىڭمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ يۇقىرى بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. مۇھەررىرلەر پارتىيەنىڭ فاڭجېن - سىياسەتلىرىنى يېتەكچى، دۆلەتنىڭ نەشرىياتچىلىققا

ئىزاھلار:

1. RSS: ئوقۇش يۇمشاق دېتالى ھەرقايسى تور بەتلەرنى كەزمەي تۇرۇپمۇ، مۇستەرى بولۇش ئارقىلىق ئۆزىمىز قىزىقىدىغان تېمىدىكى مەزمۇنلارنى كۆرۈپ تۇرغىلى بولىدىغان كومپيۇتېر پروگراممىسى.

پايدىلانمىلار:

[1] 石永强, 景雪娇: 体会出版[M]. 新疆文化出版社, 2016 .
 [2] 程郁缀, 陈颖: 学报编辑大视野[M]. 福建人民出版社, 2012 .
 [3] 陈颖: 老猫学出版[M]. 浙江大学出版社, 2012 .

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

Vol.38, Iss.3 (Total:151)

Sep 2017

Contents

- A Discussion on Xi Jinping's Thought on Socialism with Chinese Characteristics for a New Era and Its Leading Role in Establishing the Consciousness of the Chinese National Community among Ethnic Minority Students' .....Yalkun Mamatyar
- A Statistic Analysis on Affixes of Verb Forms in Uyghur.....Arzigul Sherip, Marhaba Ali
- A Discussion on the Importance of Converting Islam into Chinese Style and Long-Term Social Stability of Xinjiang .....Abdushukur Osman, Nurbiye Omar
- A Discussion on Frequently Used Rhyme Forms in "Nakis Poem Collection".....
.....Gulnigar Abdurosul
- A Discussion on the Historical Development of Modern Human Resources Management in China...
.....Gulnar Niyaz
- A Discussion on Mixed Ownership Reforming and State-Owned Enterprise in Xinjiang.....
.....Abduhelil Abla
- A Discussion on the Genealogy and Kinship Terminology.....
.....Hayrat Abdurahman Ozhar, Emamhasan Yakhup
- A Discussion on Horses and Horse Racing in "The Great Dictionary of Turkic".....
.....Yasinjan Mamet
- A Comparative Study on Multilingual Sentences.....Zhang Weiguo
- A Discussion on Nicknames of Kashgar Dialect in Modern Uyghur.....
.....Teltikin Yusuf Egambardi
- A Study on the Noun of "Kiz" in "The Great Dictionary of Turkic" .....Esrayil Mutilla
- A Study on Language Sources of Vocabulary in Uyghur..... Elham Nizam
- A Study on the Usage of "Camel" in "The Great Dictionary of Turkic".....Turankiz Osman
- A Study on Xi Jinping's Literary Criticism and Its Significance to Uyghur's Literary Criticism.....
.....Abduwali Kerem
- A Study on Property Law and Notarization of Inheritance Succession in Juridical Practice.....
.....Reshad Hasan, Gulbahar Niyaz
- A Discussion on Process of Psychological Crisis Intervention in Xinjiang .....Ayshem Ahmed
- A Discussion on Editorship of Academic Journals in Internet Environment.....
.....Abdilim Abdurehim

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

(Трёхмесячный журнал философии и общественной науки на уйгурском языке)

№3.2017г (Общий: № 151)

Содержание

Утвердить студентов нацменьшинств ВУЗов в сознании сообщества единой судьбы китайской нации под руководством идеи Си Цзиньпина о социализме с китайской спецификой новой эпохи.....	Ялкун Мэмэтяр
Статистический анализ суффиксов глаголов уйгурского языка	Арзугуль Щирип, Мэрхаба Эли
Наведение Ислама к китайской дороге – требование социальной стабильности и долгосрочной безопасности Синьцзяна	Абдушукур Осман, Нурбия Омэр
Общепотребительные формы ритма в сборнике стихов уйгурских поэтов современной эпохи «Дивани накис»	Гульнигар Абдурусул
О Китае современной Управления людских ресурсов истории развития.....	Гульнар Нияз
О реформе системы смешанной собственности государственных предприятий в Синьцзяне	Абдухелил Абла
О родословной книге и родственных обращениях	Гэйрэт Абдурахман Озгар, Имамхэсэн Якуп
Описание коней и соревнований конников в «Словаре тюркских наречий».....	Ясынжан Мэмэт
Сопоставление речевых образцов разных языков	Чжан Вэйго
О прозвище в кашгарском диалекте современного уйгурского языка	Тилтикин Юсуф Игембэрди
О слове “Kiz” в «Словаре тюркских наречий»	Исраил Мутилла
О происхождении некоторых уйгурских слов	Ильхам Низам
О слове «верблюды» в «Словаре тюркских наречий»	Туранкиз Осман
О руководящем значении концепции литературно-искусственной критики генерального секретаря Си Цзиньпина для критики уйгурской литературы.....	Абдувэли Керэм Голбойи
Взаимодействие имущественных прав и нотариальной системы наследования в Судебной практике	Ришат Хэсэн, Гульбахар Нияз
Оперативные процедуры коллективного участия в вмешательстве психологического кризиса в Синьцзяне	Айшем Эхмэт
В сетевой среде редактор журнала.....	Абдилим Абдурехим

پروفېسسور يالقۇن مەمەتيار

亚里坤·买买提亚尔教授

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى، ماگىستىرانتلار يېتەكچىسى يالقۇن مەمەتيار

1973 - يىلى ئاتۇش شەھىرىنىڭ ئۈستۈن ئاتۇش يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1996 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكولتېتىنى پۈتكۈزۈپ باكالۇرلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 2008 - يىلى شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ماركسىزم نەزەرىيەسى ۋە ئىدىيە سىياسىي تەربىيە كەسپى بويىچە ماگىستىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 2012 - يىلى 9 - ئايدىن 2013 - يىلى 7 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق كادىرلار نازارىتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەت پەن - تېخنىكا تايانچ كادىرلىرىنى تەربىيەلەش پىلانى بويىچە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم ئىنستىتۇتىدا ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. 2008 - يىلى دوتسېنتلىق، 2016 - يىلى پروفېسسور كەسپىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

پروفېسسور يالقۇن مەمەتيار ئوقۇتۇش خىزمىتى ۋە ئوقۇتۇش ئىسلاھاتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئىلمىي تەتقىقات بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ كۆپلىگەن تەتقىقات تۈرلىرىگە قاتناشتى ۋە رىياسەتچىلىك قىلدى.

ئۇ نۆۋەتتە شىنجاڭنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى تەلىم - تەربىيەنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات نىشانى قىلغان بولۇپ ئىلگىرى - ئاخىر دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات تۈرى «جەنۇبىي شىنجاڭ يېزا - بازار ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىغا بولغان ئىدىئولوگىيە تەربىيەسىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئۈنۈملۈك مېخانىزمى توغرىسىدا تەتقىقات»؛ مائارىپ مىنىستىرلىقى ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات تۈرى «شىنجاڭ ئىنسانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئاساسىي ئىدىئولوگىيەسى تونۇشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە ئۇنى يېتىلدۈرۈش يوللىرى توغرىسىدا تەتقىقات» قاتارلىق تەتقىقات تۈرلىرىگە يېتەكچىلىك قىلغان. شۇنداقلا «ئوتتۇرا جەنۇب مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «چىڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، «خېيلوگىجياڭ مىللەتلەر مەجمۇئەسى» قاتارلىق نوپۇزلۇق ئىلمىي ژۇرناللاردا «شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ياش ماركسىزمچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشى» نى يولغا قويۇش جەريانىدا قولغا كەلتۈرگەن تەجرىبىلەر ۋە ئەمەلىي مۇلاھىزە «شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى تەربىيەنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ۋە تەربىيەلەش يوللىرى» قاتارلىق 20 نەچچە پارچە ماقالە ئېلان قىلغان.

پروفېسسور يالقۇن مەمەتيار خىزمەتكە چىققاندىن بۇيان، ئىزچىل تۈردە ئىدىيە - سىياسىي تەربىيە ئوقۇتۇشنىڭ بىرىنچى سېپىدە تىرىشىپ خىزمەت قىلىش بىلەن بىرگە، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىسلاھاتى تەتقىقاتى تۈرلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىپ ۋە قاتنىشىپ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ گۇاڭخۇا ئوقۇتۇش مۇكاپاتى، باۋشەن پولات - تۆمۈر شىركىتى مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى مۇكاپاتلىرىغا ئېرىشكەن. شۇنداقلا يەنە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بويىچە شىنجاڭچە ئالاھىدىلىككە ئىگە تۆتتە ياخشى ئوقۇتقۇچى (2016)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى (2016) قاتارلىق شەرەپ - ناملارغا ئېرىشكەن. ئۇ داۋاملىق مەكتەپ ئوقۇ - ئوقۇتۇش خىزمىتى ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانماقتا.